

VILÁG- TÖRTÉNET

10. (42.) évfolyam 2020. 3.

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **GÉRAUD POUMARÈDE**
A KONSTANTINÁPOLYI FRANCIA DIPLOMÁCIA
ÉS A MAGYARKÉRDÉS A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC KORÁBAN
- **ELISABETH SAÏH – TÓTH FERENC**
RODOSTÓTÓL PÁRIZSIG
- **TÜSKÉS GÁBOR**
A NEMZETI IDENTITÁS TÖRTÉNETI KONSTRUKCIÓJÁHOZ
- **TAKÁCS LÁSZLÓ**
A KATONAI RANGOK TERMINOLÓGIÁJA II. RÁKÓCZI FERENC
CONFESSIO PECCATORIS CÍMŰ MŰVÉBEN
- **KINCSES KATALIN MÁRIA**
RÁKÓCZI-SZOBROK KÜLHONBAN
- **SZEMLE**
BLÉNESI ÉVA, KISS MÁRTON, NAGY KORNÉL,
TÓTH FERENC ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Egy emlékév után. A hazai és külhoni Rákóczi-kutatások újabb eredményei (Tóth Ferenc) 305

Tanulmányok

Géraud Poumarède: A konstantinápolyi francia diplomácia és a magyarkérdés a Rákóczi-szabadságharc korában 311

Núria Sallés Vilaseca: „Erdély fejedelméhez küldtek csupán.”

Jacques de Boissimène küldetése III. Ahmed szultán udvarában (1717–1718) 325

Balázs-Szabelski Enikő – Adam Szabelski: II. Rákóczi Ferenc Lengyelországban 335

Elisabeth Saïh – Tóth Ferenc: Rodostótól Párizsig. Egy magyar származású család viszontagságai 345

Tüskés Gábor: A nemzeti identitás történeti konstrukciójához. A pátria képe II. Rákóczi Ferenc önéletrajzi írásaiban 371

Takács László: A katonai rangok terminológiája II. Rákóczi Ferenc *Confessio Peccatoris* című művében 393

Egyed Emese: Színpadí álom a Rákóczi-emigrációról.

K. Boér Sándor: *Gróf Bonnévél vagyis az idegenek Konstancinápolyban* 409

Kincses Katalin Mária: Rákóczi-szobrok külhonban 431

Műhely

Korpás Zoltán: Mexikói aranyfesók a magyarországi oszmán terjeszkedés ellen? 467

Szemle

A Próféta-ábrázolások európai kultúrtörténete (Tóth Ferenc) 481

A Lengyel–Litván Unió kapcsolatai a Szafavida Birodalommal és az ecsmiadzini katolikoszáttussal (Nagy Kornél) 486

Hogyan látja az utókor az örmény genocídiumot?

Gondolatok Az emlékezet száz éve című könyv margójára (Blénesi Éva) 490

A Szabad Francia Erők a második világháborúban. Az ellenállás megszervezése és a nemzetközi fegyveres együttműködés (Kiss Márton) 496

Jelen számunkat Tóth Ferenc szerkesztette

CONTENTS

After a Year of Remembrance: Results of Recent Researches on the Rákóczi Era at Home and Abroad (Ferenc Tóth)	305
<i>Studies</i>	
Géraud Poumarède: French Diplomacy at the Porte and the Hungarian Question during the War of Independence of Francis II Rákóczi	311
Núria Sallés Vilaseca: "I Was only Sent to the Prince of Transylvania": Mission of Jacques de Boissimène to the Court of Sultan Ahmed III (1717–1718)	325
Enikő Balázs-Szabelski – Adam Szabelski: Francis II Rákóczi in Poland	335
Elisabeth Saïh – Ferenc Tóth: From Rodosto to Paris: The Vicissitudes of a Family of Hungarian Origins	345
Gábor Tüskés: To the Historical Construction of National Identity: The Image of Hungary in the Autobiographical Writings of Francis II Rákóczi	371
László Takács: Terminology of Military Ranks in <i>Confessio Peccatoris</i> , the Work of Francis II Rákóczi	393
Emese Egyed: A Dream on Stage about Exile: Sándor K. Boér: <i>Bonnéval or the Strangers in Constantinople</i>	409
Katalin Mária Kincses: Rákóczi Statues Abroad	431
<i>Workshop</i>	
Zoltán Korpás: Mexican Gold Pesos against the Ottoman Expansion in Hungary?	467
<i>Book Reviews</i>	
A European Cultural History of the Representations of the Prophet (Ferenc Tóth)	481
The Relations of the Polish–Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin (Kornél Nagy)	486
The Armenian Genocide as Seen by Posterity: Reflections on the Margins of the Book Entitled <i>A Hundred Years of Memory</i> (Éva Blénesi)	490
The Free French Forces in World War II: Organizing Resistance Movement and International Cooperation (Márton Kiss)	496

Egy emlékév után

A hazai és külhoni Rákóczi-kutatások újabb eredményei

II. Rákóczi Ferenc életéről, az általa vezetett szabadságharcról és a tágabb értelemben vett Rákóczi-korszakról könyvtáryi irodalom született az elmúlt évszázadok során, és a történelmi események megítélése is folyamatosan változott. A 19. század óta szinte valamennyi történelmi korszakban kialakult egy Rákóczi-kép, amelyet nagyban befolyásoltak a jelentősebb aktuálpolitikai és világtörténelmi események. A Nagyságos Fejedelem a magyar történelem egyik legnépszerűbb nemzeti hőisévé vált, akinek az emlékét szinte valamennyi magyar helységben őrzi egy utca, tér vagy intézmény. II. Rákóczi Ferenc nemcsak a magyar történelem kedvelt személyisége, hanem hasonló népszerűség övezi személyét számos európai országban, mint például Lengyelországban vagy Franciaországban.

A magyar országgyűlés 2018 novemberében úgy döntött, hogy a 2019. évet – Rákóczi erdélyi fejedelemmé választásának 315. évfordulója alkalmából – II. Rákóczi Ferenc-emlékévvé nyilvánítja. Az emlékév során számos tudományos és kulturális eseményre került sor, több nemzetközi konferenciát is rendeztek (például 2019. szeptemberben Párizsban és Budapesten, novemberben Kassán), amelyeken a korszak magyar és külhoni kutatói újabb eredményeiket bemutatva igyekeztek árnyalni a hazáért és a szabadságért küzdő, tragikus sorsú fejedelem megítélését. A tudományos rendezvények előadásaiból válogatva szeretnénk kis ízelítőt adni a tavalyi év gazdag tudományos eredményeiből, amelyek – részben folytatva a téma gazdag historiográfiai hagyományait – egyúttal új, interdiszciplináris kutatási perspektívákat kijelölve gazdagítják ismereteinket a Rákóczi-korról.

A Rákóczi-szabadságharc és az azt követő emigráció történetének újabb kutatásai számos területen hoztak érdekes eredményeket. Itt elsősorban a diplomáciatörténeti, a társadalomtörténeti, valamint az irodalom- és művelődéstörténeti kutatásokra szeretnénk felhívni a figyelmet. A diplomáciatörténeti kutatások eredményei több tanulmányban is megjelennek. Géraud Poumarède a katonatiszt és diplomata Charles de Ferriol márki konstantinápolyi szerepéről nyújt tájékoztatást a Rákóczi-szabadságharc idején. Ferriol tevékenységével Köpeczi Béla, Benda Kálmán és Bóka Éva több mint harminc éve megjelent munkái óta nem igazán foglalkozott a magyar történeti kutatás, pedig a konstantinápolyi francia követség a francia királyi udvar és II. Rákóczi Ferenc kormányszata közötti kapcsolattartás egyik legfontosabb színtere volt. A tanulmány gazdag jegyzetapparátusa jól bizonyítja, hogy a Francia Külügyminisztérium Levéltárának (ma *Archives diplomatiques de La Courneuve*) viszonylag

gazdag magyar vonatkozású forrásanyagát (*Correspondance politique Hongrie et Transylvanie*) érdemes a konstantinápolyi diplomáciai levelezésekkel is összehasonlítani. Ferriol jelentősége nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a francia diplomaták közül ő ismerte a legjobban a magyarországi és az erdélyi helyzetet, hanem tapasztalt katonaként jól rámutatott a szabadságharc bukásának okaira is.

Szintén a klasszikus diplomáciatörténeti tanulmányok közé tartozik Núria Sallés Vilaseca írása, amely Jacques de Boissimène, a spanyol szolgálatban tevékenykedő francia ügynök 1717–1718-as törökországi küldetéséről szól. Boissimène küldetése viszonylag jól ismert a magyar történészek számára is, mivel Szekfű Gyula és Köpeczi Béla monográfiáiban is olvashatunk tevékenységéről. Az itt közölt tanulmány más nézőpontból vizsgálja és értékeli a száműzött fejedelem személyéhez küldött spanyol–francia követ küldetését. Egyrészt rámutat arra a jelenségre, hogy a magyarországi és erdélyi függetlenségi mozgalmak és a francia külpolitika sikeres Habsburg-ellenes együttműködése milyen példaértékű modellként szolgálhatott más európai hatalmak, mint jelen esetben a Spanyol Királyság számára. Másrészt pedig a tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy a száműzött Rákóczi fejedelem törökországi jelenléte milyen kiváló eszközt jelentett a spanyol örökösödési háború utáni években a Habsburg Monarchiával nyílt konfliktust kerülő, viszont a török háború elhúzódásában érdekelt nagyhatalmak diplomáciai tevékenységének leplezésére.

A lengyelországi Rákóczi-emigráció kutatásában az elmúlt időszakban elévülhetetlen érdemeket szerzett Adam Szabelski, aki 2018-ban a poznaí Adam Miczkiewicz Egyetemen védte meg *Myśl polityczna Kelemen Mikesa w świetle jego Listów z Turcji (1717–1758)* (Mikes Kelemen politikai gondolkodása a Törökországi levelek tükrében, 1717–1758) című doktori disszertációját. A doktori dolgozat a neves lengyel egyetem és az MTA BTK közötti együttműködés keretében, kettős kutatásvezetés segítségével született. Az itt közölt tanulmányban Adam Szabelski és Balázs-Szabelski Enikő a II. Rákóczi Ferenc lengyelországi emigráns éveivel kapcsolatos újabb kutatások eredményeit foglalja össze.

A diplomáciai levéltárak forrásai azonban nemcsak a nemzetközi kapcsolatok alakulásának mozgatórugóiról adnak számot, hanem néha meglepő információkkal szolgálnak a Rákóczi-szabadságharc bukása után külföldi száműzetésbe kényszerült magyar családok életére vonatkozóan is. A Rodostóban letelepedett Kőszeghy család története jó példa erre, mivel tagjainak folyamatosan változó nevét megőrizték a francia diplomáciai források is. A kezdetben Bercsényi Miklós környezetében felbukkanó Kőszeghyek a 18. század folyamán beolvadtak a helyi levantei társadalom elitjébe, és a 19. században több európai ország konzuljaiként fontos szerepet játszottak a Márvány-tenger partján fekvő kikötővárosban. A történelem furcsa szeszélye folytán a magyar eredetét büszkén őrző család Franciaországba került. A család történetét régóta kutató Elisabeth Săih és e sorok szerzője a család levéltárának dokumentumai és diplomáciatörténeti források alapján rekonstruálja a família viszontagságainak históriáját.

Az újabb irodalomtörténeti kutatások terén II. Rákóczi Ferenc fejedelem száműzetésében írt, az 1980–1990-es években megjelent idegen nyelvű szövegeinek kritikai kiadása után az elmúlt időszakban a *Confessio peccatoris*ként – magyarul

Vallomásokként – ismert, a téma szempontjából alapvető fontosságú művével kapcsolatos vizsgálódások kerültek előtérbe. Korábban már R. Várkonyi Ágnes profesz-szor asszony is dolgozott a latin szöveg kritikai kiadásán, de a munkát sajnos nem tudta befejezni. Jelenleg párhuzamosan készül a szöveg latin eredetijének és francia fordításának kritikai kiadása Takács László és Tüskés Gábor vezetésével. Nagy örömkre szolgál, hogy mindkét kutató egy-egy tanulmánnyal hozzájárult a II. Rákóczi Ferenc emlékének szentelt folyóiratszámhoz. Tüskés Gábor Rákóczi két önéletrajzi munkája – vagyis a *Confessio peccatoris* és a *Mémoires* – szövegeiben vizsgálja a nemzeti identitás és a történelmi vezéregyéniség kapcsolatát a központi jelentőségű pátria képén keresztül. A szerző a források bemutatása után a fejedelem magyar történelmet ábrázoló írásainak segítségével igyekszik feltárni Rákóczi történeti forrásait és történelemfilozófiai elveit, valamint azokat az okokat, amelyek Rákóczi szerint a szabadságharc kirobbanásához vezettek. A szabadságharc katonai történelmének leírása során kiemeli a fejedelem hadtudományi olvasmányait, a hadseregszervezés és a hadviselés nehézségeit. Bár a pátria felszabadításáért vívott szabadságharca kudarcot vallott, Rákóczi e munkáiban megkísérli, hogy vereségeit erkölcsi győzelemként ábrázolja. Tüskés Gábor zárógondolatában rámutat a fejedelem által Magyarországról rajzolt kép reális és fiktív elemeire, továbbá a történelmi szerepét isteni küldetesként értelmező, szabadságharcot vezető államférfi és a magánember Magyarország-képeinek jellegzetességeire.

Takács László tanulmánya a *Confessio peccatoris* katonai témájú szövegeivel foglalkozik. A szerző az eredeti kéziratban található javítások alapján vizsgálja a rangok használatát. A rendfokozatok javításai arra engednek következtetni, hogy a szöveg első változatában használt terminusokat Rákóczi később antik szerzők műveiből kölcsönzött kifejezésekkel cserélte fel. Az ókori klasszikus munkák mellett viszont a korabeli hadtudományi irodalom és az azzal összefüggő viták is hatással lehettek az emigrációban író fejedelemre. Ilyen, nagy hadtudományi vitákat gerjesztő mű volt például az ebben a korban népszerű Jean-Charles de Folard lovag kommentált Polübiosz-fordítása is, amelyet Rákóczi rodostói könyvtárának listáján is megtalálhatunk. Takács László konklúziójában szintén megjelenik a szabadságharc hadvezére és a bűnbánó magánember kettős képe, ami az önéletíró Rákóczi személyes vívódásait is tükrözi.

Az irodalom világába vezet minket Egyed Emese tanulmánya, amelyben egy nemrég felfedezett és 2011-ben Kolozsváron bemutatott színdarabról olvashatunk. Kövesdi Boér Sándor *Gróf Bonnévál vagyis az idegenek Konstancinápolyban* című, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium könyvtárából előkerült mű kézírata igazi irodalomtörténeti csemegét jelent, amelynek legfontosabb forrása Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című, első kiadásban 1794-ben Szombathelyen megjelent munkája. A Rákóczi-emigráció világába vezető színpadi mű főszereplője mégsem a bujdosó fejedelem, hanem az emigráns magyarokkal, első-sorban Rákóczi Ferencel és később fiával, Rákóczi Józseffel szoros kapcsolatot ápoló neves francia renegát kalandor, Alexandre de Bonneval, alias Humbaracı Ahmed Paşa, vagy Bonneval pasa. Kövesdi Boér Sándor a mű középpontjában álló történelmi eseményt, az 1730-as Patrona Halil-féle janicsárlázadást regényes,

szelmi szálakkal átszőtt drámai keretbe helyezi. Noha a darabot a saját korában valószínűleg nem játszották, és legfeljebb csak néhány olvasója akadt, mégis kíváncsi tükrözi a Mikes-levelek és a korban népszerű kalandortörténetek alapján lassan kibontakozó Rákóczi-kultusz reformkori erdélyi kezdeményeit. A 18. század végi orientalista ihletésű irodalmi művek divatja szintén nagy hatással lehetett az íróra, aki valószínűleg egy, a korban népszerű kalandortörténettel álcázva igyekezett a hajdani rebellis magyarok emlékét felidézni.

Hasonlóképpen Rákóczi emlékének megőrzéséről szól a következő írás. A Rákóczi-kultuszt már hosszú évek óta kutató Kincses Katalin Mária a II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala után fellendülő szoborállítási kezdeményezések néhány példáját mutatja be. A részletes dokumentációval ellátott tanulmány három egyedülállóan fontos szobor történetét dolgozza fel. A zólyomi az ország első köztéri Rákóczi-szobra volt, amely csodával határos módon menekült meg az olvasztótégelytől, és került 1969-ben Borsiba. A marosvásárhelyi, a fejedelem beiktatásának 200. évfordulójára készült műalkotás pedig az első erdélyi Rákóczi-szobor, amely az 1918. decemberi román bevonulást követően a szimbolikus térfoglalás áldozatul esett. A zombori szobor a történelmi Magyarország első egész alakos Rákóczi-szobra volt, amely 1912-es ünnepélyes leleplezése után hét évvel szintén az enyészet martalékává vált. A II. Rákóczi Ferenc fejedelem tiszteletére állított zólyomi, marosvásárhelyi és zombori köztéri szobrok szomorú sorsa jól jelképezi a 20. század eleji magyar történelmi változásokat: a felemelő szoboravatások után az önálló magyar államiság szimbólumainak tekintett műalkotások a trianoni tragédia után a szobordöntő gyűlölet célpontjaivá váltak.

Műhely rovatunkban Korpás Zoltán egy korábbi korszak eseménye, a török-ellenes küzdelmek anyagai forrásainak megteremtése kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a 16. századi Habsburg-dinasztia és a Magyar Királyság kapcsolata nem értelmezhető csupán I. Ferdinánd és Szent István birodalmának lokális és duális viszonylatában. A Habsburg-ház tagjai saját magukra hosszú ideig egységes dinasztiaként néztek, amelynek 1556 után két „belső főága” lett, és a távolinak tűnő spanyol ág is jelentős hatásokat gyakorolt a kora újkori magyar történetekre. A tanulmány függeléke egy olyan levelet közöl, amelyben – eddigi ismereteink szerint – első alkalommal szólították fel az újvilági gyarmatok tisztségviselőit, hogy támogassák a Habsburg-dinasztia magyarországi harcait. Ez az egyedi eset a pragmatikus dinasztikus politika globális gondolkodását tükrözi, egyúttal azt mutatja, hogy a magyar történelem akár más kontinenseket is érinthetett a 16. században.

Reményeink szerint az itt közölt néhány tanulmány jól tükrözi a nemzetközi szintén folyó Rákóczi-kutatások fontosabb irányvonalait és az azok közötti kapcsolódási lehetőségeket. A tavalyi II. Rákóczi Ferenc-emlékévé hozadékaként a már említett könyvtárnyi Rákóczi-szakirodalom örömteli módon tovább gyarapodott. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a magyar és a nemzetközi tudományosság, azon belül a történettudománynak és az irodalomtudománynak még igen sok adóssága van a Nagyságos Fejedelemmel szemben. Bár jelenleg is komoly kutatások folynak a témában, még mindig nem készültek el olyan alapvető kiadványok, mint például II. Rákóczi Ferenc fejedelem *Confessio peccatoris* című művé-

nek kritikai kiadása, vagy a Rákóczi-szabadságharc nagy európai levéltárakban található diplomáciai forrásainak tudományos kiadása. Nemzetközi összefogással talán ez is sikerül majd.

Tóth Ferenc

AFTER A YEAR OF REMEMBRANCE

RESULTS OF RECENT RESEARCHES ON THE RÁKÓCZI ERA AT HOME AND ABROAD

In the Rákóczi Memorial Year 2019, several international conferences were organized (for ex. in September 2019 in Paris and Budapest), in which Hungarian and foreign researchers of the period tried to nuance the tragic fate of the prince fighting for his homeland and freedom by presenting their new research results. Selected from the lectures of scientific events, we would like to give a taste of last year's rich scientific results in this issue of our review, which, in part by continuing the rich historiographical traditions of the topic, enriched our knowledge of the Rákóczi era by designating new interdisciplinary research perspectives.

A konstantinápolyi francia diplomácia és a magyarkérdés a Rákóczi-szabadságharc korában

A spanyol örökösödési háború kitörése, Franciaországnak a magyar felkelés számára nyújtott támogatása, valamint Rákóczi Ferenc egyszerre ambiciózus és vakmerő, ugyanakkor összetett és ravasz diplomáciai tevékenysége kitágította az 1703 és 1711 között zajló magyar szabadságharc nemzetközi dimenzióit, amit a történetírás is gyakran kiemel.¹ Versailles-ban, Szentpéterváron, Bécsben és Varsóban egyaránt nagy izgalomban tartotta az európai uralkodókat a magyarországi helyzet, és az európai udvarok előszeretettel bízták meg ügynökeiket különféle titkos tárgyalások lebonyolításával. Konstantinápoly sem volt kivétel ebből a szempontból. A balkáni oszmán uralom és a szultánok által a korábbi magyarországi felkeléseknek nyújtott segítség miatt a Fényességes Porta az események megkerülhetetlen központi szereplőjévé vált, miközben egy újabb válság robbant ki a kontinensen. Nemcsak Rákóczi közeledett a Portához követi és ágensei segítségével, hanem XIV. Lajos konstantinápolyi nagykövete, Ferriol márki is aktívan közreműködött a fejedelem megsegítésében a Portán. Ferriol egy, a magyarországi ügyekkel foglalkozó, szélesebb körű francia diplomáciai hálózat részeseként tevékenykedett a 18. század első éveiben.² Noha az ő szerepét kevésbé tartja nyilván a történetírás, mint például Charles du Héron vagy Jean-Louis de Bonnac kezdeményezéseit, akik Varsóból szilárdan és lelkesen biztosították Rákóczit Franciaország iránta való elkötelezettségéről.³

Ferriol munkássága kétségtelenül nem volt olyan látványos, mint a francia király által Rákóczihoz rendelt követ, Des Alleurs márki kiterjedt tevékenysége,⁴ azonban Ferriol márki nem kevésbé fontos fogaskereke volt a francia monarchia által létrehozott, a magyar szabadságharcot támogató gépezetnek. 1699-ben egy különlegesen „békés” időszakban nevezték ki konstantinápolyi nagykövetnek: a rijswicki (1697) és a karlócai (1699) békeszerződések után. Kinevezésekor figyelembe vették, hogy jól ismerte az Oszmán Birodalom belső viszonyait, kormányzatát, és a magyar ügyekben is járatos szakértőnek számított.⁵ 1676-tól Thököly Imre

* A szerző az Université Bordeaux Montaigne egyetemi tanára (Domaine universitaire Esplanade des Antilles 33607 PESSAC cedex, Geraud.Poumarede@u-bordeaux-montaigne.fr).

1 Benda, 1982. 433–444.; Slottman, 1997; R. Várkonyi, 1999. 1–12.

2 Bóka, 1985. 87–112.

3 Pillias, 1935. 74–119.

4 Aubert, 2009. 27–37.; Maurin, 2011. 25–32.; Maurin, 2013. 163–182.

5 Poumarède, 2010. 195–233.

mellett szolgált, az első konstantinápolyi küldetésére 1692-ben került sor, amikor Châteauneuf nagykövet mellett fontos szerepet játszott a magyar felkelőkkel való kapcsolattartásban.⁶ A spanyol örökösödési háború 1701-től kezdődő hadműveletei, majd az 1703-ban kirobbanó magyarországi felkelés jó alkalmat nyújtott Ferriol márki számára, hogy tapasztalatait és tudását felhasználva megpróbálja feltámasztani a pfalzi háború alatt jól működött kelet-európai franciabarát szövetségi rendszert. Ferriol először a Portát próbálta meg egy új Habsburg-ellenes fellépésre rábírni, de nem járt sikerrel. Ezután Konstantinápolyból igyekezett diplomáciai és logisztikai segítséggel támogatni Rákóczi Ferenc mozgalmát, de ennek ellenére gyakran igen kritikus szemmel bírálta a fejedelmet és környezetét, valamint a szabadságharc vezetésének módját.

A Porta mozdulatlansága

Ferriol Rákóczi támogatása érdekében folytatott tevékenysége egy szélesebb diplomáciai manőversorozat része volt, amely arra irányult, hogy a Portát megpróbálják egy Habsburg-ellenes katonai fellépésre rábírni. A diplomáciai akciók már a spanyol örökösödési háború elején elkezdődtek és egészen a nagykövetségi megbízatásának végéig tartottak. II. Károly spanyol uralkodó testamentuma, amelyben Anjou herceget nevezte meg törvényes örökösül, majd nem sokkal később a király 1700. november 1-jén bekövetkezett halála, illetve az a tény, hogy XIV. Lajos elfogadta az örökösödés módját, jelentősen hozzájárult a fegyveres konfliktus kirobbanásához. A Spanyol Ház örökségét követelő I. Lipót császár rögtön támadásba lendült: egy Savoyai Jenő által vezetett hadsereg már 1700 decemberében átkelt az Alpokon és rázúdult az itáliai területekre, ahol megütközött a francia haderővel. Később, 1701. szeptember 1-jén Anglia, az Egyesült Tartományok és a császár aláírta az úgynevezett „Nagy Szövetséget” (Grande Alliance), majd a következő őszi és téli időszakban zajló háborús készülődés⁷ már előre jelezte a hevesebb konfliktusok kirobbanását. A Bourbonokat fenyegető veszély 1702 tavaszán szükségessé tette a diplomáciai akciót a Portánál. „A jelenlegi időszakban, amikor Európa egy általános háború küszöbén áll – írta az uralkodó Ferriolnak –, a törököknek könnyű lenne helyreállítani a reputációjukat anélkül, hogy kitennék a birodalmukat az előző háborúban elszenvedett balszerencsének.”⁸ Valójában az uralkodó egyáltalán nem azt kívánta „tanácsolni, hogy kezdjék újra a háborút”, hanem egyszerűen azt sugallta, hogy „csapataikkal vonuljanak Magyarországra”, és esetleg használják ki azt, hogy „a császárnak nagyon kevés [csapata] van ebben a királyságban”, mivel „ezek mind Itáliában vannak”.⁹

⁶ Bérenger, 1973. 1–43. Ferriol Thökölyvel való emigrációs kapcsolatairól újabban: Tóth F., 2020.

⁷ A spanyol örökösödési háború kialakulásának rövid és hosszú távú folyamatáról lásd: Thomson, 1968; Roosen, 1987.

⁸ AD, CP, Turquie, vol. 38, fol. 178v. XIV. Lajos Ferriolnak, Versailles, 1702. március 20.

⁹ Uo. fol.178v–179r.

Májusban az uralkodó ismét visszatért erre a témára: Lipót császár „nagy bajban lenne, ha arra kényszerülne, hogy a törökök hadműveletei miatt vissza kellene küldenie Magyarországra az onnan kivont csapatait, mivel ezt a királyságot teljesen biztonságosnak gondolta”.¹⁰ A küszöbönálló háború felcsillantotta annak reményét, hogy a törökök beavatkoznak, ami a császári hadak egy részét Kelet-Európában tartotta volna, és így a nyugati hadszíntéren küzdő francia és spanyol csapatoknak kisebb Habsburg-erővel kellett volna szembenéznük. A körülmények viszont egyáltalán nem kedveztek az ilyen diplomáciai terveknek: a törökök a több mint tizenöt éven át tartó háborúban kimerültek, a karlócai békében vállalt kötelezettségeik és az ingatag oszmán belpolitikai helyzet miatt a szultán és a nagyvezírek egyre kevésbé tekintettek az európai csataterек felé.

XIV. Lajos viszont megmakacsolta magát, főleg miután a Bourbonok kilátásai egyre rosszabbá váltak. 1703 májusában kihangsúlyozta, hogy „még soha ilyen kedvező helyzet nem adódott a törökök magyarországi támadására”, miközben „az Itáliába küldött csapatok miatt e királyság alaposan kiürült”.¹¹ II. Musztafa 1703. augusztus 22-i lemondásával¹² és testvérének, III. Ahmednek trónra lépésével újabb remények bontakoztak ki: „Ha az új szultán – írta a francia király – meg akarja jelölni kormányzatának kezdetét, és az általa választott vezír dicsőséget akar szerezni magának, és ezzel a hatalmát meg akarja szilárdítani az Oszmán Birodalomban, akkor erre soha jobb alkalmat nem találna, mint hogy Magyarországra vonuljon, mivel ott biztosan nem találkozna ellenállással.”¹³ Tovább folytatva a gondolatmenetét, az uralkodó hozzáfűzte még azt is, hogy egy ilyen hadjárat jó lehetőséget biztosítana arra is, hogy a janicsárok krónikus lázongásait – amelyek időről időre felforgatják Konstantinápolyban a rendet – megszüntesse.¹⁴ III. Ahmed „érdeke” az volna, hogy „lekösse birodalma haderejét”, és „keresve sem találna kedvezőbb lehetőséget arra, hogy ezt dicsőséggel elvégezze”, mint hogy támadást indít I. Lipót császár ellen.¹⁵ XIV. Lajos Ferriolt bízta meg, hogy ezeket a jó érveket felsorakoztatva és szükség esetén „jól irányzott pénzösszegek osztogatásával (...) hozzájáruljon a tárgyalások sikeréhez”.¹⁶

Az eredmények viszont csak igen nehezen mutatkoztak. Az oszmán kormányzat csúcsán lezajlott átalakulások jelentős mértékben lelassították a tárgyalásokat.¹⁷ „Minden portai változás eltávolít minket az ügyeink megoldásától – vélte a

10 Uo. fol. 203v. XIV. Lajos Ferriolnak, Versailles, 1702. május 15.

11 Uo. fol. 307r–v. XIV. Lajos Ferriolnak, Versailles, 1703. május 4.

12 Mantran, 1989. 272.

13 AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 49r. XIV. Lajos Ferriolnak, Fontainebleau, 1703. október 16.

14 II. Musztafa szultán az 1703-as janicsárlázadás nyomására mondott le. A lázadás utóhatását érezni lehetett III. Ahmed uralkodásának első hónapjaiban is, egészen addig, amíg ki nem végezték a felkelés vezetőjét 1703 októberében. Ferriol a levelezésében igen pontos összefoglalót nyújt ezekről a mozgalmas eseményekről. Vö. AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 52r–62v, 89r–94r, 102r–106r. Ferriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1703. július 23., augusztus 16. és 28. Az oszmán fővárosban időnként kirobbanó lázadásokról lásd: Veinstein–Vatin, 2003.

15 AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 166v. XIV. Lajos Ferriolnak, Versailles, 1704. január 14.

16 Uo. fol. 168v. Ferriol engedélyt kapott tízezer tallér elköltésére.

17 III. Ahmed uralkodásának első két évében három nagyvezír is követte egymást, lásd: Mantran, 1989. 272.

nagykövet, majd így folytatta: –Újra kell kezdenem a tárgyalásokat, és végig kell csinálnom a számtalan ceremóniát, amelyek nem hagynak vesztegetni való időt.”¹⁸ A legnagyobb probléma, hogy az oszmánok következetesen elleneztek a háború kirobbantását. Jóllehet „a miniszterek meghallgatnak mindent, amit mondok nekik”, de „pozitív válasz nélkül hagyják”, olyannyira, hogy „semmi olyan változást nem látunk ebben a birodalomban, amely arra engedne következtetni, hogy a szultán új háborút szeretne indítani és jóvátenni a múlt veszteségeit”.¹⁹ Még a legviszafogottabb javaslatokat – mint például hogy küldjenek csapatokat a magyar határra a császár nyugtalanítása céljából – sem fogadták meg az oszmán miniszterek.²⁰ A nagyvezír Morali Dámád Hasszán pasa végül 1704-ben azzal mentegőzködött, hogy „a törvény szerint a szultánnak nem volt szabad egy olyan uralkodót megtagadni, akivel szerződést kötött”.²¹

A miniszterek közben változtak, viszont a béke melletti elkötelezettség továbbra is megmaradt. Amikor 1707 novemberében Csorlulu Ali pasa vette át a hatalmat, Ferriol jelezte, hogy „nem szabad a törökök részéről a háború kiújulására számítani, legalábbis amíg a mostani kormányzat marad”.²² A nagykövet tett még egy utolsó erőfeszítést a sikertelen 1708-as hadjárat után, amely során decemberben Franciaország elvesztette a stratégiai fontosságú Lille városát: egy hosszú memorandumot nyújtott be a nagyvezírnek.²³ Ebben emlékeztetett arra, hogy „a francia és az oszmán birodalom közös érdeke megkívánja a tökéletes előrelátó okosságot, mivel bármilyen rossz dolog történne az egyikkel, annak a másik is kárát látja”, majd kiemelte, hogy „ez az értelmes előrelátás feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a német császár hatalma növekedésének gátat szabjanak, aki mindkét nemzet ellensége”.²⁴ A flandriai hadjárat kudarcairól szólva Ferriol figyelmeztetett arra is: „ha Franciaországot elnyomják, akkor már késő lesz felébredni”, majd az emlékirat végén szinte könyörgött Franciaország érdekében egy „diverzióért”, hogy „a bajt elkerüljék, és az egyensúlyi állapot megbomoljon”.²⁵ Abban az esetben, ha a szultán továbbra is kitartana a támogatás elutasítása mellett, azt javasolta, hogy az oszmán uralkodó ajánlja fel közvetítői szerepét, és küldjön „egy méltóságos embert a német császárhoz azzal az üzenettel, hogy a háború már tíz éve tart, ideje volna ennek véget vetni”.²⁶ Ez jó lehetőség volna III. Ahmed számára, hogy egy ilyen „nagy-lelkű cselekedet révén és e birodalom érdekeinek megfelelően a béke döntőbírája” lehessen, és ezzel XIV. Lajos „barátságát örök időkre” elnyerje, aki megtalálja majd a módját, hogy megadja „minden helyzetben igaz hálájának bizonyosságát”.²⁷

18 AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 172v–173r. Ferriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1703. december 3.

19 Uo. fol. 195r. Ferriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1704. január 12.

20 Uo. fol. 247v–248r. Ferriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1704. március 28.

21 Uo. fol. 289r. Ferriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1704. július 16.

22 AD, CP, Turquie, vol. 44, fol. 119r. Ferriol Torcynak, Konstantinápoly, 1707. november 4.

23 AD, CP, Turquie, vol. 48, fol. 55r. Ferriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1709. május 14. (A kapudan pasa nyújtotta át a memorandumot a nagyvezírnek, aki azt előterjesztette a szultánnak.)

24 AD, CP, Turquie, vol. 47, fol. 10r. Memorandum a nagyvezír számára, 1709. április 29.

25 Uo. fol. 10v–11r.

26 Uo. fol. 11r.

27 Uo. fol. 11v–12r.

Ez a nyitás egyfelől jól mutatja azt a szándékot, amellyel az Oszmán Birodalmat mindenáron bele kívánták vonni a spanyol örökösödési háborúba,²⁸ másfelől pedig azt is, hogy a francia király mennyire belefáradt a háborús kudarcokba, amelyek arra késztették, hogy Torcyt és Rouillét megbízza a szövetségesekkel való tárgyalások megkezdésére.²⁹ Mindenesetre Feriol ezen utolsó próbálkozásai – a korábbiakhoz hasonlóan – ismét kudarcot vallottak. A francia diplomácia nyomása ellenére a Porta szilárdan kitartott amellett, hogy nem küld csapatokat a Habsburgok ellen. Ezzel egy időben a makacs próbálkozások az oszmánok segítségnyújtásáért jól mutatják, hogy a keleti átkaroló szövetségi politika mennyire időszerű maradt még a 18. századi francia diplomácia számára is. Főképpen az ehhez a diplomáciai elvhez való ragaszkodással magyarázhatjuk, hogy XIV. Lajos végül II. Rákóczi Ferencnek nyújtott segítséget.

A magyar szabadságharc támogatása

Köpeczi Béla nagy ívű munkái,³⁰ kiegészítve a Tóth Ferenc által válogatott és kiadott forrásgyűjteménnyel,³¹ lehetővé teszik azon események és tárgyalások folyamatának rekonstrukcióját, amelyek révén a francia király diplomáciai, pénzügyi és katonai segítséget nyújtott a magyaroknak a szabadságharc során, tudatosítva annak korlátait is, vagyis hogy a francia segítségnyújtás nem vezet formális szövetségi szerződéshez. A viszonylagos elszigeteltség, amelybe a Bourbonok 1703-ban kerültek Portugália és Savoya francia szövetségből való kilépését követően és a Porta Feriol márki ösztökélésének ellenére mutatott mozdulatlansága miatt, hozzájárult ahhoz, hogy XIV. Lajos kedvezően fogadta Rákóczi kezdeményezéseit.³² A fejedelemnek francia katonatiszteteket és pénzsegélyeket küldtek.³³ A francia sereg és a felkelők csapatainak osztrák területen való egyesülését is tervezték, de a bajor választófejedelem és Marsin marsall höchstádti – más néven blenheimi –, 1704. augusztus 13-i veresége lehetetlenné tette ezt a haditervet.

Feriol márki állomáshelyére való megérkezése után folyamatosan gyűjtötte az információkat a magyarországi helyzetről. Szoros kapcsolatban állt Thököly Imrével, aki először Konstantinápolyban, majd később a kis-ázsiai Nikomédiában (ma Izmit) élt. A felkelés és Rákóczi elfogatásának hírei 1701 nyarán érkeztek hozzá, de ekkor még lehetetlennek ítélte meg a felkelést: „Azt gondolom, hogy a magyarországi összeesküvés, amelyből a németek annyi felhajtást csinálnak, teljesen

28 AD, CP, Turquie, vol. 48, fol. 55r–v. Feriol XIV. Lajosnak, Konstantinápoly, 1709. május 14. A nagykövet fokozatosan, egyfajta fogaskerékhatás eredményeképpen szerette volna az oszmánokat egy, a császár elleni fellépésre rábírni: „Bizonyosan hiábavaló lett volna javasolni az újabb háború indítását. Fokozatosan és szinte észrevétlenül kellett rábírni a törököket, hogy kinyilvánítsák az akaratukat. Azt pedig jól tudjuk, hogy milyen következményei vannak egy közvetítés elutasításának.”

29 Rule, 1970. 97–115.; Bély, 1983. 429–456.

30 Köpeczi, 1971.

31 Tóth F., 2012.

32 Rocher, 2011. 63–74.

33 Tóth F., 2010a. 143–153.

képtelenség”, írta szeptember 3-i, XIV. Lajosnak szóló levelében. Nem hitte el – fűzte hozzá –, hogy „a magyarok a németekkel szembeni ellenszenvük ellenére fel mernének lázadni bármiféle segítség reménye nélkül”.³⁴ 1702 júniusában Ferriol kapcsolatba lépett egy, a szökése után Lengyelországban bujdosó emisszáriussal, akit Rákóczi indított útnak. A fejedelem azt próbálta megtudni, hogy a Porta hajlandó lenne-e „menedéket és méltóságához illő megélhetést”³⁵ nyújtani számára. Ugyanakkor a küldött azt is közölte a nagykövettel, hogy Rákóczi a király szolgálataiba is hajlandó volna állni. Ferriol a hírt továbbította az udvarhoz, és mindehhez igen hízelgő képet is festett a magyar vezérről: „Úgy lehetne mondani, hogy születése és gazdagsága alapján egész Magyarország leghatalmasabb személyisége, igen jó természetű, a Zrínyiek bátorsága lakik benne, akiktől anyja révén származik, minden nyelven kiválóan beszél, és mivel csak huszonöt éves, igen hosszú szolgálatra lenne képes.”³⁶

Az 1703 tavaszán kirobbanó magyarországi szabadságharc³⁷ és Franciaország aktív fellépése a magyar felkelők támogatása mellett megváltoztatta Ferriol tevékenységét, aki a magyarországi ügyek megfigyelőjéből az események közvetlen résztvevőjévé vált. A nagykövet ismét megpróbálta ráirányítani a Porta érdeklődését a Rákóczi-szabadságharcra, és ettől kezdve elsősorban a fejedelem személyét igyekezett előtérbe helyezni, amikor az oszmán kormányzatot a Habsburg Monarchia elleni fellépésre biztatta. Erre XIV. Lajos király is felhívta a figyelmét: 1703. augusztus 6-i levelében az uralkodó beszámolt a nagykövetnek a felkelés első sikereiről, sajnálva, hogy Rákóczi nem tudott igazán jelentős eredményeket elérni, mivel nem rendelkezett elegendő haderővel. Ugyanakkor – hangsúlyozta a király – az oszmánok segítségével biztosan jelentős sikereket érhetne el.³⁸ A szultán minisztereivel tárgyaló Ferriol szerint „a törökök soha nem tudnák jobban helyrehozni a korábban elszenvedett veszteségeiket és birodalmuk dicsőségét visszaállítani”, mint a jelen körülményekből adódó lehetőségek jó kihasználásával. Hogy minél jobban meggyőzze őket, Rákóczi érdemeit igyekezett aláhúzni, aki szerinte „minden olyan szellemi és vitézi erénnyel rendelkezik, amelyek egy fiatal fejedelemtől elvárhatóak”, és akinek „Erdélyre vonatkozó jogos trónigénye igen megalapozottnak tűnik”. Bár kissé burkoltan, de a francia nagykövet országa Rákóczi iránti elkötelezettségét is kifejezte a tárgyalófelei számára: „Nem szabad abban kételkedni – jelentette ki –, hogy [a fejedelem] Magyarországra egy nagyhatalom támogatásával vonult be, amely nem fogja őt cserbenhagyni.”³⁹

Hamarosan létrejött a hivatalos levelezés Ferriol, valamint Rákóczi és francia környezete között is. Szükség esetén Ferriol a nagykövetség néhány tagját is elküldte a hadakozó fejedelemhez egy-két különleges megbízatással.⁴⁰ A márkí így a

34 AD, CP, Turquie, vol. 38, fol. 117r. Ferriol XIV. Lajosnak, Péra, 1701. szeptember 3.

35 Uo. fol. 231r. Ferriol XIV. Lajosnak, Péra, 1702. június 8.

36 Uo. fol. 244r. Ferriol XIV. Lajosnak, Péra, 1702. július 10.

37 Gebei, 2009.

38 AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 31v–32r. XIV. Lajos Ferriolnak, Marly, 1703. augusztus 6.

39 AD, CP, Turquie, vol. 39, fol. 158v–159r. Memorandum Ferriolnak, 1703. szeptember 12.

40 Köpeczi, 1971. 88–89.

magyarországi szabadságharcra befolyással rendelkező francia diplomácia egyik fontos konstantinápolyi mozgatórugójává vált. 1704 nyarán a nagyvezírnél igyekezett közbenjárni, hogy az elfogadja hivatalos képviselőként a fejedelem által küldött követeket: „Mégkérdeztem a vezírt, hogy Rákóczi fejedelem küldhet-e a Portára követeket. Erre úgy válaszolt, hogy a Fényességes Porta mindenki számára nyitott. De vajon kedvezően fogadják-e őket? – folytattam. Ki kételkedne ebben? – válaszolta a vezír.”⁴¹ Ezt követően érkezett meg Konstantinápolyba Horváth Ferenc, akit hamarosan követett Pápai János. A két követ közösen kért katonai segítséget az oszmán uralkodótól, akinek átadták Rákóczi ajánlatát is, amely szerint a fejedelem a szultán védelme alá kívánta helyezni Erdélyt és Magyarországot, és cserébe évente fizetendő adót is felajánlott.⁴² Ferriol a magyar követeket beajánlotta az oszmán minisztereknek és segítette portai tevékenységüket. A tárgyalások elhúzódtak a Portán, mivel az oszmán kormányzat nem kívánt semmilyen olyan akcióban részt venni, amely sértette volna a karlócai békeszerződést, és ezáltal a császárral való *casus belli*hez vezetett volna. Mindeközben a francia nagykövet közvetlenül is kapcsolatba lépett a magyar határ mellett székelő belgrádi és temesvári pasákkal, hogy kedvezően viszonyuljanak a magyar felkelőkhöz, és segítsék a számukra küldendő személyek, hadianyagok és pénzüsszegek akadálytalan mozgását.⁴³

Ferriol tényleges szerepet játszott a francia király által adott, Rákóczi seregének felállításához szükséges segélyek Magyarországra való juttatásában. Mivel a kontinensen még javában dúlt a spanyol örökösödési háború, a francia segélyek számára két járható útvonal maradt. Az első Gdańskból Lengyelországon keresztül vezetett Magyarországra, a másik Konstantinápolyból indult. Ez utóbbi tűnt a biztonságosabbnak, és végül a felkelőknek szánt összegek nagy része a konstantinápolyi francia nagykövetség közvetítésével jutott el Rákóczihoz. 1707 nyarán például Ferriol 350 ezer livres értékű összeget nyújtott át Rákóczi követeinek.⁴⁴ A francia segélypénzek egy részét helyben költötték el Rákóczi hadseregének ruházatára és felszerelésére, a maradékot pedig nagy elővigyázatossággal küldték tovább a fejedelemnek.⁴⁵ Az oszmán főváros és Magyarország közötti kommunikációs útvonalak fenntartása elengedhetetlenül fontos volt a kuruc hadjáratok folytatásához, így Ferriol logisztikai támogatásának kiemelkedő jelentősége volt. Ezzel a francia nagykövet maga is tisztában volt. Amikor 1707 vége felé arról írt, hogy a magyarországi ügyek „rosszul mennek”, szerénytelenség nélkül jegyezte meg: „A segítségem nélkül már régen összeomlottak volna.”⁴⁶

41 AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 289r. Ferriol XIV. Lajosnak, Péra, 1704. július 16.

42 Papp, 2004. 73–87.

43 AD, CP, Turquie, vol. 40, fol. 305v. Ferriol XIV. Lajosnak, Péra, 1704. július 22. Lásd még: *Correspondance du marquis de Ferriol*, 1870. 220. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, Sissonne, 1707. november 8. A határvidéki pasák szerepéről lásd: Tóth H., 2019. 459–479.

44 *Correspondance du marquis de Ferriol*, 1870. 183. Ferriol a testvérének, 1707. június 28.

45 Uo. 172. Ferriol a testvérének, 1707. június 11.

46 Uo. 253. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, 1707. december 21.

A keserűség nyomai

A francia nagykövet – mivel úgy vélte, hogy értékes segítséget nyújtott Rákóczi fejedelemnek és a magyar szabadságharcnak Konstantinápolyból – gyakran panaszkodott a kurucok hálátlansága miatt. Mivel ő már Thököly Imre felkelése idején is központi szerepet játszott a magyarországi–francia kapcsolatokban, a mostani viszonyok között nehezen viselte el alárendelt helyzetét, és hogy az eseményektől távol volt. Rendszeresen fájalta, hogy nem kapott elegendő információt sem Rákóczi fejedelemtől, sem pedig a mellé rendelt Des Alleurs márki rendkívüli francia követ-től, és nem ismervén a magyarországi helyzetet, nem tudott megfelelő hatékonysággal tevékenykedni.⁴⁷ Rákóczi követeivel, Horváth Ferencsel és Pápai Jánossal való viszonya is jelentősen megromlott az idő folyamán. Ferriol – nem teljesen ok nélkül – azzal gyanúsította őket, hogy eltitkolták uruk terveinek egy részét, és távol szerették volna őt tartani bizonyos tárgyalásaiktól.⁴⁸ Felrótta nekik azt is, hogy titokban gyanús kapcsolatokat ápoltak a konstantinápolyi angol követséggel is.⁴⁹ 1708 májusában a francia nagykövet nyíltan kifejezte, hogy „nagyon elégedetlen Rákóczi fejedelem portai követeinek viselkedésével”, és úgy ítélte meg, hogy „a törökök is hasonlóan gondolják, és hamarosan vissza fogják küldeni őket”. Az oszmán miniszterek valóban úgy látták, hogy a magyar követek „jelenléte túl nagy port vert fel”, és – Ferriol szerint – ettől fogva szerették volna „a magyarországi ügyeket titkosabban kezelni”.⁵⁰

Ferriol különösen nehezen viselte el, hogy állandóan pénzt kértek tőle, és a francia udvar által a magyaroknak nyújtott segélyek miatt eladósodott (a pénzváltásból többletköltségek terhelték, mivel Rákóczi ügynökei mindig a legdrágább pénzfajtákban kérték tőle a támogatást). 1707 júliusában így vallott a gondjairól: „a magyarországi ügyek okozták nekem a legtöbb bánatot a veszteségeim miatt”,⁵¹ miközben „vért kellett izzadnia”, hogy kielégítse a fejedelem váltóit.⁵² Miután már nem volt hajlandó „még jobban eladósodni” Rákóczi váltói miatt, 1707-ben kijelentette, hogy nem fogadja el őket,⁵³ és inkább hagyja, hogy tiltakozzanak a magyarok, hacsak az udvar nem utalja át az összeget és az azzal járó harmincszázalékos pénzváltási díjat, amivel fedezni tudja annak költségeit.⁵⁴ Az utalások a következő évben ettől függetlenül folytatódtak a konstantinápolyi francia kereskedők közvetítésével, de ezeket már nem Ferriolnak kellett lebonyolítani.⁵⁵

Az ilyen és ehhez hasonló nehézségekkel küszködő nagykövet gyakran kritizálta Rákóczi magatartását. Ugyanakkor soha nem vonta kétségbe, sőt rendszere-

47 Uo. 224., 253. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, 1707. november 8. és december 21.

48 Uo. 294. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, 1708. május 26.

49 Uo. 297. Ferriol a testvérének, 1708. május 26. Rákóczi Nagy-Britanniával való kapcsolatairól lásd: Frey, 1982. 455–466.

50 *Correspondance du marquis de Ferriol*, 1870. 294. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, 1708. május 26.

51 Uo. 197. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, Péra, 1707. július 25.

52 Uo. 171. Ferriol a testvérének, 1707. június 11.

53 Uo. 197. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, Péra, 1707. július 25.

54 Uo. 254. Ferriol a testvérének, 1708. január 18.

55 Uo. 282. Ferriol a testvérének, 1708. május 14.

sen kiemelte a fejedelem „kiváló kvalitásait”. Például a trencsényi csata alkalmával kitörő rokonszenvvel nyilatkozott Rákócziáról, amikor 1708 októberében így írt róla: „Rákóczi fejedelem írt egy nagyon megrázó levelet a csatáról (...), amelyet elvesztett az alatta összeroskadó lova balesete miatt. Igen megviselte ez a balszerencsés eset.”⁵⁶ Mindenesetre Ferriol nem vonakodott attól sem, hogy elítélje a fejedelem általa kockázatosnak ítélt diplomáciai kezdeményezéseit, főleg ha azok a király által meghatározott megbízatásának céljaival ellentétesek voltak.⁵⁷ Szintén elítélte Rákóczinak a Portával szembeni kétértelmű viselkedését. Ferriolt nemcsak az szomorította el, hogy Rákóczi mennyire nem képes az oszmánokat a Habsburgok elleni küzdelem támogatásához megnyerni, hanem még jobban megdöbben azon, amikor felismerte, hogy a követei a parancsára azon mesterkedtek, hogy a szultán a cárral szakítva Oroszországgal háborúba keveredjen. „Rákóczi fejedelem rendkívüli módon gyűlöli a törököket és igen megvetően fordul hozzájuk”⁵⁸ – írta az egyik, fivéréhez intézett levelében. Az ilyen viselkedéssel, amely miatt „megrendülhet a Porta iránta való bizalma” és „az ellenségévé válhat”,⁵⁹ Rákóczi csak a „biztos romlás” felé halad.⁶⁰

1707-ben az erdélyi fejedelem az őt a lengyel trónnal kecsegtető orosz cárhoz kezdett közeledni, majd ebből szövetségi szerződés született. Rákóczi külpolitikai irányváltása szintén rosszallást váltott ki a francia nagykövetből.⁶¹ „A túlzott nagyravágyás bajba és pusztulásba sodorhatja a fejedelmet”⁶² – értékelte Ferriol, majd hozzátette, hogy amíg Rákóczi „a cárral való tárgyalással tölti az idejét, a németeket hagyja bevonulni Erdélybe”.⁶³ A nagykövet nem rejtette véka alá haragját és értetlenségét 1707. december 20-i levelében sem: „A fejedelem Magyarországon tartózkodik, de másfelé jár álmodozásaiban. Aggodalom, nagyravágyás, de mindebből semmit sem értünk! Elhagyja a barátait, és gyanús hatalmakat környékez meg. Isten áldja meg!”⁶⁴ Ferriol véleménye megegyezett a versailles-i udvaréval: Nagy Péter Rákóczi segítségével szeretne volna elérni XIV. Lajos közvetítését a Svédországgal való konfliktusa rendezése érdekében. A király ezt elutasította és semmilyen tárgyalásba nem kezdett az orosz uralkodóval.

A nagykövetségéről szóló, 1711-es hosszú jelentésében Ferriol márki viszatért a magyarok „igen hasznos diverziójára”, amely XIV. Lajos uralkodásának háborúi során oly sokat segített a francia nagyhatalmi politikának, ugyanakkor „nagy fájdalommal látta, hogy miként omlott össze az a párt, amelyet oly nagy gonddal hoztak létre, oly sok kiadással támogattak, és amelytől jóval többet reméltek”. Ferriol ebben a zárójelentésében felidézte, hogy „ezek a mozgalmak 1676-ban kezdődtek”. Ekkor még ő „referált ezekről az ügyekről egészen a nijmegeni békéig”.

56 Uo. 320. Ferriol a testvérének, 1708. október 14.

57 Rákóczi diplomáciájáról: Köpeczi, 2002.

58 *Correspondance du marquis de Ferriol*, 1870. 176. Ferriol a testvérének, 1707. június 26.

59 Uo. 178.

60 Uo.

61 Kiss, 1965. 344–360.; Gebei, 2004. 25–41.

62 *Correspondance du marquis de Ferriol*, 1870. 224. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, 1707. november 8.

63 Uo. 225.

64 Uo. 253. Ferriol a testvérének, 1707. december 20.

A leköszönő nagykövet cinizmustól nem teljesen mentes értékelésében így somáztta a magyarokkal való együttműködés tanulságait: „Mindaz, amit a magyarok rosszul csináltak, az ellenük fordult, és mindaz, amit jól csináltak, a mi hasznunkra vált.” Rákóczi katonai kudarca megpecsételte a sorsát, de Ferriol a jelentésében igyekezett mentesíteni a fejedelmet. Rákócziból nem hiányzott „sem a bátorság, sem pedig más hadvezéri és pártvezetői kvalitás sem”, „ha balszerencséjére elbukott is” – hangsúlyozta. „Ez azoknak a hibája volt, akik a személyes érdeküket a közérdek elé helyezték.”⁶⁵

A katonai vereség igazi felelősei azok voltak, akik megpróbálták korszerűsíteni a magyar hadsereget, és arra kényszerítették Rákóczi csapatait, hogy felhagyjanak a kisháborús taktika alkalmazásával, amelynek a sikereit Ferriol maga is tapasztalhatta, amikor Thököly mellett szolgált Magyarországon.⁶⁶ Így magyarázta a katonai kudarc okait: „A kedvükre kellett volna tenni és hagyni, hogy a saját módjuk szerint háborúzzanak, az apáik szokásai szerint, és nem pedig olyan katonai fegyelemre kényszeríteni őket, amelyre ők nem voltak képesek.” Majd ezt követően így foglalta össze ennek tanulságait: „Ettől eltérően cselekedni azt jelentette, hogy nem ismertük elég jól e nemzet génuszát, sem Rákóczi fejedeleme, sem Őfelsége érdekeit.”⁶⁷ Ebben a kritikai megjegyzésben minden bizonnyal ott rejlik Des Alleurs márkitevékenységének bírálata is, akivel Ferriol nem értett egyet, és aki Rákóczi fejedelem mellett a katonai reformok legfőbb tanácsadója volt. 1707-ben Ferriol úgy ítélte meg, hogy a magyar csapatok hadszíntéren elért csekély sikerei miatt valószínűleg soha nem fogják Des Alleurs márkot „Franciaország marsalljává”⁶⁸ kinevezni. Arra viszont valószínűleg nem számított, hogy az őt követő konstantinápolyi nagykövetnek fogják kinevezni.

Fordította: Tóth Ferenc

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AD = Archives Diplomatiques (La Courneuve)

CP = Correspondance Politique

2. Kiadott források és szakirodalom

Aubert

2009 Aubert, Mathieu: Une nouvelle alliance de revers. La mission du marquis des Alleurs auprès du prince François II Rákóczi. In: *Le rayonnement français en Europe centrale du XVIIe siècle à nos jours*. Dir.: Chaline, Olivier – Dumanowski, Jarosław – Figeac, Michel. Pessac, 2009. 27–37.

65 Bonnac, 1894. 126–127. Ferriol memoranduma követségéről, 1711. augusztus 10.

66 A stratégiai alternatívákról és katonai reformokról lásd: Tóth F., 2010b. 279–292.

67 Bonnac, 1894. 127.

68 *Correspondance du marquis de Ferriol*, 1870. 253. Ferriol Blondel de Jouvancourt-nak, 1707. december 21.

Bély

1983 Bély, Lucien: Les larmes de Monsieur de Torcy. Un essai sur les perspectives de l'histoire diplomatique à propos des conférences de Gertruydenberg (mars-juillet 1710). In: *Histoire, économie & société*, 2. (1983) 3. sz. 429–456.

Benda

1982 Benda, Kálmán: The Rákóczi War of Independence and the European Powers. In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Early Modern Hungary*. Eds.: Király, Béla – Bak, János. 1982. 433–444. (War and Society in East Central Europe, 3.)

Bérenger

1973 Bérenger, Jean: Le royaume de France et les „Malcontents de Hongrie”. Contribution à l'étude des relations entre Louis XIV et Imre Thököly. In: *Revue d'histoire diplomatique*, 3. (1973) 1–43.

Bóka

1985 Bóka, Éva: Le marquis Charles de Ferriol ambassadeur de France à Constantinople (1699–1703). In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1985) 1–2. sz. 87–112.

Bonnac

1894 *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac*. Publ. par Schefer, Charles. Paris, 1894.

Correspondance du marquis de Ferriol

1870 *Correspondance du marquis de Ferriol, ambassadeur de Louis XIV à Constantinople*. Avec une introduction par M. Émile Varenbergh. Anvers, 1870.

Frey

1982 Frey, Linda S. – Frey, Marsha L.: Rákóczi and the Maritime Powers: Uncertain Friendship. In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Early Modern Hungary*. Eds.: Király, Béla – Bak, János. 1982. 455–466.

Gebei

2004 Gebei, Sándor: Über die Königskandidatur von Ferenc Rákóczi II. (1707). In: *Studia Caroliensia*, 5. (2004) 3–4. sz. 25–41.

2009 Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc, 1703–1711*. Bp., 2009.

Kiss

1965 Kiss, Gábor: Franz Rákóczi II., Peter der Grosse und der polnische Thron. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 13. (1965) 344–360.

Köpeczi

1971 Köpeczi, Béla: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Étude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*. Bp., 1971.

2002 Köpeczi Béla: *II. Rákóczi Ferenc külpolitikája*. Bp., 2002.

Mantran

1989 *Histoire de l'Empire ottoman*. Dir.: Mantran, Robert. Paris, 1989.

Maurin

2011 Maurin, Olivier: Le marquis des Alleurs et la diplomatie française en Hongrie au début du XVIIIe siècle. In: *Öt kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, 2011. 25–32.

2013 Maurin, Olivier: La correspondance du marquis des Alleurs et les réseaux de correspondances en Europe centrale, 1700–1715. In: *La correspondance et la construction des identités en Europe centrale, 1648–1848*. Dir.: Cadilhon, François – Figeac, Michel – L. Mao, Caroline. Paris, 2013. 163–182.

Papp

2004 Papp, Sándor: Die osmanische Diplomatie des Rákóczi-Freiheitskampfes (1703–1711). In: *Studii și cercetări de turcologie contemporană. Omagiu Profesorului Mihai Maxim*. Coord.: Felezeu, Călin. Cluj-Napoca, 2004. 73–87.

Pillias

1935 Pillias, Emile: La France et Rákóczi. Origines véritables de l'intervention de Louis XIV. In: *Revue des études hongroises*, 13. (1935) 74–119.

Poumarède

2010 Poumarède, Géraud: La France et le retour à la Porte des négociateurs de Karlowitz (1699). Cérémonial, protection et rivalités internationales dans l'Empire ottoman. In: *La paix de Karlowitz – 26 janvier 1699. Les relations entre l'Europe centrale et l'Empire ottoman*. Dir.: Bérenger, Jean – Tollet, Daniel. Paris, 2010. 195–233.

R. Várkonyi

1999 R. Várkonyi, Ágnes: The European Balance of Power and the Hungarian National Independence. In: *Fabric of Modern Europe. Studies in Social and Diplomatic History. Essays in Honour of Éva Haraszti Taylor on the Occasion of Her 75th Birthday*. Ed.: Pók, Attila. London, 1999. 1–12.

Rocher

2011 Rocher, Yves-Marie: Louis XIV et la guerre d'indépendance hongroise (1701–1711). Un véritable allié? In: *Revue historique des armées*, 263. (2011) 63–74.

Roosen

1987 Roosen, William: The Origins of the War of Spanish Succession. In: *The Origins of War in Early Modern Europe*. Ed.: Black, Jeremy. Edinburgh, 1987. 151–175.

Rule

1970 Rule, John C.: France and the Preliminaries to the Gertruydenberg Conference, September 1709 to March 1710. In: *Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Bayne Horn*. Eds.: Hatton, Ragnhild M. – Anderson, Matthew S. London, 1970. 97–115.

Slottman

1997 Slottman, William B.: *Ferenc II Rákóczi and the Great Powers*. New York, 1997. (East European monographs, 456.)

Thomson

1968 Thomson, Mark A.: Louis XIV and William III, 1689–97. In: *William III and Louis XIV (1680–1720). Essays by and for Mark A. Thomson*. Eds.: Hatton, Ragnhild – Bromley, J. S. Liverpool, 1968.

Tóth F.

2010a Tóth, Ferenc: Alliances de revers et modernisation militaire. Le rôle des envoyés militaires français en Europe centrale et orientale, XVIIe–XVIIIe siècle. In: *La France face aux crises et aux conflits des périphéries européennes et atlantiques du XVIIe au XXe siècle*. Dir.: Schnakenbourg, Éric – Dessberg, Frédéric. Rennes, 2010. 143–153.

2010b Tóth, Ferenc: Régularité et irrégularité dans la guerre d'indépendance hongroise au début du XVIIIe siècle. In: *Stratégies irrégulières*. Dir.: Coutau-Bégarie, Hervé. Paris, 2010. 279–292.

2012 *Correspondance diplomatique relative à la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*. Éd.: Tóth, Ferenc. Paris, 2012.

2020 Tóth Ferenc: „Techeli grófnál tett látogatásaimról.” Ismeretlen beszámoló Thököly Imre és Zrínyi Ilona törökországi tartózkodásáról. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 133. (2020) (megjelenés alatt).

Tóth H.

2019 Tóth, Hajnalka: Roma csásariyla şevketlü padişahımızun sulh [u] salahı olub – The two Ali Pashas of Temeşvar on the Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independence. In: *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Eds.: Fodor, Pál – E. Kovács, Nándor – Péri, Benedek. Bp., 2019. 459–479.

Veinstein–Vatin

2003 Veinstein, Gilles – Vatin, Nicolas: *Le sérail ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans (XIVe–XIXe siècles)*. Paris, 2003.

GÉRAUD POUMARÈDE

FRENCH DIPLOMACY AT THE PORTE AND THE HUNGARIAN QUESTION DURING THE WAR OF INDEPENDENCE OF FRANCIS II RÁKÓCZI

This study is an analysis of the diplomatic activity of the Marquis de Ferriol, French ambassador to Constantinople during the period of the Hungarian War of Independence. Knowing the Hungarians well since his missions to Emeric Thököly, Ferriol tried to engage the Ottoman Porte in an active policy in favour of Rákóczi. These attempts were unsuccessful because of Ottoman inertia, but the way of Constantinople remained a very important link between the Hungarians and the French government which gave them assistance. On the other hand, the Hungarian diversion was very useful for France during the War of the Spanish Succession.

„Erdély fejedelméhez küldtek csupán”

Jacques de Boissimène küldetése
III. Ahmed szultán udvarában (1717–1718)

Tanulmányom Jacques de Boissimène francia–spanyol követ drinápolyi kiküldetését mutatja be, amelynek során, a pozsareváci béke előkészítő tárgyalásainak időszakában II. Rákóczi Ferenc fejedelem mellett szolgált, és bevezetést nyert III. Ahmed szultán udvarába is.¹ De miért küldött V. Fülöp spanyol király követet Drinápolyba? 1717 nyarán, a szardíniai spanyol hódítás következményeképpen vége szakadt az utrechti, a rastatti és a bádeni békeszerződések által megteremtett törekeny békének. A spanyol uralkodó, V. Fülöp erődemonstrációt tartott a világpolitika színpadán, ami nyílt konfrontációt jelentett VI. Károly német-római császárral [magyar királyként III. Károly – a ford.], aki a spanyol örökösödési háborút követő rendezés során megőrizte a szárd királyi címet. A fegyverszünet megkötése után három évvel V. Fülöp újból háborút indított a spanyol trónra korábban igényt tartó osztrák vetélytársa ellen.

A spanyol örökösödési háború óta VI. Károly és V. Fülöp csupán egyszer cselekedett összehangoltan, szövetségesként – a Velence védelmére hirdetett keresztes hadjárat, vagyis a velencei–osztrák–török háború során. Az Oszmán Birodalom 1714 decemberében üzent hadat a Velencei Köztársaságnak, és 1715 nyarán elfoglalta Tinosz és Éjina szigetét, valamint Korinthosz környékét. A császár elkötelezte magát arra, hogy háborúba lép a törökökkel szemben Magyarország területén, V. Fülöp pedig tíz hadihajót küldött a pápai flotta megerősítésére. Az 1716 nyarán vezetett közös keresztes hadjárat sikeres volt: az osztrák erők győzedelmeskedtek a pétervárad és a temesvári csatában (1716 augusztusában, illetve októberében), a spanyol hajókkal megtámogatott flotta pedig Korfu ostromának feladására kényszerítette a törököket.

A hadjárat a következő év tavaszán folytatódott, V. Fülöp azonban ezúttal nem a törökök, hanem Szardínia ellen fordította hajóit, kihasználva, hogy a terület uralkodójának, VI. Károlynak a csapatai még mindig Magyarországon tartózkodtak. V. Fülöp támadása VI. Károly ellen azonban rossz előjelekkel indult, miután Savoyai Jenő az osztrák seregek élén váratlan győzelmet aratott Nándorfehérvár alatt, 1717. augusztus 16-án. A VI. Károly és III. Ahmed közeli békekötéséről szóló

* A szerző az Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, Departament d'Humanitats – Institut d'Història Jaume Vicens Vives GEISCAM docense (08005 Barcelona, Ramon Trias Fargas, 25–27., nuria.salles@upf.edu).

¹ Ez a cikk doktori kutatásaim eredményeire támaszkodik. Jacques de Boissimène drinápolyi küldetéséről korábban a *Revue d'histoire diplomatique*-ban jelent meg cikkem: Sallés Vilaseca, 2018.

szóbeszéddek egyre sokasodtak. Az 1717. évi hadjárat szerencsés kimenetelének köszönhetően a császár uralma alatt egyesítette a Magyar Királyság egész területét, a Temesi Bánságot és Szerbia északi részét is ideértve. A Fényes Porta ekkor a két „császár”, az osztrák és az oszmán uralkodó közötti közvetítésre kérte fel Nagy-Britannia királyát és az Egyesült Tartományok rendi gyűlését. Savoyai Jenő elvben elfogadta a közvetítést, amely, ha sikerrel jár, véget vet majd az osztrák–török háborúnak. V. Fülöp számára tehát komoly veszélyt jelentett volna, ha ez a kezdeményezés sikerre vezet: VI. Károly, miután birodalmának keleti határain békét kötött, minden erejét az itáliai spanyol agresszióra adott válaszcspásba fektethette volna.

Madrid szemében a törökök és az osztrákok mielőbbi békekötésének lehetősége válságossá tette a pillanatot, és veszélybe sodorta a szardíniai spanyol akció sikerét. Ezért 1717 novemberében V. Fülöp kegyence, Giulio Alberoni bíboros hozzáfogott egy diplomata, Jacques de Boissimène kiküldetésének előkészítéséhez. Boissimène-t II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem udvartartásába tervezték küldeni, aki ekkor az Oszmán Birodalom határain belül, Drinápolyban tartózkodott. A küldetés valódi célszemélye azonban nem II. Rákóczi Ferenc volt. Boissimène valódi feladata abban állt, hogy igyekezzen kapcsolatba lépni III. Ahmed szultánnal, és kísérelje meg úgy befolyásolni őt, hogy az osztrák–török háború biztosan folytatódjék.

Kettős küldetésben

Néhány évvel korábban II. Rákóczi Ferenc hiába igyekezett elérni, hogy meghívják a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti, illetve rastatti béketárgyalásokra, és azokon igényeit figyelembe vegyék. Az Erdélyi Fejedelemség kérdését a Magyar Királyság belügyének tekintették. Nem sokkal később azonban újabb lehetőség kínálkozott: 1717 májusában a szultán személyesen hívta meg a fejedelmet drinápolyi udvarába, hogy tárgyaljanak egy lehetséges katonai együttműködésről. III. Ahmed egy keresztény hadtest vezetését ajánlotta fel, illetve az önálló Erdélyi Fejedelemség visszaállítását ígérte a fejedelemnek. Ilyen kilátások mellett írt Rákóczi a spanyol királynak 1717 szeptemberében. Tájékoztatta arról, hogy kihasználva a kínálókozó alkalmat elhagyja Párizst, hogy megvédje jogait mint Erdély megválasztott fejedelme, illetve az uralkodótól egy követ kinevezését kérte maga mellé.

A küldetés politikai súlyát mutatja, hogy azt a legnagyobb titok övezte. Az államtitkárság és az államtanács periferiáján dolgozták ki, és egy szürke, nem túl ismert ügynökre bízta, aki hivatalosan nem volt a diplomáciai testület tagja, és nem is futott be hagyományos karriert ezen a területen. Minden dokumentumot, amely a kiküldetésre vonatkozott, szándékosan kétértelmű módon fogalmaztak meg, amitől nehezen érthetőnek tűntek, esetleg több értelmezésre is lehetőséget nyújtottak. Mindez arról tanúskodik, mennyire kényes természetűek voltak a bennük foglalt információk. Az a tény, hogy Ő Katolikus Felsége, a spanyol király arra kívánja ösztönözni az Oszmán Birodalmat, hogy folytassa háborúját egy másik katolikus uralkodó ellen, miközben a pápa keresztes hadjáratra szólít, a korszak

Európájában komoly botránynak minősült, alkalmasnak arra, hogy foltot ejtsen V. Fülöp hírnevén.

Amit erről az epizódról tudhatunk, az inkább a kiváltott botrányból következtethető ki, mint közvetlen forrásokból. Főszereplője, Boissimène az események után négy évvel megírta emlékiratait,² amelyben elbeszéli a történetet. Ez a szöveg képezte Eugen B. Denize és Cezary Taracha történészek legfőbb forrását, amikor a diplomáciai küldetést tárgyalták.³ Boissimène munkájáról született ezen kívül egy további, rendkívül érdekes forráscsoport, Jacques de Boissimène ugyanis nem csupán Alberoni bíboros választottja volt a spanyol király képviselőjére Rákóczi mellett, hanem francia ügynök is, akit kémkedni küldtek V. Fülöp udvarába. Orléans-i Fülöp francia régensherceg informátora volt. Mindez valószínűtlennek tűnhetne, ha nem volna tudomásunk Boissimène különböző leveleiről, amelyeket francia kapcsolattartójának, Orléans-i Fülöp személyi titkárának, Longepierre bárónak küldött azért, hogy utóbbi közvetítse neki a régens titkos utasításait.⁴

Következésképpen Boissimène-t többdimenziós ügynöki szerepeiben kell vizsgálnunk: V. Fülöp titkos ügynöke volt Rákóczi és közvetetten a szultán mellett, valamint a francia régensherceg kémje a spanyol udvarban. Ez a konstelláció igen érdekes számunkra, és kiemeli a nemzetközi kapcsolatok összetettségét abban a kontextusban, amely minket is foglalkoztat. Különösen fontos, hogy ne becsljük alá a két Bourbon-monarchia, Spanyol- és Franciaország közös érdekeinek súlyát, még akkor sem, ha éppen ekkor egy konfliktus is kibontakozóban volt közöttük (amely később a négyes szövetség háborújaként ismert összetűzésbe torkollott).

A spanyol király követeként Boissimène nyilvánosan csupán rendkívül általános utasításokat kapott, valamint ajánlóleveleket, amelyekben V. Fülöp egy „nagy horderejű hadműveletről” tett említést, amelynek célja Rákóczi támogatása volt abban, hogy visszaszerezze az „ellenségeink” (vagyis Ausztria) által elbitorolt birtokait. Az ajánlólevelekben említett nagy horderejű hadművelet minden bizonnyal az osztrák–török háború folytatása lett volna, amelyet az „itáliai” spanyol háborús erőfeszítések egészítettek volna ki (elméletileg ez Nápoly elfoglalását jelentette volna), utóbbit Rákóczi támogatására vezetett „elterelő hadműveletként” is említették a kérdéses levelek. A két művelet kombinációja szükségképpen megosztotta volna az ellenség haderejét, az osztrák és birodalmi csapatokét. Rákóczi egyértelműen profitálhatott volna ebből: Magyarország felszabadításával és a császár által „elbitorolt tartományainak” visszaszerzésével.⁵

Minden jel arra mutat, hogy Boissimène titkos ügynökké választásának pilanatában Alberoni nem tudott arról, hogy előbbi Franciaország régensének, az orléans-i hercegnek az informátora volt. Boissimène 1717. november 22-én tudatta Orléans-i Fülöppel, hogy Alberoni rendkívüli követté nevezte ki Rákóczi udvartartásába. Két héttel később, december 11-én informálta a régens küldetésének teljes

2 AGS Estado 8122.

3 Denize, 1993; Taracha, 2012a; Taracha, 2012b.

4 AD MD Espagne 150, exp. 4.

5 AGS Estado 8122. Őfelsége V. Fülöp Erdély fejedelméhez. Az ajánlólevél másolata, 1717. november 30. Alberoni bíboros Ő Főméltóságához, Erdély fejedelméhez, másolat, 1717. november 30.

tartalmáról is, úgy, ahogyan azt Alberoni előszóban előadta számára, megjegyezvén, hogy ha az orléans-i herceg nem találja helyénvalónak a feladatot, elég, ha feltartóztatja őt Marseille kikötőjében, mielőtt hajóra száll, és kelet felé indul.⁶

1718. január 19-én a régens helybenhagyta a küldetést, és a következő bátorító szavakkal indította útnak Boissimène-t: „Longepierre 1718. január 19-i válaszában elégedettségét fejezte ki tevékenysége iránt. Arra buzdította, hogy továbbra is a lehető leggyorsabban és a lehető legjobban hajtsa végre a rá bízott küldetést, minthogy a mi érdekünk ezt diktálja, és kívánjuk, hogy sikerrel járjon.”⁷ Boissimène 1717. november 30-án hagyta el Madridot, és 1718. március 12-én érkezett Drinápolyba. Rákóczi 1718. március 15-én fogadta először nyilvános audiencián.⁸

Béke vagy háború?

Küldetésének híre már utazása közben európai léptékű botrányt kavart, mivel elfogták Rákóczi egyik levelét, amelyben a fejedelem beszámol arról, hogyan magyarázta el Mehmed pasának, a nagyvezírnek, hogy Spanyolország érdekelt a háború folytatásában a Földközi-tenger térségében. A pápa ugyanekkor keresztes hadjáratot hirdetett. VI. Károly ezután közvetlenül a Vatikánhoz fordult az üggyel, és nyilvánosan vádolta meg V. Fülöpöt az erdélyi fejedelemmel – „a lázadó Ragotzki”-val –, illetve a Fényes Portával való szövetkezéssel. A feljelentés 1718. március 16-án született, vagyis éppen egyetlen nappal azután, hogy Boissimène megérkezett Rákóczi környezetébe. Küldetésére ugyan nem derült fény, de Európa már résen volt.⁹ A szituációt igen könnyen lehetett a spanyol király kettős árulásaként értelmezni (aki megtörte a keresztény fejedelmek egységét, és nem teljesítette háborús kötelességét a törökkel szemben). Úgy tűnt, ami a háborús célokat illeti, V. Fülöp spanyol király érdekei feltűnően egyeztek a szultánéival.

Alberoni miniszter számára nyilvánvaló volt, hogy V. Fülöp szavahihetőségét komolyan veszélyeztetné az európai hatalmi körökben, ha Boissimène drinápolyi küldetésére fény derülne. Nem volt tilos a Fényes Portával való kapcsolattartás, de Boissimène-t könnyen lehetett volna azzal vádolni, hogy ezt a kapcsolatot a diplomáciához legkevesébbé sem méltó céllal létesítette: hogy háborút szítson, ráadásul egy katolikus uralkodóval szemben, az Oszmán Birodalom hatalmának növelésével. Alberoni ezért késlekedés nélkül hazarendelte Boissimène-t.¹⁰ A kommunikáció lassúsága miatt azonban Alberoni levele, amelyben közli, hogy Boissimène

6 AD MD Espagne 50, exp. 4.

7 AD MD Espagne 50, exp. 4.

8 AD CP Espagne 269, ff. 86–92. Boissimène Longepierre-nek, 1718. április 26.

9 Gallas jelentései nyújtanak némi betekintést Boissimène küldetésének mibenlétébe, ő azonban Giuseppének nevezi a követet, és azt állítja, még Madridban tartózkodik, várva, hogy hajóra szállhasson. Egy jelentésének részlete, valamint egy audiencia elnagyolt leírása megtalálhatóak a madridi nemzeti történeti levéltárban: AHN Estado 2884/1.

10 AGS Estado 8122. Alberoni Boissimène-hez, 1718. március 16. Megjegyzendő, hogy a dátum éppen Gallas gróf feljelentésének napjával egyezik. Valószínűsíthető, hogy a levelet előbbre keltezték, hogy a két dátum megegyezzen.

küldetése véget ért, és azonnali hazatérésre szólítja fel a követet, csak június 11-én érkezett meg Drinápolyba, Boissimène-nek pedig további négy hétre volt szüksége, hogy megszerezze a hazatéréséhez szükséges útleveleket. A titkos ügynök tehát összesen három és fél hónapot töltött Rákóczi udvartartásában, 1718. március 13-tól július 7-ig.

Megérkezésekor a pozsareváci béke megkötésére vonatkozó tárgyalások már folyamatban voltak, és a szultán udvara különböző politikai irányvonalakat képviselő érdekcsoportok összeütközésének színterévé vált. A békétárgyalások előkészületei során egyébként nem volt szó a háború tényleges befejezéséről vagy tűzszünetről: minden fél a háború folytatását tekintette alapvetésnek. Boissimène – és Rákóczi – számára az egyetlen lehetséges stratégia a békétárgyalások elnyújtása volt, hogy minél inkább késleltessék a béke aláírását, remélve, hogy egy váratlan esemény következtében az lehetetlenné válik.¹¹

Boissimène első meghallgatása alkalmával átnyújtotta Rákóczinak az Alberoni bíboros által a spanyol király nevében kiállított ajánlóleveleket. Ezek a levelek – noha gondosan úgy szerkesztették őket, hogy csakis egy keresztény fejedelem színe előtt igazolhatták a követet – rögtön a nagyvezír kezei közé kerültek. Boissimène ettől kezdve Rákóczi közvetítésével kommunikált a nagyvezírral, míg minden ténykedéséről beszámolt a francia régensherceg titkárának, Longepierre bárónak is.

Boissimène célja az volt, hogy súlyt adjon a Rákóczi által képviselt álláspontnak, amely az osztrák–török háború folytatásának szükségességét hangsúlyozta a spanyol király új, itáliai hadmozdulatainak kihasználásával. A nagyvezír meggyőzéséhez Boissimène-nek elsősorban V. Fülöp katonai erejéről kellett tájékoztatást nyújtania.¹² A spanyol hadak gyengeségéről kialakult nézet elterjedtségét mutatja, hogy a nagyvezír által Boissimène-nek feltett egyetlen kérdés az volt, van-e bármilyen esélye egy esetleges francia–spanyol szövetségnek, hogy együttes erővel támadhassanak az osztrák császárra. Boissimène-nek nem volt módjában válaszolni erre a kérdésre. Annak megállapítására szorítkozott, hogy a spanyol király egymaga is rendelkezik akkora tengeri haderővel, amely jó időre lefoglalná a császárt az itáliai fronton.

Április 26-án a követ levelet kapott Alberoni bíborostól, amelyben különös információk foglaltattak egy Franciaország, Spanyolország és Szicília királyai között kötendő, VI. Károly császár elleni szövetségről. Boissimène így számolt be a levélről: „Most kaptam egy levelet Őeminenciájától [Alberoni bíborostól], amelyben tudatja velem, hogy Franciaország, Spanyolország és Szicília királyai között szövetségkötés készülődik, hogy biztosítsa az erőegyensúlyt Európában; megakadályozza ugyanis, hogy a Főherceg rátegye a kezét Itáliára, ami nekem nagy öröömre szolgál. Kíváncos volna, hogy a Nagykövet úr [a konstantinápolyi francia követ] is tudjon erről, hogy a maga részéről ő is akként ténykedjék, hogy ezek az emberek itt ne kössenek békét. Félek, nehogy ez a hír túl későn érkezzon.”¹³

11 AD CP Espagne 269, ff. 86–92. Boissimène Longepierre-hez, 1718. április 26.

12 Sallés Vilaseca, 2016b.

13 AD CP Espagne 269, ff. 86–92. Boissimène Longepierre-hez, 1718. április 26.

Boissimène rögtön megértette, milyen jelentőséggel bírna, ha Franciaország követe megerősíthetné a szövetség hírére a Fényes Portának. A francia követ, Jean-Louis d'Usson, Bonnac márkija valóban tudomást szerzett a levél tartalmáról, Boissimène drinápolyi tartózkodásáról és küldetésének jellegéről. Ő volt az, aki meggyőzte a nagyvezírt arról, hogy érdemes személyesen is meghallgatnia a spanyol követet. Rákóczi és Boissimène 1718. május 13-án járulhatott a nagyvezír elé.¹⁴ Az ünnepélyes alkalomról Boissimène által készített memorandum címzettjei a „korábban nem tájékoztatott hatalmak” voltak, amelyeknek a követ azt javasolta, hogy „függesszék fel azokat a tárgyalásokat, amelyek során elkötelezhetnék magukat, és folytassák a tárgyalást mindaddig, amíg Spanyolország királya meg nem valósítja azon terveit, amelyekről követe a jelen memorandumban nyújt tájékoztatást”.¹⁵ A spanyol követ igyekezett hangsúlyozni a spanyol armada képességeit és erejét, csakúgy, mint V. Fülöp elszántságát a Nápolyi Királyság haladéktalan megtámadására.

Meggyőződésem, hogy Boissimène küldetésének teljesítését csakis a francia segítség tette lehetővé, ami több alkalommal is létfontosságúnak bizonyult. Több tényező is a francia segítség hipotézisét támasztja alá. Orléans hercege, Fülöp kétszeresen is érdekelt volt ebben: egyrészt mint Franciaország régense, másrészt mint a VI. Károly és V. Fülöp konfliktusában való közvetítésre kijelölt méltóság. A törökök elleni háború folytatása arra kötelezte volna a császárt, hogy a délkeleti fronton sorakoztassa föl csapatait, ami lehetetlenné tette volna számára, hogy megerősítse itáliai garnizonjait. A Magyarországon lekötött erők tehát arra ösztönözték volna VI. Károlyt, hogy igyekezzen diplomáciai úton rendezni a bonyolult itáliai helyzetet. Közvetítői minőségében, Nagy-Britannia királyával karöltve a herceg arra törekedett, hogy a spanyol és az osztrák uralkodó kénytelen legyen elfogadni az általuk vázolt megoldást. Amennyiben VI. Károlyt egyidejűleg a török szultán és a spanyol király is megtámadná, a császár sokkal nagyobb valószínűséggel fogadná el a Franciaország és Nagy-Britannia által kidolgozott békeszerződés-javaslatot az itáliai háború lezárására, azt remélhetné ettől ugyanis, hogy így a két konfliktus egyikének véget vethet.¹⁶ Ebből a forgatókönyvből következően az orléans-i herceg nagyobb önállóságot élvezett volna, mint brit társa a közvetítésben, aki igyekezett mielőbb tető alá hozni az osztrák–török békét.

A régensherceg azáltal, hogy engedélyezte a portai francia követ és Boissimène közötti szívélyes viszony kiépítését, megkönnyítette V. Fülöp ügynökének munkáját. Implicit és talán kevésbé feltűnő módon, de mindenképp hatékonyan.

14 AGS Estado 8122. „Emlékirat a küldetésről, amellyel Őfelsége a Katolikus Király tisztelt meg mint követét Erdély Fejedelme Ő Főméltósága mellett, aki ekkor Drinápolyban tartózkodott...”

15 AGS Estado 8122. „Emlékirat, amelyet Boissimène úr, a Szent Lajos Lovagrend lovagja, Őfelsége a Katolikus Király ezredese és követe Ő Főméltósága Erdély Fejedelme mellett szerkesztett, hogy megcáfolja mindazokat a valótlanságokat, amelyeket Spanyolország Királyának ellenségei terjesztenek a Király dicsőségének csorbítására.”

16 A Bécsből érkező információk is ezt látszottak megerősíteni: Saint-Saphorin, a Hannoverből érkezett bécsi követ is rendkívül pesszimista volt. Meg volt győződve arról, hogy a VI. Károly és V. Fülöp közötti közvetítés kudarcra van ítélve attól a perctől fogva, hogy a pozsareváci béke megkötötték. BL Add MS 37369, f. 28. Saint-Saphorin Stanhope-hoz, másolat.

Következésképpen a drinápolyi francia követ Boissimène küldetésének egyik főszereplője lett.¹⁷ Ahhoz, hogy Boissimène egy hamarosan megkötendő spanyol-francia-szicíliai szövetségre hivatkozhasson, elengedhetetlen volt, hogy Bonnackal való kapcsolatát nyilvánvalóvá és jól láthatóvá tegye. Bonnac a maga részéről szívesen állt Boissimène rendelkezésére, és megerősítette, hogy az osztrák-török háború folytatása, amit Boissimène igyekezett elérni, Franciaországnak is érdekében áll. Nem Boissimène kitalációja, hogy Bonnac segítséget nyújtott neki drinápolyi ténykedésében, a francia követ dicsérte Spanyolország katonai erejét, és elültette a kételetyt az osztrákok megbízhatóságát illetően. A brit diplomaták, például Whitworth à La Haye követ, gyanakodva figyelték, és igyekeztek rájönni, miben is mesterkedik a francia követ a Portán: „Az itteni követek többsége attól tart, hogy a Régens nem őszinte; nem tartják összeegyeztethetőnek a valódi békevágyat Bonnac úr portai viselkedésével, valamint a császárral kötendő különbéke előmozdítására és az osztrák követ leváltására irányuló francia intrikákkal.”¹⁸

A Boissimène küldetésével kapcsolatos francia magatartás arra enged következtetni, hogy Franciaország külpolitikája rugalmas volt, és független a brit irányvonalától. Franciaország kormányzójaként a régens célja az volt, hogy a külpolitikában nyitva hagyjon minden lehetőséget, ami a királyság megerősödését, főleg pedig az európai stabilitás biztosítását szolgálhatja (országának nagy szüksége volt a békére, ahogyan azt többször meg is jegyezte). Franciaország volt az V. Fülöp és VI. Károly közti békekötés egyik garanciája, de 1718 áprilisában úgy tűnt, a béke-terv bármelyik pillanatban megghiúsulhat. Nem kétséges továbbá, hogy a régensherceg kötelességének érezte, hogy mindent megtegyen, amivel a császárt bizonytalanságban tarthatja. A francia-oszmán szövetség hagyományosan ezt a szerepet töltötte be a nemzetközi politikában, és ezúttal is így működött.¹⁹

Abból, hogy a nagyvezír nem engedélyezte Rákóczi és Boissimène sietős távozását Drinápolyból, jól látszik, hogy igyekezett a pozsareváci béke tárgyalásai során mindvégig elnyújtani az üléseket és fenntartani a Spanyolországgal való szövetség lehetőségét. Gyakorlatilag az Ausztriával való békekötés pillanatáig helyben maradásra kötelezte őket.²⁰ Jacques de Boissimène 1718. július 2-án szerezte meg az Oszmán Birodalom elhagyásához szükséges útleveleket. A pozsareváci békét július 21-én írta alá a szultán és VI. Károly.

Az osztrák-török béke megkötése után két, V. Fülöpöt hátrányosan érintő esemény követte egymást: a császár belépett a négyes szövetségbe, majd a Passerofoknál vereséget szenvedett a spanyol armada. A spanyol király határozottan visszatámasztotta a francia és brit közvetítést, noha tudta, hogy ez hadüzenet mindenkinek; miután nem sikerült La Haye követségének segítségével szövetséget kötnie Oroszországgal, az ír Patrick Lawlesst nevezte ki moszkvai és stockholmi követnek. Ez az

17 Lepore, 1943. 32. n. 2.

18 BL Add MS 37367, f. 23. Whitworth Bothmer-hez, 1718. február 7/18.

19 Schefer, 1894. xxxii. A külön Bonnack számára a szultáni udvarba küldött utasítások kelte: Párizs, 1716. május 30. Közli: Duparc, 1969. 211–239.

20 AGS Estado 8122. A nagyvezír, Ibrahim pasa Rákóczi fejedelemhez címzett levelének fordítása.

újabb próbálkozás is kudarcra volt ítélve: az *ellenszövetség* létrehozásának kísérlete tovább gyöngítette Spanyolország helyzetét egy egyre bonyolódó háborúban.

Ami Boissimène-t illeti, az ő küldetése túlságosan kényes természetű volt ahhoz, hogy szabadon járhasson titkaival, így mikor hazatért Drinápolyból, Madridban börtönbe vetették.²¹ Szabadulása után egy nagyobb utazásra vállalkozott, amelynek során megírta emlékiratait a küldetéséről – ettől újra alkalmazást és jutalmazást remélt a Katolikus Király udvarában. 1719 decembere óta azonban a Boissimène-t Rákóczi mellé küldő Alberoni bíboros is száműzetésben volt. Sem a külügyminiszter, sem Daubenton, a király gyóntatópapja nem adott hitelt a Boissimène drinápolyi küldetéséről szóló elbeszélésnek.²² A külügyminisztériumban egyetlen dokumentum sem maradt, ami igazolta volna, hogy valaha is létezett ilyen kiküldetés – a franciaországi levéltárak viszont megőrizték a titkát.

Fordította: Eszik Veronika

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

AD

Archives Diplomatiques, Párizs

AGS

Archivo General de Simancas

AHN

Archivo Histórico Nacional, Madrid

BL

British Library, London

2. Kiadott források és szakirodalom

Alonso Aguilera

1977 Alonso Aguilera, Miguel Ángel: *La conquista y el dominio español de Cerdeña, 1717–1720. Introduccion a la politica española en el Mediterraneo posterior a la Paz de Utrecht*. Valladolid, 1977.

Baudrillart

1890–1901 Baudrillart, Alfred: *Philippe V et la Cour de France*. Vol. I–V. Paris, 1890–1901.

Bély

1990 Bély, Lucien: *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*. Paris, 1990.

1999 Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe, XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1999.

²¹ Boissimène-t 1719 áprilisában tartóztatta le Blas de Loya, akit Alberoni két levélben utasított erre, 1719. április 17-én, illetve 24-én. AHN Estado 2884 (1). Szintén Alberoni levélben megfogalmazott parancsára szabadult 1719. november 14-én. AGS Estado 8122.

²² Taracha, 2012b. 63. közli a király gyóntatópapja, Daubenton kommentárját Boissimène emlékiratai tárgyában.

2007 Bély, Lucien: *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne, XVIe-XVIIIe siècle*. Paris, 2007.

Bérenger

1990 Bérenger, Jean: *Histoire de l'Empire des Habsbourg, 1273-1918*. Paris, 1990.

Bourgeois

1910 Bourgeois, Émile: *La diplomatie secrète au XVIIIe siècle*. T. II. *Le secret des Farnèse. Philippe V et la politique d'Alberoni*. Paris, 1910.

Castro

2004 Castro, Concepción de: *A la sombra de Felipe V. José de Grimaldo, ministro responsable (1703-1726)*. Madrid, 2004.

Denize

1993 Denize, Eugen: Las relaciones de Francisco II Rakoczi con España. In: *Manuscripts*, 11. (1993) 169-179.

Duparc

1969 Duparc, Pierre: *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française*. T. XXIX. *Turquie*. Paris, 1969.

Ingrao-Samardžić-Pešalj

2011 *The Peace of Passarowitz, 1718*. Eds.: Ingrao, Charles – Samardžić, Nikola – Pešalj, Jovan. Purdue, 2011.

Lepore

1943 Lepore, Feliciano: *Un capitolo inedito di Storia Mediterranea. Spagna e Impero Ottomano nel secolo XVIII*. Firenze, 1943.

Mantran

1989 Mantran, Robert: *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris, 1989.

Michaud

2010 Michaud, Claude: Raison d'État et conscience chrétienne. L'ambassade du marquis de Nointel auprès de la Porte ottomane. In: *Entre Croisades et révolutions. Princes, noblesses et nations au centre de l'Europe (XVI-XVIIIe siècles)*. Paris, 2010. 265-276.

Ozanam

1998 Ozanam, Didier: *Les diplomates espagnols du XVIIIe siècle. Introduction et répertoire biographique (1700-1808)*. Madrid-Bordeaux, 1998.

Petrocchi

1955 Petrocchi, Massimo: *La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444-1718)*. Napoli, 1955.

Poumarède

2004 Poumarède, Géraud: *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*. Paris, 2004.

Sallés Vilaseca

2016a Sallés Vilaseca, Núria: *Giulio Alberoni y la dirección de la política exterior española después de los tratados de Utrecht (1715-1719)*. [Dissertáció, Universitat Pompeu Fabra.] Barcelona, 2016.

2016b Sallés Vilaseca, Núria: „Que nos odien, si también nos temen”. El razonamiento estratégico detrás de las campañas de Cerdeña y Sicilia (1717-1718). In: *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 16. (2016) 313-334. DOI: <http://orcid.org/0000-0001-7095-8810>.

2018 Sallés Vilaseca, Núria: La mission de Jacques de Boissimène à la cour du sultan Ahmet III (1717–1718). In: *Revue d'histoire diplomatique*, 3. (2018) 251–268.

Schefer

1894 Schefer, Charles: *Mémoire Historique sur l'Ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac*. Paris, 1894.

Taracha

2012a Taracha, Cezary: *Ojos y oídos de la Monarquía borbónica. La organización del espionaje y la información secreta durante el siglo XVIII*. Madrid, 2012.

2012b Taracha, Cezary: *Misja pułkownika Boissimène. Meandry polityki zagranicznej Hiszpanii Filipa V*. Lublin, 2012.

Tóth

2018 Tóth Ferenc: A francia külpolitika és Magyarország a pozsareváci béke idején. In: *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 20–34.

NÚRIA SALLÉS VILASECA

“I WAS ONLY SENT TO THE PRINCE OF TRANSYLVANIA”

MISSION OF JACQUES DE BOISSIMÈNE TO THE COURT OF SULTAN AHMED III (1717–1718)

The article focuses on the secret mission of Jacques de Boissimène, envoy of Philip V of Spain to Francis II Rákóczi, prince of Transylvania. The goal of Boissimène's mission (acting unimpeded by the duty of crusade which had been decreed in 1716) was to influence Sultan Ahmed III and ensure the continuation of the Austro–Turkish war which kept the Emperor Charles VI's military forces occupied in his dominions' eastern border, whilst the king of Spain deployed a military attack on the kingdom of Sardinia – also a dominion of the Emperor. But the envoy was not only a diplomat of Philip V: at the same time, he was also an informer of the French Regent, the Duke of Orléans. The overlapping of these functions leads us to assess and analyze the intertwining interests of the two Bourbon monarchies, the French and the Spanish one, while they both take part in a conflict – the War of The Quadruple Alliance – where they are on opposite sides.

II. Rákóczi Ferenc Lengyelországban

A 18. század első fele mind a magyar, mind a lengyel nemzet számára rendkívüli időszaknak bizonyult. Miután a törököket sikerült kiszorítani a Kárpát-medencéből, a Magyar Királyság újra egy kézben egyesült. Az elégedettség azonban hamar elszállt, és a magyarok csalódtak, mivel a Habsburg-kormányzás szinte ugyanolyan despotikusnak tűnt, mint az oszmánoké volt. A kilátástalannak tűnő helyzetben a magyarok felkelést szerveztek Bécs ellen, amely hamarosan szabadságharcná nőtt ki magát. Eközben a Lengyel Köztársaságban belháborút vívtak II. Ágost és Leszczyński Szaniszló támogatói. A szomszédos országok – Szászország, Oroszország és Svédország – aktívan közreműködtek a konfliktusban, majd mindennek következményeként Lengyelország elveszítette a térségben addig betöltött vezető szerepét. A tragikus események ismét összekötötték egymással a két nemzetet. A kapocs köztük II. Rákóczi Ferenc, a Habsburg-ellenes felkelés vezetője, egy időben a lengyel korona várományosa volt, aki a korszak jelképévé vált. Az alábbi tanulmány azzal a céllal íródott, hogy közelebb hozza az olvasóhoz a nagyfejedelem lengyelországi tartózkodását. A Visztula mentén töltött időszakról kevés írás látott napvilágot, az itt-tartózkodás ténye a lengyel köztudatban alig ismert.

A magyar olvasó számára hozzáférhetőek a kérdéses időszakot bemutató magyar nyelvű források és publikációk, ezért ezek ismertetésétől eltekintünk, csak a lengyel nyelvű forrásokat emeljük ki. A magyar szerzőktől származó források igen szerények: néhány kuruc vers,¹ Rákóczi saját maga által írt *Mémoires*-jai és *Vallomásai*,² valamint Szathmáry-Király Ádám lengyelországi utazása során készített, szinte feledésbe merült feljegyzései³ alkotják. Feldolgozások is alig születtek a kérdésről. Hopp Lajos Rákóczi gdański látogatását leíró, rövid cikkén,⁴ valamint Zofia Bienkowska Rákóczi és Jarosław városa közötti kapcsolatról szóló írásán⁵ kívül nem találunk olyan publikációt, amely kifejezetten a fejedelem lengyelországi tartózkodására fókuszál. A lengyel szakirodalomban meglehetősen sok információval szolgál

* Balázs-Szabelski Enikő: polonista; Adam Szabelski, PhD, a Wrocław Felczak Lengyel–Magyar Együttműködési Intézet titkára, a poznańi Regionalny Ośrodek Debaty Międzynarodowej szaktanácsadója.

1 *Antologia wierszy węgierskich*, 1971.

2 Rákóczi, 1988, a továbbiakban: *Pamiętniki i Wyznania*.

3 Divéky, 1911.

4 Hopp, 1965.

5 Bienkowska, 2002–2004.

a tárgyalt időszakra vonatkozóan Bożena Popiołeknek a fejedelem szeretőjéről, Elżbieta Sieniawskáról szóló könyve.⁶ Jacek Staszewski is tesz Rákócziról említést néhány helyen II. Ágosttal foglalkozó könyvében.⁷ Érdeemes még megemlíteni Kazimierz Jarochowski *A századokról. A belső ügyekről és a háborúkról* című könyvét, amelyben a 19. században élt szerző egy egész fejezetet szentel a fejedelemnek (*A Rákóczi-epizód II. Ágost uralkodása idején, 1703–1717*).⁸ Néhány tény Rákóczi idejéről a magyar történelmet egészében bemutató monográfiákból is megtudhatunk (lásd Waław Felczak *Magyarország története*,⁹ Tadeusz Kopyś *Magyarország története 1526–1989*¹⁰ című művét, valamint Romsics Ignác *Magyarország története*¹¹ lengyelre lefordított könyvét). Más szemszögből közelítik meg a kérdést Csapláros István könyvei: ezek a művek nem kifejezetten történelmi jellegűek, mivel a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatokat elemzik.¹²

Rákóczi első lengyelországi útja

1701. november 7-én Rákóczi Ferenc megszökött Bécsújhelyről, majd a lelepleződéstől való félelemben telt, nehéz utazást követően, november 12-én érkezett meg a lengyel nemesi köztársaságba (*Rzeczpospolita*). November 15-én már Krakóban találjuk, ahol nem időzött túl sokáig. Saját bevallása szerint sikerült néhány templomot felkeresnie, köztük a katedrálist, ahol Báthori István sírját is megtekintette.¹³

Rákóczi utazásának célja – mint említi – kedves barátjának és a Habsburgok ellen szövetkezők egyik fontos alakjának, Bercsényi Miklósnak a felkeresése volt. A korabeli híresztelések szerint Bercsényi nagyon jó kapcsolatokat ápolt II. (Erős) Ágost lengyel királlyal (1697–1704, Szászországban I. Frigyes Ákos néven választófejedelem, 1694–1733). Nehéz megmondani, valójában milyen volt ez a viszony, mivel a gróf gyakran nagyobb érdemet tulajdonított magának, mint amekkorát a valóságban felmutatott. (Példaként lehet említeni azt a jelenetet, amikor Rákóczi Ferencnek beszámolt arról, miként törtek az életére. A tudósítás, összevetve más tanúk elbeszéléseivel, nyilvánvaló pontatlanságokat tartalmazott).¹⁴

Nem lehet pontosan megállapítani, hogy mennyire volt reális számítás, hogy a lengyel király tényleges segítséget fog nyújtani. 1700-ban XIV. Lajos arra bízta a Wettin-dinasztiából származó szász választófejedelmet, hogy az Ausztriával a spanyol örökösödésért vívandó háborúban támogassa őt, de legalábbis őrizze meg „baráti” semlegességét. Egyrészt a választófejedelem biztosan nem idegenkedett az Ausztria kárára történő gyarapodás és a császári korona megszerzésének

6 Popiołek, 1996.

7 Staszewski, 2005.

8 Jarochowski, 1886.

9 Felczak, 1983.

10 Kopyś, 2018.

11 Romsics, 2018.

12 Csapláros, 1979.

13 *Pamiętniki i Wyznania*, 140–141.

14 Uo. 417–418.

gondolatától sem. Másrészt éppen 1701-ben belekezdeni egy új konfliktusba, amikor a svédek legyőzték Dániát és Oroszországot, és így a Dvina mentéig nyomultak előre, rendkívül kockázatos volt. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Litvániában belháború zajlott a Sapieha és a többi mágánscsalád között.¹⁵

Rákóczi Ferenc Varsóban – a császár követének kémkedésétől tartva – a külváros egyik legrosszabb részében, a zsidó negyedben szállt meg. Tudatosan választotta ki ezt a helyet, mivel nem szerette volna felfedni a tartózkodási helyét addig, amíg nem kap megbízható hírt Bercsényi gróftól.¹⁶ Idővel sikerült felvennie a kapcsolatot a magyar szervezkedőkkel. Bercsényi gróf bemutatta a fejedelemnek a lengyel nemesi köztársaság helyzetét, és arról is beszámolt, hogy II. Ágost nem tudja támogatni a magyar ügyet, mivel a svéd hadsereg a Dvina folyónál átlépte a lengyel határt, valamint megkezdődött a spanyol örökösödési háború is, amelyben Szászország végül a Habsburgokat támogatta.¹⁷

A fejedelem emlékirataiban is megemlíttette a lengyel király politikájának megváltozását. Osztrák rábeszéléssel magyarázta a francia királlyal ápolt jó viszonyának meglazulását és a császárhoz való közeledését. Rákóczi feljegyzéseiben azt is megemlíttette, hogy felmenői révén számos lengyel mágánscsaláddal állt rokonságban, mégsem akadt egy barátja sem Lengyelországban. Sőt – tekintve hogy ausztriai alattvaló volt – nem is volt biztonságos új barátságok keresése.¹⁸ Rákóczi szerint a külpolitikai változások hátterében a szász miniszter, Wolf Dietrich von Beichlingen állt.¹⁹ Ugyanakkor a Franciaországtól messze lévő, az örökös tartományokhoz viszont közel fekvő Szászország számára, amelyet még Lengyelország ügyei is terheltek, kockázatos lett volna, ha XIV. Lajos mellé áll.²⁰

Idővel a fejedelem is másképp látta az okokat. *Vallomásaiban* leírta II. Ágost király külpolitikai helyzetét, és magyarázatot adott politikájának megváltozására is. A kezdeti hadi sikerek ellenére a szász csapatoknak fel kellett adniuk Livónia területét. Rákóczi úgy vélte, hogy XIV. Lajos jobbnak látta a kis Szászország helyett az erősebb svéd felet támogatni az északi konfliktusban, mivel az ottani helyzet gyors rendezése után számított XII. Károly segítségére a Habsburgokkal vívott háborúban. II. Ágost ugyanakkor bízott a francia közvetítésben, és a Svédországgal kötött békéért cserébe a franciák szövetségesévé vált volna a Habsburgok ellen. Ebben az esetben a szász csapatoknak – a Titkos Királyi Tanács jóváhagyásával – lett volna lehetőségük Lengyelország felől Magyarországra betörni. Ez volt az az ígéret, amelyet II. Ágost Bercsényi grófnak tett. A valóságban az események nem a fent leírt módon mentek végbe, amit a fejedelem azzal magyarázott, hogy a *deus ex machina* „megkeményítette a svéd király szívét”, ezenfelül pedig Beichlingen szász minisztert a bécsi udvar jelentős összeggel lekötölte annak érdekében, hogy támogassa

15 Staszewski, 2005. 94–98.; Link-Lenczowski, 1994. 12–14.; Wimmer, 1956. 34–37.

16 *Pamiętniki i Wyznania*, 142.

17 Staszewski, 2005. 94–98.; Link-Lenczowski, 1994. 12–14.; Wimmer, 1956. 34–37.; Blanning, 2003. 246–250.

18 *Pamiętniki i Wyznania*, 144–145.

19 *Historia dyplomacji polskiej*, 1982. 394–395.

20 Staszewski, 2005. 94–98.; Link-Lenczowski, 1994. 12–14.

ügyét. Végezetül II. Ágost – az 1700. december 17-én Franciaországgal aláírt megállapodás ellenére – 1702. január 16-án paktumot kötött a Habsburg császárral. Bécs a király miniszterei tudtával készült merényletet elkövetni Bercsényi ellen, melyet a grófnak épphogy sikerült túlélnie.²¹

Rákóczi meglehetősen nehéz helyzetbe került: mivel II. Ágost a császárt részesítette előnyben, a lengyel főurak több részre szakadtak, a korrupció és vesztegetések nagy méretet öltöttek. Rákóczi ebben az időben ismerte meg későbbi pártfogóját, akit „férfi elmével bíró hölgyként” jellemzett emlékirataiban.²²

Rákóczi és Elżbieta Sieniawska kapcsolatfelvételének és első találkozásának körülményei vita tárgyát képezik. A fejedelem szerint követi segítséggel, hosszú várakozás után, karácsony előtt Varsóban találkozott a mágnásasszonnyal. Ezt követően a magyarokat egy Sieniawski-birtokra vitték, ahol menedéket és segítséget kaptak.²³ Ezek alapján – amit Jacek Staszewski is elfogad – Sieniawska csak 1701. december végén kezdte el támogatni Rákóczi Ferencet. Ezzel ellentétben áll a hercegnő férjének írt levele, melyben arról számol be, hogy már 1701. december 9-én útnak indította Rákóczit és kíséretét birtokukra. A francia követ ránk maradt levele is Sieniawska állítását támasztja alá. Az biztos, hogy Bercsényinek a hercegnő csehországi utazása előtt kellett kapcsolatba lépnie Sieniawskával.²⁴

A magát francia mérnöknek kiadó Rákóczi 1703 májusáig élvezte Brezánban (Brzeżany) a Sieniawskik vendégszeretetét. Ez idő alatt levelezést folytatott a versailles-i udvarral, aminek eredményeként számíthatott Franciaország támogatására, mivel az osztrákokkal hadban álló XIV. Lajosnak érdekében állt a Habsburgok hátszínének gyengítése. A Napkirály mégsem mutatott hajlandóságot arra, hogy a szubszidiumot hadi célra rendelkezésre bocsássa, inkább arra számított, hogy az Oszmán Birodalom támadja meg Ausztriát. Ezzel párhuzamosan – amennyiben az oszmánok mégsem támadnák meg az osztrákokat – Du Hèron francia követ azt az utasítást kapta, hogy kezdjen hozzá gyorsan egy franciabarát tömörülés megszervezéséhez, így – biztos, ami biztos – II. Ágostot már előre igyekezett meggyőzni a Habsburgok elleni akció szükségességéről. A lengyel király ugyanakkor nem tudta támogatni a kuruc ügyet, mivel Ausztriát pártfogolta.²⁵

A felkelés megindításáról akkor született meg a végső döntés, amikor Rákóczihoz két, parasztnak öltözött nemesember érkezett, s arra kérték, legyen a felkelés vezére, mivel Magyarországon több helyen zendülés és osztrákellenes fellépés történt. A fejedelem türelemre intette a felkelőket, miközben saját címerével ellátott zászlókat küldött nekik. Azt parancsolta, várjanak, amíg engedélyt ad a támadásra. Ennek ellenére a kuruc csapatok, amint megkapták a zászlót, fegyveres támadásba kezdtek. 1703. május 6-án Rákóczi kiadta a „minden igaz magyarhoz” szóló pátenst, majd június 13-án átlépte a lengyel–magyar határt, hogy egy alig ezer emberről álló, főleg kaszával, bottal, baltával és lándzsával felszerelt sereg vezére legyen.

21 *Pamiętniki i Wyznania*, 147–150.

22 Uo. 150–151.

23 Uo. 151–152.

24 Popiołek, 1996. 44–46.

25 *Pamiętniki i Wyznania*, 152–154.; Popiołek, 1996. 46–48.

Rákóczi kíséretében egy csekély létszámú, lengyel mágnessok által küldött segédcsapat is érkezett a felkelők támogatására.²⁶

Rákóczi második lengyelországi útja

1711. február 2-án Rákóczi azzal a céllal indult el a nemesi köztársaságba, hogy tárgyalásokat folytasson a cárral. Erről *Emlékiratainak* utolsó lapjain tudósít a fejedelem. Már Lengyelországban járt, amikor megtudta, hogy Károlyi Sándor a felkelők nevében kapitulált. A béke amnesztiát biztosított a kuruc csapatoknak és megvédte az országot a megtorlástól. Ennek ellenére 1711-ben, a békekötés után néhány száz, bizonyos források szerint háromezer magyar érkezett Lengyelországba.²⁷ Többségük soha nem tért vissza Magyarországra, lengyel földön kezdett új életet. (A magyar emigránsok kérdése további kutatásokat és nagymértékű együttműködést igényel, történetük feldolgozása nemzetközi projekt keretén belül lenne megvalósítható.)

II. Ágost is visszatért Lengyelországba, és újra kezébe vette a kormányzást, miközben az interregnum miatt a Német-római Császárság ügyeivel is ő foglalkozott. Nagyszabású tervei voltak: Rákóczi szerint a lengyel király azon dolgozott, hogy – VI. Károly spanyolországi tartózkodását kihasználva – ő legyen az új császár. Az új körülmények arra ösztönözték a nemesi köztársaság fejét, hogy megváltoztassa a viszonyát a felkelőkkel. Még azt is megígérte, hogy szenátusi határozattal oltalma alá veszi őket. A szavakat azonban nem követte tett.²⁸

Közben megromlott a viszony II. Rákóczi Ferenc és Elżbieta Sieniawska között. A fejedelem tartott a végleges szakítás következményeitől, mivel Sieniawska még mindig a nemesi köztársaság leghatalmasabb asszonya volt, míg ő nincstelen né vált, és csak az asszony támogatására számíthatott. Csakhogy a mágnessasszony karizmatikus személyisége egyre jobban feszélyezte Rákóczit az új, megváltozott helyzetben.²⁹ A szakításra, hogy „megszökjön” kedvesétől, a cár újabb lengyelországi tartózkodása idején adódott alkalom. Rákóczi gondolkodás nélkül csatlakozott az orosz uralkodó kíséretéhez, amely a Visztulán hajózott Elbinga (Elbląg) városáig. A cár egy hajót bocsátott a fejedelem és emberei rendelkezésére. Három hét hajózás után a magyar csoport megérkezett Thornába (Toruń).³⁰

Itt döntötte el I. Péter, hogy utazásának következő állomása a csehországi Karlsbad gyógyfürdője lesz. Mivel Rákóczi attól tartott, hogy az osztrákok rábeszélhetik az oroszokat, hogy adják ki nekik a fejedelmet, azzal az indokkal, hogy Berlinben találkozója van a porosz királlyal, elhagyta a cár kíséretét. A cár és a fejedelem útjai

26 *Pamiętniki i Wyznania*, 152–154.; Popiołek, 1996. 47–48.; Kościelak, 2010. 207.; Felczak, 1983. 161–162.

27 *Pamiętniki i Wyznania*, 362–365.; Hopp, 1965. 129–133.; Hopp, 1973.

28 *Pamiętniki i Wyznania*, 373–375., 380.

29 Uo. 376.

30 Uo. 380–383.; Szathmári Király, 1866; Divéky, 1911.

kettéváltak, Rákóczi Dancka (Gdańsk) városába ment,³¹ ahol végre biztonságban érezhette magát, mivel a szabad város a király és a köztársaság védelme alatt állt.³²

Rákóczi valóban nem alaptalanul aggódott a biztonsága miatt. 1711-ben osztrák dragonyosok törbe akarták csalni, és a merénylet csak a lengyeleknek köszönhetően hiúsult meg. Egy másik alkalommal egy Hartl nevű ezredest megvesztegettek a kíséretéből, és segítségével próbálták a fejedelem életére törni. Mindezek ellenére a fejedelem a tengerparti városban ténylegesen biztonságban érezhette magát. A város kiterjedt kapcsolatait is felhasználta a legfrissebb hírek beszerzéséhez. Sáros báró álnéven közel két évet töltött Danckában, ideje nagy részét társasági eseményeken, fogadásokon, bálokon töltötte. Csak egy rövid kitérőre szakította meg a városi életét, hogy találkozzon az Elbingába érkező cárral. Sajnos gyorsan rá kellett jönnie, hogy személyére vonatkozóan a cárnak időközben megváltoztak a nézetei. Ezért úgy döntött, hogy visszautasítja I. Péter meghívását a nemrég alapított Szentpétervárra.³³

A távozás és az elhidegülés ellenére Rákóczi levelek útján továbbra is tartotta a kapcsolatot Sieniawskával. Levelezésüket olvasva megállapítható, hogy a szeretőik viszonya megváltozott. Feltehetően Sieniawska korábban szóvá is tette ezt, mivel Rákóczi minden erejével igyekezett meggyőzni a mágnásasszonyt érzelme változatlanágáról. 1712. július 13-i levelében leírta, hogy lehetetlen helyzetbe került, így próbálva enyhíteni a kettejük között kialakult kellemetlen helyzeten („Téved, ha azt hiszi, hogy valamiféle külső ok hatással lehet leveleim stílusára, mert belső érzelmeim semmilyen változást nem szenvedtek.”).³⁴ Elżbieta együttérzését és rokonszenvét azzal kísérte meg elnyerni, hogy finoman utalt arra, hogy a legutóbbi nehéz időszakban a hercegnő magára hagyta. E bevezető után Rákóczi egyre égetőbb problémájára keresett megoldást, méghozzá az egyre romló anyagi helyzetére.³⁵

A fejedelem a szabadságharc bukása után szinte minden vagyonát elvesztette. A családi birtokokat a császár elkobozta, az ingóságokat pedig a szabadságharc finanszírozása emésztette fel. Mégsem volt minden veszve, mivel néhány évvel korábban Rákóczi bebiztosította magát arra az esetre, ha mégis a Habsburgok győznének. A Versailles-tól kapott pénzből Sieniawska a saját nevéen vett birtokot a fejedelemnek Jaraszlő (Jarosław) közelében. A fejedelem azt remélte, hogy így sikerül megszereznie a nemesi köztársaság indigenátusát.

A birtokot sok adósság terhelte, ugyanakkor ez volt a legkisebb probléma vele. Sieniawska időközben annyira megkedvelte a javakat, amelyek törvény szerint őt illették, hogy nem akarta átengedni egykori szeretőjének. Mivel Rákóczinak sürgősen pénzre volt szüksége, felajánlotta Elżbietának, hogy vegye meg a birtok egy részét. A kért összegek egyikébe sem egyezett bele a büszke asszony, így az elhúzódo tárgyalások miatt a fejedelem anyagi helyzete egyre romlott. Rákóczi Krucsai Istvánt és Beniczky Gáspárt küldte egyezkedni a hercegnőhöz, ám ők is sikertelenül

31 *Pamiętniki i Wyznania*, 383–384.; Hopp, 1965. 133–145.

32 *Pamiętniki i Wyznania*, 384.

33 Uo. 384–387.; Hopp, 1965. 133–145.; Hopp, 1973.

34 Rákóczi, 1712.

35 Uo.

távoztak. A kilátástalan helyzetben lévő Rákóczi azt is felajánlotta Sieniawskának, hogy annyiért veheti meg a birtokrészt, amennyit ő maga ajánl fel érte. A felajánlott összeg azonban Rákóczi szerint „arra sem elegendő, hogy legsürgősebb szükségemet kielégítse”. Végül ő maga mondta ki: nincs esélye arra, hogy több anyagi támogatást kapjon, így a kedvezőtlen feltételeket el kell fogadnia: „Pénzről már nem beszélek, hiszen Méltóságod Krucsai tudomására hozta, hogy többet nem tud előlegezni, mint amennyit már kilátásba helyezett, ami kétségtelenül arra sem elegendő, hogy legsürgősebb szükségemet kielégítse. De mit lehessen tenni, ha az embernek egy olyan csőd után, mint amilyenén én keresztülmentem, már nincs hitele.” Elżbieta, vérbeli negociátorként, korábbi levelében rámutatott a szerződés formai hiányosságaira. Elsősorban a megfelelő felhatalmazásban talált kivetnivalót. 1712. szeptember 25-én Krucsai István teljes felhatalmazást kapott az ügy elintézéséhez. Október 15-én sikerült véglegesen elrendezni a kérdést, a jaraszlói javak átadásra kerültek a fejedelem egykori szeretőjének.³⁶

Rákóczi még egy vitás kérdésre tért ki fent említett levelében. Mint olvashatjuk, megpróbált elosztatni egyes, Sieniawskához eljutó pletykákat. A karakán asszony kiterjedt kapcsolatain keresztül jó információkkal rendelkezett a fejedelem szabados életviteléről. Rákóczi Danckában főleg bálokon, hölgykoszorúval körülvéve múlatta az időt. Nem csoda, ha Sieniawska tájékozott a dühtől azon hír hallatán, hogy a fejedelem fényűző ajándékokkal lepette meg nemes hölgyeket, miközben elhagyott kedveséhez kölcsönért könyörgött. Rákóczi úgy mentegetőzött, hogy viszonzásként adta az ajándékot egy korábbi figyelmességért cserébe, amit a névnapjára kapott. A cseherini (Czehryn) sztarosztánénak adott zsebóra ügyét megpróbálta elviccelni. Sieniawska „informátorát” megbízhatatlannak bélyegezte, majd hozzátette, hogy a pletykák terjedésének sebességéből mérhető le a Varsó és Dancka közti távolság.³⁷

A fejedelem levele végén ismét egykori kedvese érzelmeire próbált hatást gyakorolni. Az igazságérzetére apellált, a bibliai Salamon királyhoz hasonlította, híres ítéleteire emlékeztette. Saját magát Sieniawska gyermekének állította be, akiről úgy kellene gondoskodnia az asszonynak, ahogy azt a felkelés teljes ideje alatt tette. Arra is kitért, hogy a tervezett franciaországi utazásának oka független tőle. Ezzel Rákóczi arra célzott, ha a nemesasszony megvonja tőle támogatását, ne csodálkozzon távozásán.³⁸ A levél befejező szakaszában a jaraszlói birtok eladásának ügyére utalhatott azzal a kijelentésével, hogy tudni akarja, mi lett Sieniawska végső elhatározása.³⁹

36 Uo.; Popiolek, 1996. 60., 78–85.; Hopp, 1965. 133–145.

37 Rákóczi, 1712. „Az az ember, aki az órávásárlásról informálta Méltóságodat, nem jól informálta. Az órát a cseherini sztarosztá felesége számára vásároltam, mert a koronamarsallné és a sztarosztáné néhány nappal Danckába való megérkezésem után nevem napja alkalmából megajándékoztak. Ez az udvariassági ajándékozás nem történt titokban, a kereskedő tehát jobban informálhatta volna Méltóságodat. Így mérhető le a Varsó és Dancka közötti távolság.”

38 Uo. „A salomoni ítélet hasonlata kedvező számomra, ha gyermekei közé számít. Higgye el, csak azért élek, amiről oly sokszor biztosítottam Méltóságodat. Amennyiben megszűnik azonban gondoskodni gyermekéről, a hiba nem őt terheli, ha mégis elveszti: egyedül a szükség az, ami sarkall, hogy innen elmenjek. Várom végső elhatározását, mert Öné vagyok Asszonyom...”

39 Uo.

Danckai tartózkodása alatt Rákóczi Ferenc összesen huszonnégy levelet írt Elzbieta Sieniawskának, melyek döntő többsége pénzügyi problémákról szólt. Az említett birtok eladása volt az utolsó ügy, ami Lengyelországban tartotta a fejdelmet. Mihelyst megoldódott, elhagyta az országot.⁴⁰

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Antologia wierszy węgierskich

1971 *Kocham twój kraj. Antologia wierszy węgierskich o Polsce*. Red.: Csapláros, István. Kraków, 1971.

Bieńkowska

2002–2004 Bieńkowska, Zofia: Franciszka II Rakoczego związku z Jarosławiem. Z dziejów stosunków polsko-węgierskich. In: *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia*, 15. 2002–2004. 38–46.

Blanning

2003 Blanning, T. C. W.: *Zarys historii Europy XVIII w.* Warszawa, 2003.

Csapláros

1979 Csapláros, István: Historia literatury węgierskiej. In: *Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Red.: Reychman, Jan. Warszawa, 1979.

Divéky

1911 Divéky, Adorján: Z podróży Węgrów w Polsce. In: *Ziemia Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*, 2. (1911) 44. sz. 718–719., 45. sz. 737–739.

Felczak

1983 Felczak, Wacław: *Historia Węgier*. Wrocław, 1983.

Historia dyplomacji polskiej

1982 *Historia dyplomacji polskiej*. Tom. 2. 1572–1795. Pod red. Wójcik, Zbigniew. Warszawa, 1982.

Hopp

1965 Hopp, Lajos: Pobyt Ferenca Rákóczego II w Gdańsku w latach 1711–1712. In: *Rocznik Gdański*, 25. (1965) 131–157.

1973 Hopp Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*. Bp., 1973. (Irodalomtörténeti füzetek.)

Jarochoński

1886 Jarochoński, Kazimierz: *Z czasów saskich. Spraw wewnętrznych i wojny*. Poznań, 1886.

Kopyś

2018 Kopyś, Tadeusz: *Historia Węgier 1526–1989*. Kraków, 2018.

Kościelak

2010 Kościelak, Lech: *Historia Słowacji*. Wrocław, 2010. (Historie Krajów i Narodów.)

⁴⁰ Hopp, 1965. 139–140.

Link-Lenczowski

1994 Link-Lenczowski, Andrzej: *Rzeczpospolita na rozdrożu 1696–1736*. Kraków, 1994.

Popiółek

1996 Popiółek, Bożena: *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*. Kraków, 1996.

Rákóczi

1712 II. Rákóczi Ferenc levele Elżbieta Sieniawskához [1712. július 13.]. In: *II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei*. Szerk.: Köpeczi Béla. Bp., 1958. <http://mek.oszk.hu/08300/08339/08339.htm#73> (letöltés: 2019. december 21.).

1988 Franciszek II Rakoczy: *Pamiętniki i Wyznania*. Wybrał, opracował i wstępem poprzedził Nowak, Jerzy Robert. Warszawa, 1988. (Biblioteka Pamiętników Polskich i Obcych.)

Romsics

2018 Romsics Ignác: *Historia Węgier*. Poznań, 2018.

Staszewski

2005 Staszewski, Jacek: *Wetynowie*. Olsztyn, 2005.

Szathmári Király

1866 *Szathmári Király Ádám Napló-Könyve 1711–1717. esztendőken II. Rákóczi fejedelem bujdosásiról*. Szerk.: Thaly Kálmán. Pest, 1866.

Wimmer

1956 Wimmer, Jan: *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*. Warszawa, 1956.

ENIKŐ BALÁZS-SZABELSKI – ADAM SZABELSKI

FRANCIS II RÁKÓCZI IN POLAND

The aim of the article is to present the life of Francis II Rákóczi, the leader of the Hungarian anti-Habsburg uprising at the beginning of the 18th century, in the years 1701–1703 and 1711–1712, when he lived in the Polish–Lithuanian Commonwealth. During that time, the last ruler of independent Transylvania faced ill fate and loneliness, but never abandoned his efforts to return to Hungary. After the fall of the 1711 Hungarian uprising he went to Poland, where at first he stayed at the estate of a Polish noblewoman Elżbieta Sieniawska. Afterwards, he went to Gdańsk and spent almost a year there. At the end of 1712 he sailed away to France in hope of gaining Louis XIV's support for the "Hungarian cause".

Rodostótól Párizsig

Egy magyar származású család viszontagságai

Rodostó (mai nevén Tekirdağ), a Márvány-tenger partján fekvő török város a magyar történelem egyik legismertebb külhoni emlékhelye. A II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai vándorlásának utolsó stációjaként híressé vált kis kikötőváros nemzeti örökségünk szerves része, amely a török–magyar kapcsolatok történetének egyik felemelő időszakára emlékeztet minket. A rodostói magyar emigráció kutatása már régóta zajlik, és elég sok adatot ismerünk a Nagyságos Fejedelem és a magyar emigráns közösség életéről.¹ Teljességgel érthető módon e kutatások elsősorban a bujdosó fejedelem és környezetének legjelentősebb tagjai – mint például a krónikás Mikes Kelemen – tevékenységére irányultak. Így viszonylag háttérbe szorultak azok a személyek, akik a rodostói magyar emigráció második, harmadik vagy még későbbi nemzedékeihez tartoztak, és így beleolvadtak a rodostói levantei keresztény családok nemzetközi közösségébe.

A magyarok asszimilációja viszonylag gyorsan zajlott, mivel a helyi, idegen nyelvű hölgyekkel kötött házasságokból született újabb nemzedékek már elvesztették magyar nyelvüket, és Mikes Kelemen halála után a források szerint a magyar közösség is gyakorlatilag megszűnt. Ugyanakkor egyes magyar családok utódai még sokáig éltek itt, és őrizték magyar származásuk emlékét. A francia külügyi adminisztráció nagy figyelmet szentelt a magyarok sorsának, akik a helyi katolikus közösség magját alkották, mivel az első rodostói plébánia éppen a Rákóczi fejedelem által épített kápolna híveiből állt össze.² A rodostói magyar emigráció és a

* Elisabeth Saïh: újságíró, családkutató; Tóth Ferenc: az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., toth.ferenc@btk.mta.hu). A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Családkutatócsoport támogatásával készült. A franciaországi kutatásokat a Balassi Intézet Klebelsberg-ösztöndíja segítette, amelyet ezúton is szeretnék megköszönni.

1 A teljességre való törekedés nélkül Szekfű Gyula és Köpeczi Béla munkáit említhetjük elsősorban: Szekfű, 1914; Köpeczi, 1991. Lásd újabban: Tóth, 2016a.

2 Rákóczi és Bercsényi több alapítványt is létrehozott a katolikus közösségből kialakuló plébánia támogatására. Idővel a rodostói magyar közösség számára nyújtott birtokok váltak a rodostói katolikus plébánia legfontosabb bevételi forrásaivá. A Mikes Kelemen halála (1761) utáni zavaros helyzetben François de Tott magyar származású francia diplomata közvetítésével sikerült a plébánia és a magyar közösség ügyeit rendezni az 1770-es évek elején. Erről újabban: Tóth, 2016b. A levantei katolikus missziók 1773-as állapotát bemutató rövid jelentés szerint a maradék rodostói magyar családok lelki gondozását a konstantinápolyi francia katolikus közösség egyik káplánja látta el. AN, série Affaires Étrangères B III 30, Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773 Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant fol. 56.

1. kép.
A rodostói csorgókút
mai állapota
(fotó: Fodor Gábor)

konstantinápolyi francia követség között kialakult szoros kapcsolatnak köszönhetően a francia külügyi források betekintést nyújthatnak a magyar bujdosók és azok leszármazottai életébe is.³ Részben ennek is köszönhetően derült fény az elmúlt időszakban egy érdekes rodostói magyar származású család, a Kőszeghyek történetére, amelyet most e tanulmány keretei között szeretnénk megosztani az érdeklődőkkel.

A rodostói Kőszeghyek eredete

Thaly Kálmán *Rodostó és a bujdosók sírjai* című munkájában idézte azt a *Magyar Hírmondó* 1794. augusztus 8-i számában megjelent rodostói beszámolót, amelynek névtelen kassai doktor szerzője így írt az itt található korabeli Rákóczi-emlékekről: „Ez az a város, a hol kibujdosván Rákóczy Magyarországból, a török császár engedelmével letelepedett, adott néki a császár egy egész utcát. Ebben az utczában voltam szállva egy öreg magyarnál, a ki 116 esztendő, Horváth Istvánnak hívják, – jól tud még magyarul, egészséges ember. Itten a görög templomban fekszenek három magyarok, monumentumaik alabástromkőre vagynak deákul kimetszve, ímé, egyet néked is megküldök, t. i. a Bercsényi Miklósét. Itt fekszik Esterházy Antal és Sibrik Miklós, ennek volt praefectussa. – Még most is vagynak itt magyar familiák, de már nem tudnak magyarul: Szatmáry, Kőszeghy, Takaró, a gróf Csákyé és Máriássyé elfogyott, – ezek itt holtak meg.”⁴

Nem sokkal később – az 1810-es években – Antoine-François Andréossy francia tábornok és konstantinápolyi nagykövet szintén megemlékezett arról, hogy a Márvány-tenger partján fekvő kisváros egykor számos magyar családnak nyújtott menedéket, megemlítve köztük a Rákóczi, a Kessec (!) és a Takaró famíliákat.⁵ A fel-

³ A konstantinápolyi francia követség levéltára a nantes-i diplomáciai levéltárban található: CADN. A levéltár részletes bemutatását lásd: Denis-Combet, 1975.

⁴ Thaly, 1889. 15. A munka egyik későbbi kiadása: Thaly, 1893.

⁵ „En face de la Proconèse, on débarque sur la côte d’Europe à Rodosto, la Byzanthe des Samiens, devenu l’asyle des réfugiés Hongrois, tels que les Ragozzi, les Kessec, les Takaro, etc.” Andréossy, 1828. 353.

sorolt három magyar család létezését a 18. század végi híradáson kívül a konstantinápolyi francia követség levéltárában található dokumentumok is megerősítik. Thaly Kálmán már említett munkájában leírta, hogy az 1888-as rodostói kutatásai során találkozott az ottani osztrák–magyar konzul, Pierre Aslan fiával, akinek dédanyját Kőszeghy Ceciliának (Cecile de Kesseggh) hívták.⁶ Thalynak sikerült megtalálni azt a Rákóczi Ferenc által állított rodostói csorgókutat is (1. kép), amelyet Grégoire de Kessek (vagyis a család magyar felmenője, Kőszeghy Gergely) renováltatott. Nem kis keresés után előkerült az általa állíttatott márványtábla is, amelyen a következő felirat volt olvasható:

TUAM QUAE HANC EXPLET SITIM FRANCISCUS RAGOZZI IN HANC FORMAM DOMINUS GREGORIUS ORIUNDUS GALLICUS MELIOREM DIE 17. FEBR.	[CÍMER]	HOMO FONTEM PRINCEPS PRIMUM POSUIT FONDAVITQUE QUQM POSTEA UT VIDES DE KESEK AB HUNGARIA QUE CONSUL REDEGIT ANNO 1812
---	---------	--

Thaly Kálmánnak egyházi anyakönyvi kutatásai alapján könnyen sikerült azonosítania a Gregorius de Kesek név alatt rejtőző Grégoire de Keösseck (magyarul Kőszeghy Gergely) urat, aki a 19. század elején a rodostói császári,⁷ francia, brit, sőt orosz konzuli címet is viselte, és igyekezett feltárni a család magyar eredetét.⁸ Erről részletesen beszámolt a rodostói emigrációra vonatkozó munkája egyik fejezetében.⁹ Thaly kutatásai szerint a Kőszeghy família eredetének száalai Felső-Magyarországra, nevezetesen Nógrád és Ung vármegyékbe vezetnek. A nemesi címet a nógrádi származású Kőszeghy (Keőszeghy) György és felesége nyerte el I. Lipóttól. Az 1678. február 1-jén Bécsújhelyen kelt címereslevele (2–3. kép)¹⁰ tanúsága szerint Kőszeghy az országos közügyekben játszott fontos érdemeiért és hűséges szolgálatáért kapta az armálist.¹¹ Kőszeghy György címereslevele egy szerencsés véletlennek köszönhetően fennmaradt az utókor számára. Erről már Thaly

6 „A beszédes, eleven, fürgé ifjú azután örömtől ragyogó szemekkel eldicsekedett rögtön, hogy őbenne is magyar vér foly ám: mert atyjának nagyanyja a »madzsar kiráj«-jal ideköltözött nemes családok egyikéből származott... Hát, hogy hívták a nagymamát? – Kőszeghy Cecília! (Cecile de Kesseggh)! Be kár, hogy az urak egynehány héttel előbb nem érkeztek, úgymond; szegény nagymamát most két hete temettük el, – 94 éves volt; az tudott ám sok mindent beszélni az itten lakott régi magyarokról!” Thaly, 1889. 23.

7 A forrásokban először 1801-ben említett rodostói császári konzuli ügynökség (Consular-Agentie) a konstantinápolyi konzulátus alá tartozott. Lásd erről: Piskur, 1862. 27. A Kőszeghy család tagjainak nevét – a forrás pontos megjelölése nélkül – megtalálhatjuk a néhány éve elhunyt Rudolf Agstner közelmúltban megjelent kézikönyvében is: Agstner, 2018. 338.

8 Thaly, 1893. 66.

9 Thaly, 1889. 96–105.

10 MNL ZML IV. 434. No. 19.

11 Kőszeghy György (1640–1711) a nemességet nagy valószínűséggel id. Bercsényi Miklósnak köszönhetette, és az ő és fia szolgálatában tevékenykedett. A címereslevélről újabban: *Armálistok*, 2004. 88–89.

Kálmán is beszámolt rodostói kutatásait összefoglaló könyvében, és pontos adattal szolgált arra vonatkozólag, hogy a nemesi levél Bogdán János hagyatékával együtt a zalaegerszegi megyei levéltárba került.¹² A levelet Sellyey Elek, a Muraközi járás főszolgabírója adta be megőrzésre a vármegye levéltárába 1821. december 17-én. Sellyey az említett hagyatéki eljárás végrehajtása közben bukkant a gazdátlan címereslevélre.¹³

2. kép. Kőszeghy György címereslevele

¹² MNL ZML IV. 434. No. 19. Vö. Thaly, 1889. 97.

¹³ Az adatok a Zala vármegyei közgyűlés 1821. december 17-i ülésének anyagában maradtak fent (MNL ZML kgy. jkv. 1820. december 17. No. 2602). Az információkat és a címereslevélről készült fényképeket ezúton is szeretném megköszönni Kulcsár Bálintnak.

Kőszeghy György a Bercsényiek bizalmi emberének számított, és így került a család ungvári uradalmának tisztartói állásába. Thaly Kálmán szerint a család tagjai a 17. század végén az Ungvár melletti Órdarma településen éltek. Kőszeghy János apja, Kőszeghy Pál¹⁴ Bercsényi személyi titkára volt, és tanult, művelt humanista író hírében állt. 1695-ben a gróf második, Csáky Krisztinával kötött házasságára írt alkalmi költeményét, a *Bercsényi házasságát*¹⁵ a magyar barokk költészet egyik remekének tartják.¹⁶ A Bercsényiekhez szorosan

3. kép. Kőszeghy György címere

kötődő Kőszeghyek részt vettek a Rákóczi-szabadságharcban, és annak bukása után emigrációba kényszerültek. Kőszeghy János, Bercsényi Miklós fegyverhordozója a Mikes Kelemen által oly híressé tett Zsuzsanna nevű testvérevel együtt érkezett 1718-ban az Oszmán Birodalom területére.

A Bercsényihez hű Kőszeghy Pál árváiról 1703 körül bekövetkezett halála után a gróf gondoskodott. Jánosból apród lett, a kis Zsuzsit pedig udvarhölgynek fogadták fel. A Rákóczi-szabadságharc bukása után a két testvér követte Bercsényit a lengyelországi és törökországi emigrációba, ahol végül Rodostóban telepedtek le. Csáky Krisztina halála után Kőszeghy Zsuzsanna 1723-ban Bercsényi Miklós felesége lett, majd a gróf halála (1725) után Lengyelországba költözött. Kőszeghy

János részt vett az 1738–1739. évi harcokban, Belgrádban teljesített szolgálatot, és mint főkapitány száz magyar lovas parancsnoka volt.¹⁷ A konstantinápolyi francia követség levelezéseiben (4. kép)¹⁸ a nevét hol magyarosan, hol pedig elváltoztatott francia átírásban találhatjuk meg.¹⁹

14 Kőszeghy Pál (1665 körül – 1703 után). Apja, Kőszeghy György Bercsényi ungvári tisztartója volt, 1678-ban nyert nemesi oklevelet. Széles körű műveltségét Bercsényi könyvtárában szerezte. Bercsényi később titkárává fogadta és magával vitte utazásaira. 1694–1695-ben ő közvetítette a gróf Csáky Krisztina grófnővel kötött házasságát. 1703 körül halt meg, felesége pedig nem sokkal később követte.

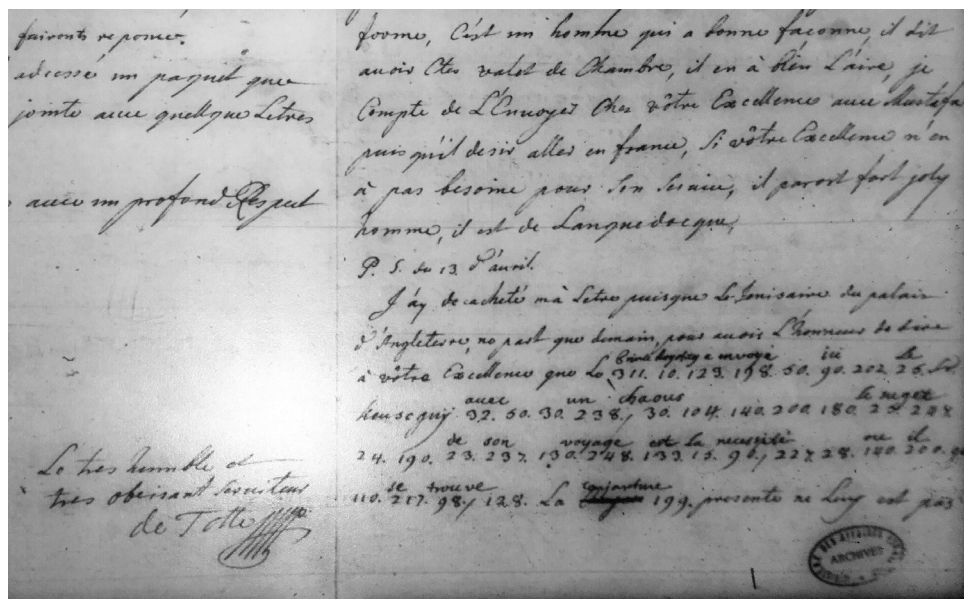
15 A költemény teljes címe: *Harmadik könyv, mely íratott a méltóságos székesi gróf Bercsényi Miklós úrnak négy esztendőök forgása alatt való özvegyeskedéséről és az ötödik esztendőben a méltóságos keresztszegi gróf Csáky Krisztina asszonnyal való istenes házasságáról 1695-ik esztendőben.*

16 Kőszeghy, 1894. A mű előszavában Thaly számos információt közölt a Kőszeghy család történetéről. Thaly, 1889. 13–15.

17 Seres, 2003. 307.

18 CADN, Constantinople série A Fonds Saint-Priest Correspondance secondaire 135 fol. 96.

19 Tóth András francia szolgálatban álló magyar ügynök 1737. március 11-i, Babadagban kelt, Villeneuve márki francia nagykövetnek írt levelében a „Keuseguÿ” nevet használta. CADN, Constantinople série A Fonds Saint-Priest Correspondance secondaire 135 Correspondance du marquis de Villeneuve –

4. kép. Kőszeghy János neve a francia diplomáciai levelezésben

Kőszeghy János a háború után visszatért Rodostóba. 1738–1746 között sűrűn említik a rodostói anyakönyvek, felesége egy Katarina (Katalin)²⁰ nevű konstantinápolyi görög nő volt, több gyermekük született. Seres István kutatásainak köszönhetően tudjuk azt is, hogy 1747 és 1748 fordulóján több olyan oszmán okirat is keletkezett, amely arról számolt be, hogy Kőszeghy János főkapitány és felesége összeütközésbe került a többi magyar bujdosóval, elsősorban azok básbugjával, az idős Csáky Mihály gróffal.²¹ A gyermekek keresztelőjére 1748-ban összeférhetetlenség miatt Isztambulba költöztek át, ahol a Fener negyedben található kis magyar kolóniában telepedtek le. Thaly nem ismerte a török forrásokat, de ő is arra következtetett, hogy Kőszeghy János „hihetően másutt halálozott el, talán Konstantinápolyban, neje rokonainál”, illetve „valószínűleg 1752 előtt halt el”.²² Ugyanakkor a később gyakran említett Kőszeghy Györgyöt János fiának vélte, akit valószínűleg 1741. július 16-án kereszteltek meg Rodostóban.²³

Camp du Grand Vizir janvier – juin 1737 fol. 96. Ugyanez a változat szerepel Tóth 1737. április 28-i levelében is. Uo. fol. 116–118. A néhány héttel későbbi – május 5-i – levelében Tóth már a magyarosabb „Kőszeghy” írásmódot részesítette előnyben. Uo. fol. 128.

²⁰ Kőszeghy János felesége esküvői tanúként és keresztszülőként a férjzett nevét – Cattarina Kusszeghi, illetve Catharina Kúseghi – használta. Seres, 2003. 307.

²¹ Seres, 2003. 307.

²² Thaly, 1889. 101. Vö. Seres, 2003. 308.

²³ A bejegyzésben ez áll: 1741. július 16. K. János és Katalin gyermekének, Györgynek a keresztelője, keresztszülők: Pázmándy Péter ezredes és Spax Erzsébet úrnő. Thaly az 1751. évi bejegyzésnél nem tudta rendesen kiolvasni Kőszeghy nevét, s így Kőszeghy János fiával azonosította. Seres István véleménye szerint K. György mögött egy addig ismeretlen bujdosó személye húzóhatott meg, akinek nem volt rokoni kapcsolata Zsuzsikával, illetve Jánossal. Mikes a *Keresztényi gondolatok* című, 1747-ben elkészített

Kőszeghy György neve gyakran előfordul a rodostói anyakönyvekben. 1751. szeptember 13-án már Szatmáry Ágnessel együtt szerepel mint keresztszülő, ahol Hotinkai Illés és Hirena Greca János nevű gyermekét részesítették a keresztség szentségében. 1752-ben szintén Szatmáry Ágnessel tanúskodott Kovács Mihály és a Combassból való Mária esküvőjén. 1754. augusztus 5-én ismét keresztszülőként találkozhatunk a nevével. Ekkor Kovács Máriával együtt egy talált gyermeket tartott a keresztség alá, aki a Lőrinc-Márkus nevet kapva gyarapította a rodostói katolikus közösség létszámát. 1760. június 11-én ismét Kőszeghy György és Szatmáry Ágnes voltak a keresztszülők Hotinkai Illés és Hirena Greca Antal-György nevű fiának. 1768. május 30-án Kőszeghy György feleségül vett egy Angéla-Maria Vitali nevű görög hölgyet. Az esküvő tanúi Szatmáry József és Detrich Erzsébet voltak. E házasságból született Kőszeghy Gergely, akinek a nevét a rodostói csorgókút márványtábláján is megtalálhatjuk. A fiú keresztfőjére 1769. március 16-án került sor. Kőszeghy György nem sokáig örülhetett gyermekének, mivel 1771. november 16-án pestisben elhunyt, és a helyi örmény temetőben temették el.²⁴

Ekkorra a hajdani híres magyar emigráció már csak nyomaiban létezett, mivel Mikes Kelemen halála (1761) után a magyar politikai közösség gyakorlatilag felbomlott. Egy nemrég felfedezett forrás – a konstantinápolyi francia követségnek a portai utasításokat tartalmazó tételes jegyzéke²⁵ – alapján megállapítható, hogy a szétszóródott és a rodostói levantei miliőbe beolvadt családok és a helyi katolikus plébánia ügyeit 1772–1773-ban egy magyar származású diplomata, François de Tott (1733–1793)²⁶ közreműködésével sikerült rendezni.²⁷ Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg jelentősen a római katolikus hívők lélekszáma, és a Rákóczi fejedelem által alapított kápolna volt a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, majd később a francia nagykövetség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelki gondozása céljából lelképásztort. A francia-oszmán „kapitulációk” alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a nagyköveten keresztül védelmet és segítséget nyújtott az olyan kis keresztény közösségeknek, mint a rodostói magyar kolónia. A helyi szokásjog alapján a magyar bászbug – egyfajta egyházközi elöljáróként – a számára adott illetményből biztosított megélhetést

fordításában a fedőlap belső oldalára feljegyzéseket készített a római katolikus hitre áttért bujdosótársairól. Eszerint 1741–1758 között öten tértek át (négyet meg is nevez), s közöttük a negyedik egy Keszeg nevű férfi volt, aki 1751. április 11-én, nagycsütörtökön tért át. Seres István szíves közlése.

24 Seres István szíves közlése.

25 CADN, Ambassade de France à Constantinople, série A fonds Saint-Priest vol. 265 Index général ou table chronologique des commandements gardés dans les registres de l’ambassade depuis l’an de l’Hégire 1110 & de J. C. 1689 commencé l’an 1745 par ordre de son Excellence Monseigneur le comte de Castellane.

26 Életéről újabban: Tóth, 2015a.

27 E források bemutatását lásd: Tóth, 2016b.

a plébánián szolgáló pap számára. Egy francia forrás szerint a francia követség 1773-ban egy káplánt is biztosított a rodostói magyarok számára.²⁸

Kőszeghy Gergely francia konzul tevékenysége a 19. század első felében

A 19. század eleji rodostói egyházi-világi viszonyokra számos érdekes információt kaphatunk a helyi francia konzuli ágensi szerepet betöltő Kőszeghy Gergely – franciául Grégoire de Keösseck²⁹ – diplomáciai levelezéséből. A rodostói francia konzulátus története a 18. század közepétől datálható, de a források hiánya miatt eddig nem tudtuk pontosan megállapítani, hogy mikor jött létre.³⁰ Frissebb kutatásaink eredményei szerint már a század közepén működött itt egy francia konzulátus is. A francia konzul feladatai a szokásos diplomáciai és kereskedelmi képviselő mellett kiterjedtek a környező francia konzulátusokkal való kapcsolattartásra is. Politikai jelentősége akkor nőtt meg, amikor a francia követ külön kérésére a franciaországi diplomáciai küldemények egyik fontos állomásává vált az 1750-es években. A francia követ, Roland des Alleurs³¹ 1749 végén vagy 1750 elején kelt feljegyzésében tájékoztatta a Dardanellákon hivatalban lévő Fabre francia konzult, hogy a jövőben a diplomáciai posta meggyorsítása érdekében a küldeményeket egy Domenico Salzani³² nevezetű rodostói francia konzul segítségével szárazföldi úton kell majd Konstantinápolyba juttatni.³³ Salzani neve azért is érdekes számunkra, mivel később Kőszeghy János és nővére, Kőszeghy Mária több gyermekének is keresztaja volt a rodostói keresztelői anyakönyvek tanúsága szerint.³⁴ Rodostó kereskedelmi jelentősége – elsősorban a gabonakereskedelem szempontjából fontos kikötője miatt – a kücsük-kajnardzsi béke (1774) után jelentősen megnőtt, és ezzel párhuzamosan a konzulátus szerepe is felértékelődött.³⁵

A rodostói konzuli (konzuli ágensi) poszton csak időleges megbízatásokat ellátó, szakképzetlen emberek teljesíthettek önkéntes szolgálatot, így nem meglepő,

28 „Il y a Rodosto quelques vieux hongrois et leurs enfants et on leur fournit de Constantinople un chapelain.” AN, série Affaires Etrangères B III/30 Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773, Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant fol. 56.

29 A Keösseck családnév mellett gyakran Kessek vagy Kesseck néven is előfordul a Kőszeghy név a francia követségi forrásokban. Tanulmányunkban a magyar helyesíráshoz legközelebb álló, feltételezésünk szerint a szerző élete vége felé tudatosan magyarosított formáját használjuk. A többi magyar családnévnel a forrásokban használt helyesírást vettük figyelembe. Kőszeghy Gergely (Grégoire Keösseck) életéhez lásd: Tóth, 2007; Tóth, 2015b.

30 A konzuli cím a források alapján csak tiszteletbeli jellegű lehetett. Noha ismert a rodostói konzulátus korábbi megléte, ez a státusz nem szerepel Anne Mézin átfogó monográfiájában. Vö. Mézin, 1995.

31 Roland des Alleurs (1693–1754): normandiai származású francia jogászdynasztia tagja. 1747-től 1754-ig konstantinápolyi francia követ. Apja, Pierre des Alleurs 1704-től 1710-ig XIV. Lajos II. Rákóczi Ferenc fejedelem mellé rendelt titkos tanácsadója, majd 1710-től 1716-ig szintén a francia király konstantinápolyi követe.

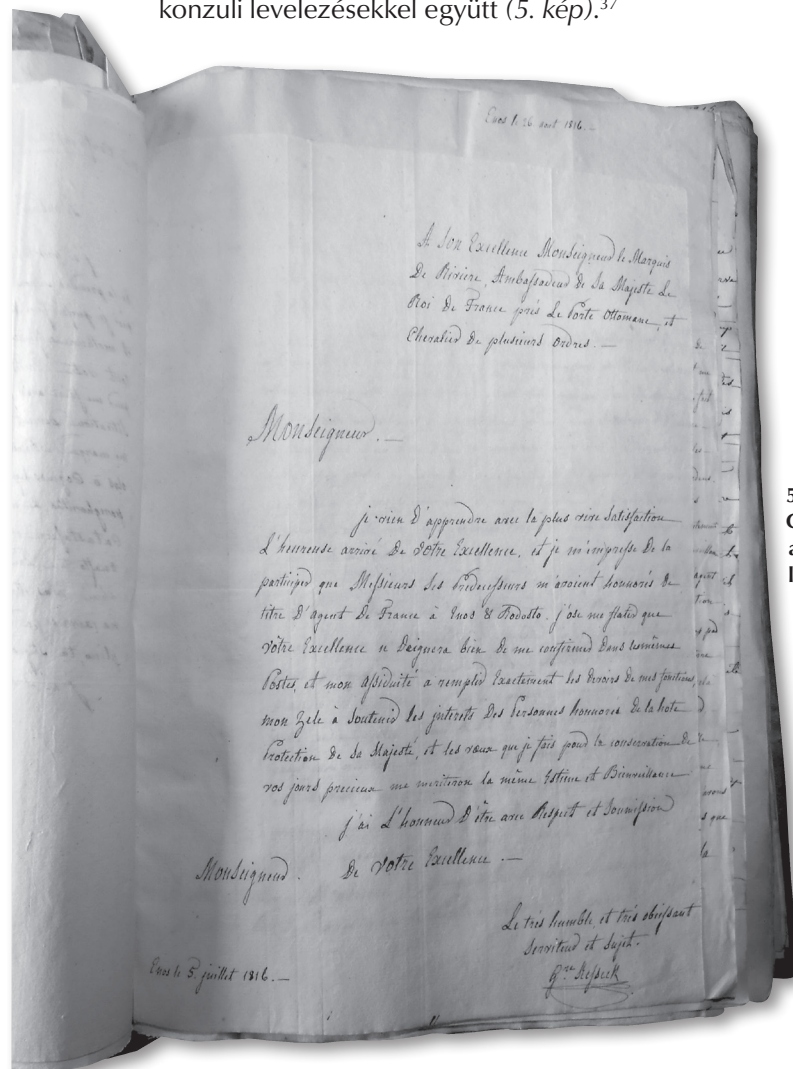
32 Domenico Salzani (?–?) vagy franciásan Dominique Salzany Rákóczi Józseffel török földre érkező olasz volt.

33 CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Dardanelles 1.

34 Thaly, 1893. 417. Vö. Seres, 2003. 306.

35 Brătianu, 1931. 650.

hogy a jelenleg rendelkezésre álló levéltári anyag nem képvisel jelentős forrásmeny-nyiséget. Az ancien régime utolsó évtizedei és a francia forradalmi időszak konzuli levelezései nem maradtak fent.³⁶ A konzulátus első jelentős, dokumentált levelezése is Grégoire de Keösseck tollából származik. A levelezés egyébként részben töredékként, részben pedig egy vegyes iratokat tartalmazó regiszterkötetbe kötve található az 1815–1825 közötti évtizedre vonatkozó adrinopoliszi (edirnei) és bruszai konzuli levelezésekkel együtt (5. kép).³⁷

5. kép.
Grégoire de Keösseck levele
a francia diplomáciai
levelezésben

36 A konzulátus létezett a francia forradalom idején is. A forradalmi köztársasági időszakban egy Luzin nevű jakobinus érzelmű személy töltötte be a konzuli tiszteket. Jamgocyan, 1990. 468.

37 CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Rodosto 1, illetve Rodosto Andrinople, Brousse de 1815 à 1825 (Registre). Az itt feltárt levelezés teljes körű, részletes levéltári feldolgozása még nem történt meg, a benne található magyar és görög vonatkozású adatokat pedig tudomásunk szerint eddig még senki sem közölte. A kép lelőhelye: CADN, Constantinople, série D Rodosto Andrinople, Brousse de 1815 à 1825, oldalszám nélkül.

Grégoire de Keösseck francia konzul nevével először 1812-ben találkozunk. A magát egyaránt a magyar kolónia vezetőjének és francia konzulnak valló Keösseck konfliktusba került egy helyi szerzetessel, aki a Rákóczi fejedelem által alapított rodostói kápolnában végzett lelkipásztori tevékenységet. A levél szerint a szerzetessel akkor került összeütközésbe, amikor elfoglalta a francia konzuli tisztséget. A franciaellenes barát minden úton-módon igyekezett ártani neki, például megtagadta, hogy a misék alatt a *Domine salvum* énekbe Napóleon császár neve is bekerüljön. A személyi probléma politikai, egyházi és birtokjogi szempontból is nehezen megoldható kérdéseket vetett fel. Egyrészt a kápolna a török fermánok szerint a magyar közösség tulajdonát képezte, másrészt pedig a francia uralkodó az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként az ilyen viszályok legfőbb döntőbírája volt.³⁸ Fennmaradt egy másik, szintén 1812-ből származó, általa kiállított hivatalos tanúvallomás is, amelyben Grégoire de Keösseck egyik honfitársa, egy Steffano Takaro³⁹ (Takaró?) nevű személy tanúskodott bizonyos Domenico Rissi ellen.⁴⁰ E dokumentum azért is érdekes, mivel megerősíti a névtelen kassai doktor híradását, amelyben szintén találkozunk a magyarul már nem tudó Takaró családdal.

A töredékes és rosszul rendszerezett levelek között ezt követően legközelebb csak 1816-ból találunk híradást magyar származású francia konzulunk tevékenységéről. Augusztus 26-i, Énosz szigetéről írt levelében megköszönte a francia követnek, hogy megerősíti énoszi konzuli minőségében és az ezzel járó konzuli illetményért is háláját fejezi ki a sokgyermekes apa. Ugyanakkor rendkívül bántotta, hogy a továbbiakban nem töltheti be a rodostói francia konzuli posztot, amelyet a levelezéseiben gyakran idézett Don Giovanni Riguzzo apát töltött be. Annál is inkább fájta ezt a tényt, mivel állítása szerint a francia konzuli cím érdekében mondott le a rodostói brit, osztrák és orosz konzuli címről. (Itt jegyeznénk meg, hogy mindez tökéletesen egybevág Thaly Kálmán egyházi anyakönyvi kutatásainak eredményeivel!) A levélben fennmaradt a névtelen kassai doktor által említett harmadik magyar származású rodostói család egyik tagja, Giovanni Sakmary (Szakmáry vagy Szathmáry [?]) neve is, aki állítólag Rákóczi fejedelem házát kívánta értékesíteni a rodostói magyar kolónia korábbi tagjaként. A magyar–magyar torzsalkodás megoldását a francia követtől váró Grégoire de Keösseck megemlítette, hogy a magyarokhoz tartozó egyik területen építtetett egy tornyot, valamint egy magyar tulajdonban álló kert, szántó és bolt hasznélvezeti jogát átengedte a rodostói római katolikus egyháznak.⁴¹ Rodostói francia konzuli címének folytonossága bizonyítékként mellékelte még egy 1813 szeptemberében Andréossy konstantinápolyi francia követ által kiállított útlevelet is.⁴²

38 CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Rodosto 1, Kesseck (sic!) konzul a konstantinápolyi francia ügyvivőhöz intézett 1812. július 1-i levele.

39 Takaró Istvánról lásd: Seres, 2003. 309.

40 CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Rodosto 1, Kesseck (sic!) konzul a konstantinápolyi francia követhoz intézett 1812. december 5-i levele.

41 CADN, Ambassade de Constantinople, série D Correspondance avec les Echelles Rodosto Andrinople, Brousse de 1815 à 1825 (Registre), Kesseck (sic!) konzul a konstantinápolyi francia követhoz intézett 1816. augusztus 26-i levele.

42 Uo. Az útlevél szövege így hangzik: „Sieur Grégoire Kessek, agent de France à Rodosto, se rendant à Enos pour ses affaires, en vertu d'un congé que nous lui avons délivré à ces fins, accompagné de son

A következő híradás egy 1816. december 4-én datált leveléből származik, amelyben Grégoire de Keösseck újra kérte rodostói francia konzuli címe visszaállítását. Szintén kitért a rodostói magyar kolónia ingatlanjainak kérdésére, a tulajdonjog igazolásához egy szultáni leirat fordítását is mellékelte. Ez a dokumentum gyakorlatilag megerősítette a magyar kolónia birtokjogát a II. Rákóczi Ferenc halála után rászállott vitatott ingatlanokra. Az 1189. év Maharem havának 8. napján (?) keltezett dokumentum érdekessége, hogy egy bizonyos Androus Sacmari (Szakmáry vagy Szatmáry András [?]) magyar básbug (*chef de la colonie hongroise à Rodosto*) kérésére bocsátotta ki a Fényességes Porta.⁴³

A levelezés folytatása alapján úgy tűnik, hogy a következő évek sem hoztak változást a vitatott rodostói konzuli címmel kapcsolatban. Don Giovanni Riguzzo apát és Grégoire de Keösseck viszonya meglehetősen megromlott ebben az időszakban. Keösseck 1820. április 23-i levelében beszámolt egy gyilkossági kísérletről is (*assassinat*), amelyet az apát apja Keösseck távollétében, annak rodostói házában a felesége ellen követett volna el.⁴⁴ A nevét ekkor már magyarosabban aláíró Keösseck hihetetlen elszántsággal ragaszkodott a hajdani magyar bujdosókolónia vezetője és a jórészt tiszteletbeli jellegű francia konzuli címhez. Gyakori kérvényeiben újra és újra kérte a konstantinápolyi francia követet, hogy helyezze vissza rodostói diplomáciai hivatalába.⁴⁵ Érvelésében központi szerepet játszott, hogy a magyar kolónia vezetőjeként a magyar birtokokkal egyedül kívánt rendelkezni, és e javak hasznélvezetét és a rodostói francia konzuli címet Riguzzo apától igyekezett visszaszerezni. A konstantinápolyi francia követség egyik alkalmazottja, Marullus vicomte közvetítésével 1821-ben sikerült kompromisszumos megoldást találni a két haragos között, ám a gyakorlatban – Riguzzo apát makacssága miatt – nem sikerült megvalósítani, ami újabb panaszleveleket eredményezett. Keösseck keserűen jegyezte meg, hogy amikor a hajdani Rákóczi-birtokokat a katolikusok rendelkezésére bocsátotta, szembekerült még a magyar kolónia kálvinista tagjaival is.⁴⁶ Ez alapján elképzelhetjük, hogy az ekkor már csak néhány személyből álló, magyarul alig

filis âgé de 15 ans dans ces temps où l'on parle de plusieurs accidens de peste en cette ville de Constantinople."

43 Uo. „Production d'un commandement adressé au naib ou cadis de Rodosto au sujet des biens fonds que la colonie hongroise jouit à Rodosto."

44 Uo. Keosseck (sic!) konzul Rivière márk konstantinápolyi francia követhoz intézett 1820. április 23-i levele.

45 Uo. Részlet Keösseck konzul Rivière márk konstantinápolyi francia követhoz intézett 1820. szeptember 28-i leveléből: „Rendez-moi enfin Monseigneur mon poste d'agent à Rodosto, et à la colonie hongroise ses prerogatifs, et les vœux que nous dressons au Ciel pour la considération des jours précieux de Votre Excellence, et de sa très respectable Famille, nous mériteront cette faveur."

46 Uo. Keösseck konzul Viellas konstantinápolyi francia ügyvivőhöz intézett 1821. július 15-i levele: „Depuis près d'un siècle, et après la mort de feu François Raggozzi prince de la Hongrie et de la Transilvanie décédé en cette ville, la Sublime Porte Ottomane avoit fait part par un firman la cession de quelques biens fonds, en faveur de la ditte collonie hongroise et elle avoit toujours joui de la possetion et avoit disposé des usufruits cependant lorsque j'ai étois només chef de cette collonie, je me suis déterminai, pour le bien et la prospérité de notre Sainte Religion d'abboner les usufruits en question à la chapelle, que feu le Prince nous avoit laissé, malgré les oppositions que j'ai eu à surmonter à ce sujet de la part de quelques individus de la collonie qui etoient des Calvinistes et des réformés, cependant je me suis réservé la direction et inspection de ses biens fonds, sans permettre que les curés s'en mêlassent."

vagy egyáltalán nem beszélő magyar közösséget megosztó vallási nézeteltérések milyen szerepet játszhattak annak felmorzsolódásában.

A következő időszak alapvető problémája a konzuli címhez tartozó ellátmány kérelmezése volt, és a nagycsaládos Keösseck ebben a kérdésben is igen kitartónak bizonyult. Teljes mértékben hitt az igazában, és kérését gyakran a híres bibliai idézettel zárta: Adja meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené...⁴⁷ 1821 augusztusában egy szultáni fermán fordítását is mellékelte a leveléhez, így próbálva bizonyítani, hogy a rodostói kápolna a magyar kolónia jogos tulajdonát képezi.⁴⁸ Ez a dokumentum azért is érdekes, mivel azt bizonyítja, hogy a nagyon sokak által megszerezni kívánt rodostói Rákóczi-ingatlanok tulajdonjogát a Porta feltétel nélkül elismerte a magyarok közössége és utódai számára. Ez az elv érdekes módon tükröződik Thaly Kálmán visszaemlékezéseiben is, aki a mintegy száz évvel későbbi látogatás alkalmából így írta le a helyi viszonyokat: „Másnap, okt. 8-án jókor reggel lemenvén a kávéházunkba, – görög és örmény földművelők jelentkeztek, beszélni kívánván velem. (...) Előadták, hogy a várostól délre – Cumbas és Panados felé – a magyaroknak sok jó szántóföldjük és réteik vannak még; kivált néhány kitűnő szénatermő rét, melyek hajdan a Rákóczi paripáinak termették a szénát. Ezek a földek most gazdátlanul, míveletlenül, parlagon hevernek, s a rétek füve kaszálatlanul vész el, – a mi nagy kár. A törökök nem engedik lekaszálni senkinek; s gyakran megtörtént már, hogy egyik-másik szorgalmas örmény vagy görög gazda beültetett a parlag-földekből egy-egy darabot dohánynyal, gyapottal, gabonával: de a törökök mihelyt észreveszik az ilyet, – tüstént kikergetik őket e földekről; nem szabad ott senkinek termelni, mert azok a magyarok földjei! Ők tehát arra kérnek most engemet, mint a magyar küldöttség fejét, hogy adjam el nekik örök áron, avvagy, ha ezt nem tehetném: adjam ki legalább haszonbérbe a mondott szántóföldet és réteket!”⁴⁹

Grégoire Keösseck továbbra is folytatta a levelezést a gyakran változó konstantinápolyi francia követekkel, és rendszeresen beszámolt a fontosabb helyi eseményekről. Mint francia konzul nyilvántartásba vette a Rodostóban élő francia protektorátus alá tartozó külföldieket, akik között nem találtunk egy magyar származású személyt sem.⁵⁰ A következő évek jelentései szinte kizárólag a lázadó görög szigetekkel szembeni török katonai fellépések és a háborús készülődés szomorú

47 Uo. Keösseck konzul Marellus vicomte konstantinápolyi francia diplomatához intézett 1820. szeptember 28-i levele. „Je vois avec douleur que Paris ne prononcera jamais en faveur de mon traitement consulaire, et cependant Mr. l'abbé G. Riguzzo continu de jouir des prérogatifs de la colonie hongroise à Rodosto, et de vivre d'une manière peu conforme aux devoirs de son état, ainsi il est temp Monsieur Le Vicomte que son Excellence se deigne prendre en considération nos justes réclamations, et rendre enfin à Cesar ce qui est à Cesar, et à Dieu ce qui est à Dieu, s'est à dire de rendre à la colonie ses prérogatifs et à moi mon Poste.”

48 Uo. Traduction d'un commendement emané par la Sublime Porte ottomane adressée au cadis et aux autorités locales de Rodosto, en faveur de la collonie hongroise de Rodosto sous la datte de l'année d'Egire 1189 et le 8 de la lune de Mouhareme.

49 Thaly, 1889. 54–55.

50 Ez a tény azért figyelemre méltó, mivel a franciaországi Magyar család ma élő leszármazottai szájhagyománya szerint egyik francia protektorátus alá tartozó ősi Rodostóból származik.

krónikáját örökítették meg. Az egészen 1826-ig fennmaradt levelezés alapján számos fontos információt tudhatunk meg az akkoriban még katonai szempontból is kiemelkedő jelentőségű kikötőváros mindennapjairól is.

A görög szabadságharc kirobbanása kétségkívül igen komoly kihívásnak számított a rodostói francia konzulátus számára. A konzul igen kényes helyzetben érezhette magát: egykori szabadságharcosok utódaként és a görög családokhoz fűződő rokoni szálak miatt nyilván nagy rokonszenvet érzett a függetlenségi mozgalom iránt, ugyanakkor a diplomáciai hivatala miatt az oszmán hatóságokkal szemben is lojálisnak és segítőkésznek kellett maradnia. Mivel egy Konstantinápoly közelében található állomáshelyen tevékenykedett, nem tudta olyan szabadon támogatni a görög szabadságharcosokat, mint például Auguste Mathieu Arasy tette Koronban, Louis Auguste Cassas Rodoszon vagy pedig Pierre Jean Baptiste Étienne David Izmirben.⁵¹ A görög lakossággal való szoros kapcsolatai ellenére semlegesnek és óvatosnak kellett lennie.⁵² Levelezésében igen visszafogottan fogalmazott, attól tartva, hogy az esetleg a nyugati diplomatákat megfigyelő török hatóságok kezébe kerülő leveleknek következményei lehetnek. Így tevékenysége elsősorban a francia nagykövetség rodostói eseményekről való tájékoztatására és az ideérkező háborús hírek továbbítására szorítkozott. Mint francia konzul bizonyos mértékig közvetítő szerepet is játszhatott a görög felkelők és az oszmán hatóságok között azáltal, hogy tárgyalt a görög kalózokkal és a hatóságokkal, továbbá a görög menekülteket francia diplomáciai védelemben részesítette.⁵³

A diplomáciai védelem megadásakor elsősorban a menekültek vallását és Franciaországnak nyújtott szolgálatait vették figyelembe. A konzulok ezek a szempontok alapján állították össze a védelmet élvező személyek listáját, és adtak ki útlevelet és hivatalos iratokat. A francia konzul tevékenysége hamarosan ellenkezést és megtorló intézkedéseket váltott ki az oszmán hatóságok részéről, aminek híre eljutott a konstantinápolyi francia nagykövetségig. A nagykövet kérésére Grégoire Keösseck összeállította a francia diplomáciai védelmet élvező rodostói személyek hivatalos listáját, amelyet 1822. október 6-i leveléhez csatoltan küldött el felettesének.⁵⁴ A diplomáciai bonyodalmakat kiváltó konzuli intézkedéseket a nagykövet válaszában határozottan megtiltotta: „Megkaptam, Uram, az október 6-i levelét. Ehhez csatolta az ez idáig a konzuli körzetében francia védelmet élvező személyek listáját. Ehhez azonban nincsen semmi joguk. E személyek mind rájuk, ezért nem tudjuk és nem is szabad nekünk védeni őket. A nekik nyújtott támogatás jogsérelem. Ezért arra kérem, hogy vessen véget ennek a gyakorlatnak. Egy francia diplomáciai ügynök csak franciáknak nyújthat védelmet. A jövőben, kérem, ne térjen el az erre vonatkozó szabályoktól,

51 Massé, 2010. 96. Vö. Driault-Lhéritier, 1925; Isambert, 1900.

52 Lásd ehhez: Farnaud, 2012. 65–74. Vö. Bach, 1996.

53 A diplomáciai védelem eszközével a görög szigetvilág más helyein állomásozó francia konzulok is éltek. Vö. Massé, 2010. 96–98.

54 CADN, Constantinople, Correspondance avec les Echelles série D Divers postes consulaires et autorités dans l'Empire ottoman 166PO/D108. Részlet a levélből: „Conformément les ordres que Votre Excellence m'avait donné pour sa très gracieuse le 4 juin, et pendant mon séjour dans la capitale, je prend la liberté de lui envoyer ci annexe un état des protégés de France, établis dans mon arrondissement consulaire, car des véritables sujets, nous n'en avons aucun.”

amelyek a kapitulációkban és rendelkezésekben találhatók. Az erre vonatkozó elvekre már június 2-i levelemben felhívtam a figyelmét.”⁵⁵

Az oszmán hatóságok fellépése a konzulok humanitárius tevékenységével szemben jóval határozottabb volt. Grégoire Keösseck ez idő tájt Énosz szigetén is ellátott konzuli teendőket. Mivel elfoglaltságai miatt nem tudott huzamosabb ideig ott tartózkodni, ezért a fia, Georges látta el a diplomáciai feladatait a görög szabadságharc idején. Míg az apja elkerülte az oszmán hatóságokkal való összeköttetést, Georges Keösseck nem volt ilyen szerencsés, mivel a helyi török kormányzó a görög felkelőkkel való összejátszással gyanúsította meg. Hadzsi Abdullah Efendi énoszi kormányzó – miután a brit konzult elűldözte a szigetről – a magyar származású francia konzuli megbízottat többször is tömlöcbe vetette, amint erről apja 1824. március 3-i levelében jelentett.⁵⁶

Később – 1824. március 15-i levelében – megütkezéssel számolt be a nagykövetnek arról, hogy az oszmán hatóságok az európai diplomácia legalapvetőbb szabályait sem tisztelik: „Méltóztassék, Gróf Uram, határozottan fellépni a Portán, hogy hatékony közreműködésével a sértés mértékének megfelelő kárpótlásban részesüljek. A tisztességesen esett folt letörlése egyaránt nélkülözhetetlen a nemzetem tisztessége és a nemzetközi jog (droit des gens, Völkerrecht) szempontjából, mivel máskülönben a hozzám hasonló szegény közhivatalnokok megbecsülése és hatása a nullával egyenértékűvé válik.”⁵⁷ A retorziók nem értek ezzel véget. 1825-ben Grégoire Keösseck újabb diplomáciai figyelmeztetést kapott azért, mert fia útleveleket állított ki nagy valószínűséggel görög szabadságharcosok részére. A konstantinápolyi francia nagykövet, Guilleminot gróf még el is küldött neki egy Izmirben lefoglalt, nem szabályosan kiállított útlevelet.⁵⁸

A görög szabadságharc iránti rokonszenvvel, vagyis filhellenizmussal gyanúsított Grégoire Keösseck egészen 1826-ban bekövetkezett haláláig viselte a rodostói konzuli hivatal, amelyet ezt követően a fia vett át. Életének utolsó éveiben pontos hírekkel és adatokkal látta el a konstantinápolyi francia követséget. Mivel Rodostó Konstantinápoly és Drinápoly (Edirne) között félúton helyezkedett el a régi római útvonalon, amely az egyetlen járható szárazföldi út volt, a konzul szemtanúja

55 Uo. Lásd a nagykövet levelét (1822. október 18.).

56 Uo. Keösseck levele Beaurepaire gróf konstantinápolyi francia követségi ügyvivőhöz (1824. március 3.). „S’est avec bien de regret que je prend la liberté de vous rapporter Monsieur le chargé d’affaires, que le 26 de mois dernier à 9 heures de soir environ, mon fils Georges et mon substitut à l’agence de France à Enos, se rendent à sa maison d’un charretier accompagné de son domestique portant le fanal, pour y retirer divers effets que je lui avois envoyé d’ici par le même charretier, a été arrêté par la garde, et conduit en prison, comme criminel, où il resta toute la nuit sous le frivole prétexte, que la réputation de la dite maison étoit suspecte. (...) s’est pour la seconde fois que mon dit substitut a été arrêté injustement et mis en prison, ainsi que j’avois eu l’honneur de vous en prévenir en son temps par ma lettre de 18 avril 1823 et à la quelle j’ai eu le malheur de ne pas recevoir aucune réponse...”

57 Uo. Keösseck levele Beaurepaire gróf konstantinápolyi francia követségi ügyvivőhöz (1824. március 15.).

58 Uo. Guilleminot gróf francia nagykövet levele Keösseckhez (1825. november 12.). „Je vous envoie ci joint un passeport que M. consul général de France à Smyrne a fait retirer des mains de je ne sais quel individu qui l’avoit obtenu de M. votre fils à Enos. Ni vous ni votre fils, Mr., vous ne devez délivrer des passeports à qui que ce soit, sans mon autorisation préalable: et moins encore dans l’étrange forme de celui que je vous adresse.”

lehetett az ott áthaladó csapatok és szállítmányok mozgásának. Ezekről rendszeresen beszámolt a nagykövetnek.⁵⁹ Az általa küldött jelentésekből megismerhetjük a városon áthaladó csapatok számát és a polgári lakossághoz való viszonyát. Grégoire Keösseck leveleiben éles különbséget tett a fegyelmezett reguláris oszmán csapatok és az újonnan toborzott gyűlevész egységek között. 1823. március 23-i levelében például egy oszmán tüzéregység viselkedését állította szembe egy kétszáz fős, Rodostó környékén toborzott alkalmi rablócsapatával.⁶⁰ Egyébként a francia nagykövet melegen üdvözölte a buzgó konzuli ágens hasznos jelentéseit, és 1824. június 18-i levelében is kérte tőle, hogy mindvégig tájékoztassa a rodostói eseményekről: „Mielőtt elutazna Rodostóból, szeretném megkérni, hogy igyekezzék lehetőség szerint minden, a csapatok mozgásával és a helyzet alakulásával kapcsolatos információt összegyűjteni és nekem elküldeni.”⁶¹

A szállítmányok mozgásáról is pontos tájékoztatást küldött, különösen a szárazföldi vagy tengeri úton érkező hadianyagok mennyiségéről nyújtott hasznos információkat, valamint a hadműveletek változásairól is beszámolt a leveleiben. Az egyre sűrűsödő gyakoriságú és egyre nagyobb adatmennyiséget tartalmazó levelezést a nagykövet kérésére számozással tette könnyebben iktathatóvá. A hivatalos híreket gyakran bővítette a háborús területeken áthaladó utazók vagy éppen a levelezést szállító tatár lovasok személyes élményeivel. A szárazföldi eseményekről szóló beszámolókat a fia által küldött, tengeri hadműveletekre vonatkozó hírekkel egészítette ki. Összességében megállapítható, hogy Grégoire Keösseck konzuli irodája a francia követséget valóságos hírgyűnökségként szolgálta ki ebben a rendkívüli történelmi helyzetben.⁶²

A száraz adatok – mint például a társzekerek és lőszeres ládák száma – összegzése mellett Keösseck nem mulasztott el egyetlen olyan alkalmat sem, amikor a görög felkelők ellen kegyetlenül fellépő törökök rémségeinek elbeszélésével a francia diplomáciát befolyásolhatta. Leveleiben híven tudósított a levágott fejeket, megcsonkított testrészeket és rabszolgák tömegeit szállító konvojokról is. 1822. november 30-án írt levelében például három szaloniki felkelő levágott orrát és füleit tartalmazó, a fővárosba tartó szállítmány érkezéséről adott hírt.⁶³ A háborús erőszak elharapózódásával a törökök kegyetlen pszichológiai hadviselésének szomorú krónikája bontakozik ki a rodostói francia konzuli levelezésből. 1823. június 2-án egy újabb, 1300 levágott fej és számtalan rabszolgát tartalmazó szállítmány érkezéséről tájékoztatta a nagykövetet.⁶⁴

59 Lásd még erről: Berthaut, 1854. (Digitalizált katonai térkép: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv-1b53030033q.r=itineraire+de+Rodosto+à+Constantinople%2C+suivi.langFR>, letöltés: 2020. május 22.)

60 CADN, Constantinople, Correspondance avec les Echelles série D Divers postes consulaires et autorités dans l'Empire ottoman 166PO/D108. Keösseck levele Beaurepaire gróf konstantinápolyi francia követségi ügyvivőhöz (1823. március 30.).

61 Uo. Beaurepaire gróf levele Keössecknek (1823. június 18.).

62 Lásd erről részletesebben: Tóth, 2015b.

63 CADN, Constantinople, Correspondance avec les Echelles série D Divers postes consulaires et autorités dans l'Empire ottoman 166PO/D108. Keösseck levele Latour Maubourg márk konstantinápolyi francia nagykövetnek (1822. november 30.).

64 Uo. Keösseck levele Beaurepaire gróf konstantinápolyi francia követségi ügyvivőhöz (1823. június 2.).

A háborús borzalmak mellett Keösseck más figyelemre méltó eseményről is beszámolt. Amikor 1821-ben a szultán Mehmed Ali egyiptomi kormányzóhoz folyamodott segítségért, ez utóbbi a francia minta alapján modernizált flottája egy részét és néhány ezred katonaságot a görög szigetek felé vezényelt és kinevezte a fiát, Ibrahimot az expedíciós sereg vezérének. Az egyiptomi segélycsapatok Rodostóba való megérkezése hatalmas eseménynek számított. 1823. november 1-jén a kedvezőtlen széljárás miatt szárazföldi úton szállították tovább az egyiptomiak meless ajándékait a szultánnak, amelyeket megcsodáltak a helyiek. Ezek közül a leginkább figyelemre méltó egy hosszú nyakú furcsa állat, egy zsiráf volt, amit azelőtt még soha nem láttak!⁶⁵

A pontos beszámolók gyakran hordoztak magukban rejtett értékítéletet és érzelmi elfogultságot a görög szabadságharcot illetően. A részrehajlást elkerülendő, gyakran tartalmaztak olyan rövid igaz történeteket, amelyekben kiemelték a görögök hősiességét, akik feláldozták magukat a közösségükért vagy a nemzetükért. A romantikus hősteremtés korszaka volt ez, amikor a háborús történetek elbeszélése kiválthatta a francia diplomaták szimpátiáját. Az egyik ilyen megható történetet 1821. december 28-i levelében mesélte el Keösseck: egy fiatal görög leány inkább a halált választotta, mint hogy egy törökkel lépjen kényszerházasságra.⁶⁶

A törökök szörnyű vérontásainak – mint például a híroszi vérengzés (1822) – hírei nyomán az európai közvélemény nagy része nyíltan rokonszenvezett a görög szabadságharcosokkal. Utóbbiak hősiességét Keösseck is gyakran hangsúlyozta, ellentétben a törökökkel, akiket sötét színben tüntetett fel, amikor barbár kegyetlenségükről szólt. Megtalálhatjuk itt a felvilágosodás korabeli keleti despotizmus teóriájának és a francia forradalom eszméinek hatásait is. Ugyanakkor – a helyi zsarnokok túlkapásainak elítélése mellett – elismerte az oszmán kormánynak a rend fenntartása érdekében tett erőfeszítéseit is.

A rodostói többnemzetiségű társadalomba beilleszkedett Kőszeghy család leszármazottai szoros kapcsolatban álltak a helyi görög családokkal, amit már a 18. század folyamán kötött házasságok is erősítettek. Jól beszélték a görög nyelvet, de írásban gyakran latin betűket használtak. A görög szabadságharc kitörése teljesen felforgatta a helyi viszonyokat. A stratégiai fontosságú kisvárost ellepték az oszmán csapatok és a háborús szállítmányok. Hasonlóan más görögországi francia konzulhoz, Grégoire Keösseck is rokonszenvvel viseltetett a görög függetlenségi mozgalom iránt. Így az egykori magyar szabadságharcosok leszármazottja méltó módon tett tanúbizonyságot az elnyomott népek felszabadításának örök és egyetemes eszméje mellett.

A konstantinápolyi francia követ 1826. júliusi levele közölte, hogy ismét Giovanni Riguzzo, a helyi plébános kapja meg a rodostói francia konzuli tisztséget és az ezzel járó vallási és kereskedelmi feladatokat.⁶⁷ Egy másik levél megerősítette

65 Uo. Keösseck levele Beaupaire gróf konstantinápolyi francia követségi ügyvivőhöz (1823. november 1.).

66 Uo. Keösseck levele Viellas vicomte konstantinápolyi francia követségi ügyvivőhöz (1821. december 28.).

67 Uo. A konstantinápolyi francia követ 1826. július 14-i levele. „Etant nécessaire d’établir un agent à Rodosto qui pourra protéger en notre nom la religion catholique et les intérêts des Français qui passeraient dans cette ville ou y auraient des relations de commerce nous avons choisi un nommé pour remplir ladite

Grégoire Keösseck énoszi konzuli pozícióját, de kitért a rodostói magyar javak kérdésére is. Keössecktől azt kérte a követ, hogy engedje át Riguzzo apát számára a Giovanni Szatmary által a rodostói római katolikus plébánia részére haszonélvezetre átadott magyar ingatlanokat. Érvelésében számos tanulságos információt is találhatunk. Ezekből kiderül, hogy az apát számára parókiául kiszemelt Rákóczi-házat Keösseck egyszerűen gabonaraktárnak használta, és a már többször emlegetett Rákóczi-birtokra pedig egy tornyot építtetett. Nem tudjuk pontosan, hogy milyen torony állhatott itt: birtokhatalmi jelentőségű megerősített őrtorony, egyszerű figyelőtorony, esetleg tengerparti jelzőtorony vagy pedig egy, az európai kismesek jellegzetes tornyos galambdúca. Ezt az állítólág havi egy piasztért jövedelmező földterületet Giovanni Szatmary átengedte a plébániának, valamint egy másikat szintén, és így a követ meghagyta Keössecknek az ingatlan azonnali átadását a plébániának.⁶⁸

A Kőszeghyek örökösei: egy levantei család a századfordulón

Grégoire Keösseck családszerető apaként és férjként erősen ragaszkodott gyermekeihez és feleségéhez. Leveleiben gyakran hivatkozott szerencsétlen sorsú nagyszámú családjára, amelynek tagjait az anyakönyvek tanulmányozása révén lehet feltérképezni. Grégoire-nak tíz gyermeke született, de csak a fele érte meg a nagykorúságot, mivel a többiek valószínűleg a pestis áldozatául estek. Az anyakönyvek tanúsága szerint a következő gyermekek születtek a házasságból:⁶⁹

- Cécilia (1794–1888), Naoum Saïh felesége.
- Joseph-Antoine (1796–1838), feleségei: Maria Terzibasith, majd Maria-Katarina Ricinela, császári konzuli ágens.
- Georges (1798–?), feleségei: Terezia Vinelli, majd Katalina Kulika, francia konzuli ágens.
- Marc (1800–1822)
- Christina-Elisabeth (1803–1846), Joseph Horváth, majd dr. Riccardi felesége. Ez utóbbi házasságból született gyermekei: Félix Riccardi (1835) és Paul Riccardi (1836).

fonction de ce dit poste de Rodosto. M. D. Giovanni Riguzzo Missionnaire apostolique curé de la paroisse catholique auquel nous donnons commission de veiller sur les intérêts de la religion et du commerce français et de nous informer de tout ce qui peut y avoir trait pour qu'il ait à se coutumer aux ordres que nous luy adressons à cet égard."

68 Uo. A konstantinápolyi francia követ 1826. július 23-i levele. A diplomáciai levelek sora itt megszakad. „Tels sont le Palais qui ne vous sert que des magazin, et de grenier, et que l'abbé occuperait, ou feroit occuper, la terre sur laquelle vous avez bati un tour qui passerait à l'Eglise une piastre de rente par mois et un champ que M. l'abbé feroit fructifier. J'attends de votre justice que vous vous conformiez aux dispositions faites par le Sieur Giovanni Szatmary, et que vous concourriez par là au bien être (illisible) Eglise de Rodosto où toute votre famille est établie."

69 Az adatokat Thaly Kálmán és Elisabeth Saïh genealógiai kutatásait felhasználva állítottuk össze. Vö. Hóvári, 2009. 26–31.

- Marie-Thérèse (1805–1813), pestisben halt meg.
- Angela (1807–?), Rossi felesége.
- Agatha-Catharina (1809–?), hajadon.
- Anne-Thérèse (1811–1813?)
- Félix (1813–1821)

Apjukhoz hasonlóan Grégoire Keösseck két fia, Joseph és Georges szintén szerepet vállalt a francia diplomáciában: az előbbi rodostói, a másik pedig énoszi konzuli ágensként vehette át apjától a sok vesződséggel és viszonylag kevés előnnyel járó hivatalt. Grégoire legidősebb leánya, Cécilia 1794-ben született és 1815-ben ment feleségül egy aleppói keresztény kereskedőhöz, Naoum Saïh-hoz. Ez idő tájt létezett Rodostóban egy kis aleppói közösség, amely a Márvány-tenger mellett fekvő kikötővárosban próbált szerencsét. Az aleppóiak valamennyien keresztények voltak, és a magyarok, franciák és örmények által látogatott plébániatemplomba jártak.⁷⁰ A házasság kétségkívül szerencsésnek volt tekinthető, mivel a Saïh család egyike volt a legtehetősebb aleppói kereskedőfamíliáknak.⁷¹ Az aleppói Saïh család a neve alapján az ékszer-kereskedelemből meggazdagodva válhatott tekintélyes és igen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező dinasztiává.⁷²

Naoum Saïh 1855. október 9-én halt meg Rodostóban.⁷³ A halotti anyakönyvi jegyzőkönyv alapján hetvenéves volt ekkor, és a helyi katolikus temetőben helyezték örök nyugalomra. Cécilia és Naoum Saïh házasságából öt gyermek született:

- Hélène Saïh (1816–1857), Georges Aslan felesége. Házasságukból legalább öt gyermek született: Pierre (szül. 1836, aki később Justine Dussi férje lett), Antoine, Marion, Joseph. Ő és férje Rodostóban élt és ott is halt meg.
- Marion Saïh (1818–1888), férje: André Dussi.
- Jean Saïh (1823–1867), feleségei: Mimica Gustiniani, majd Marie Stavri. Hét gyermeke született.

70 Thaly Kálmán tévesen arab konvertitának tartotta Naoum Saïh-t. Thaly, 1889. 102. A Saïh család eredetileg az aleppói melkita bizánci katolikus egyházhoz tartozott, amelynek plébániai anyakönyveiben több generációra visszamenőleg azonosíthatóak a tagjai. Naoum Saïh nagy valószínűséggel a házasság előtt vette fel a római katolikus hitet. Naoum testvérei Szíriában maradtak, és családjuk ott élt tovább. E családból emelkedett ki IV. Maksimos Sayegh (1878–1967) melkita pátriárka is. A család egyik irata alapján azonosítani lehet az egykori aleppói kereszténynegyedben épült házukat is, amelyet később szállodává alakítottak át. Az épület nagy valószínűséggel elpusztult az elmúlt időszak háborús pusztításai során. Elisabeth Saïh és May Ghazalé Síkias szíves közlése.

71 A család jelentőségét jól mutatja, hogy tagjai a legjelentősebb aleppói családok – mint például a Homsy és Salem dinasztiák – fiaival és leányaival léptek házasságra, illetve temetésük nagyszámú papi és főpapi jelenlét mellett zajlott. Elisabeth Saïh genealógiai kutatásai alapján megállapítható, hogy az aleppói kereskedői elithez tartoztak. Aleppó kereskedelmi jelentőségéről lásd újabban: Mansel, 2016.

72 A család neve arabul ékszerészt jelent.

73 Naoum Saïh származásáról keveset tudunk. Szülei Hanna (János) Saïh és Elena Koury (†1856) voltak. A család tagjai később kivándoroltak az Amerikai Egyesült Államokba.

- Georges Saïh bej (1831–1901), felesége: Eleonore Cosma. A szultáni palota orvosa és az oszmán hadsereg tisztje. Perában élt, és hét gyermeke született, köztük Césár, Férid és Elisabeth. A család tagjai a feriköyi temetőben nyugszanak.
- Constantin (1834–1892), felesége: Rose Cosma. Ő is orvos volt és Perában élt. Két gyermeke született.

A család két leánya is a tehetős, szintén szíriai származású Aslan és Dussi családokba házasodott be, amelyek a rodostói kereskedő elithez tartoztak, és több ország – köztük Franciaország, Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia – konzuli képviselőt is ellátták. A családok tagjainak jelentőségéről az *Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature* című, Konstantinápolyban kiadott évkönyv nyújt érdekes információkat.⁷⁴ Az Hélène Saïh és Georges Aslan házasságából született Pierre Aslan (1836–1918) kétségkívül a rodostói levantei elit egyik leghíresebb személyisége volt. 1881-ben a Német Császárság konzuli ágense, és kereskedőként szerepel a konstantinápolyi évkönyvben.⁷⁵ Találkozott a Rodostóba érkező Thaly Kálmánnal is 1888-ban. Pierre Aslan sokoldalú tevékenységét jól példázza, hogy az *Annuaire oriental* 1895-i számában a következő titulusait sorolták fel: Németország (!) alkonzulja, az Osztrák–Magyar Monarchia konzuli ágense, az Agrippina Biztosítótársaság és a Deutsche Levante Linie képviselője, a Banque impériale ottomane levelezője, kereskedő és az *Annuaire oriental* tiszteletbeli képviselője.⁷⁶ Az évkönyv 1904-es kiadásában újabb diplomáciai és kereskedelmi címekkel bővült a titulátúrája: elnyerte a francia konzuli ágensi, a Lyold Autrichien hajózási társaság és számos biztosítótársaság (például: Société générale d'assurances ottomanes, Nordischer Bergungs-Verein, Compagnie de sauvetage, Riunione Adriatica di Securitate) képviselői megbízatását is.⁷⁷ Pierre Aslan jó érzékkel a tehetős Tacchella család tagjához adta feleségül a leányát. Oriadne Tacchella 1881-ben Spanyolország, Portugália, Svédország és Norvégia alkonzulja, Franciaország konzuli ágense és a La Foncière et la Lyonnaise réunie biztosítótársaság és a Fraissinet hajózási társaság⁷⁸ képviselője volt.⁷⁹ Hasonló helyet foglalt el a rodostói társadalomban a Dussi család is, amelynek egyik tagja, André Dussi Cécilia Keösseck és Naoum Saïh Marion nevű leányát vette feleségül. A Dussi név gyakran szerepel az *Annuaire oriental* korabeli számaiban. Az 1881-es kiadásban a kereskedő Mathew Dussi angol, svéd és norvég alkonzulként, valamint olasz konzuli ágensként szerepelt,⁸⁰ az 1895. évi kiadásban e címekhez megszerezte

74 *Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*: 1880 és 1930 között Isztambulban megjelent évkönyv. Az 1930-as évektől török nyelven, *Şark ticaret yillığı* címmel jelent meg.

75 *Annuaire oriental*, 1881. 471.

76 *Annuaire oriental*, 1895. 854.

77 *Annuaire oriental*, 1904. 144.

78 Compagnie Fraissinet: 1836-ban Marc Fraissinet által alapított marseille-i gőzhajózási társaság. Történetéről: Bois, 1988.

79 *Annuaire oriental*, 1881. 471.

80 *Annuaire oriental*, 1881. 773.

a Florio és Rubattino Társaság képviselői megbízatását is.⁸¹ Az 1904-ben megjelent évkönyv tanúsága szerint az alkonzuli megbízatásait két fia vette át.⁸²

Kőszeghy Cecília fiai Konstantinápolyban folytattak tanulmányokat, közülük ketten orvosok lettek. Egyikük dr. Georges Saïh bej néven katonai orvosként vált ismertté, és az oszmán hadseregben ezredesi rangot ért el. Konstantinápoly európai negyedében, Perában (ma Beyoglu Isztambulban) lakott, és pályája végén elnyerte a megtisztelő és sokak által irigyelt „palotaorvos” címet is (6. kép). Dr. Georges Saïh bej igazi nemzetközi egyéniség volt: magyar anyától, vagyis Kőszeghy Ceciliától származott, apja a szíriai Aleppóból származó keresztény, ő maga pedig oszmán állampolgár volt, törökül és franciául egyaránt kiválóan beszélt. Hasonlóan sok más frankofón keresztényhez, ő is élvezte a francia protektorátus védelmét és az ezzel járó jogokat.

Dr. Georges Saïh bej igen büszke volt a magyar származására is. Az 1890-es években – valószínűleg Thaly Kálmán törökországi látogatásainak hatására – kérte a magyar kormányt, hogy őseinek, a Kőszeghyeknek a nevét a családnevéhez illesztve viselhesse, később egészen Törökországból való távozásáig így is használta a nevét. Thaly Kálmán munkájában arról is megemlékezett, hogy Dr. Georges Saïh bej őrzött egy szimbolikus magyar emléket: az utolsó magyar básbug, Mikes Kelemen pecsétnyomóját. „Megjegyezzük még, hogy Kőszeghy Czecziliának egyik fia – kivel Pérában megismerkedtünk, – a perfekt európai műveltségű Dr. Georges Saïh bej, ezredes a török egészségügyi csapatoknál Konstantinápolyban, nagy kegyelettel őrizi Mikes Kelemennek eredeti pecsétnyomóját, mely gazdájának halála után a Kőszeghyekre jutott. E pecsétnyomót Mikes óralánczán mint breloque-ot viselé; aranykengyelbe foglalt s ennek tengelyében szabadon forgatható, három lapra csiszolt piros carniol-kő az, egyik lapján a Mikes-czimerrel, másikon »Général Miques« felirattal s a harmadikon török írásjelekkel, pecsételésre való homorvészetben.”⁸³

Dr. Georges Saïh bej gyermekeit a konstantinápolyi francia iskolába járatta, és valamennyiükből olvasott, franciául kiválóan beszélő és a francia kultúrát jól is-

6. kép. Dr. Georges Saïh bej

81 *Annuaire oriental*, 1895. 854.

82 *Annuaire oriental*, 1904. 471.

83 Thaly, 1889. 103.

merő, meghatározó személyiség lett. Többen folytattak közülük szépírói és újságírói tevékenységet, amelyben megcsillogtatták a tudásukat, és sokan fényes pályafutást értek el nagynevű oszmán vállalatoknál, mint a Régie des Tabacs⁸⁴ vagy a Banque ottomane.⁸⁵ Mindemellett a szultán hűséges alattvalóiként viselkedtek az első világháború során. Dr. Georges Saïh bej unokája – a szintén Georges Saïh nevet viselő műszaki egyetemista és tartalékos tisztjelölt (7. kép), César Saïh fia – a háború elején vonult be a hadsereghez, és 1915. április 15-én esett el a Dardanel-láknál a francia és brit csapatok elleni küzdelemben!

7. kép. Georges Saïh 1914. december 5-én

Dr. Georges Saïh bej fiai közül César Saïh (1865–1935) pályafutása ívelt a legmagasabbra. Nemcsak sikeres üzletemberként, hanem széles humán műveltséggel és tudományos tehetséggel rendelkező entellektüelként is elismerésre méltó munkásságot hagyott hátra. A levantei keresztény közösségről folytatott kutatásai és a témáról írt munkái elismerést váltottak ki a konstantinápolyi tudományos világban.⁸⁶ César Saïh 1865-ben született Konstantinápolyban. Tanulmányait testvéreivel együtt a konstantinápolyi levantei keresztény testvérek iskolai rendszeréhez⁸⁷ tartozó kadiköyi Saint-Joseph Kollégiumban végezte. Tanulmányait követően már fiatalon elhelyezkedett a Régie des Tabacs társaságnál, ahol több városban is – mint például Adanában és Brüsszában – megfordult, míg vissza nem került az oszmán fővárosba, ahol a társaság kulturális osztályára került (8. kép). Itt nagy megbecsülésnek örvendett

84 A konstantinápolyi Régie des Tabacs társaságot 1884-ben alapították az oszmán állami dohánymonopólium érvényesítése céljából. Feladatai közé tartozott a dohánytermesztés és a dohánytermékek előállításának ellenőrzése. A társaság vezetősége főleg francia, illetve frankofón keresztényekből állt egészen az 1925-ben lezajlott államosításáig.

85 A Banque impériale ottomane állami bankot 1863-ban hozták létre, és az első időszakban főleg nem muszlim alkalmazottak dolgoztak benne. Történetéhez lásd: Eldem, 1999; Autheman, 1995.

86 Például: Saïh, 1908. Vö. Marmara, 2004.

87 Franciául: Frères (français) des écoles chrétiennes du Levant.

a dohánytermesztés és -feldolgozás történetével kapcsolatos széles körű ismereteinek köszönhetően, amelyeket több munkában is feldolgozott. Itt 1898-ban kinevezték igazgatónak (törökül nazimnak). Szakmai munkája mellett civilközösség-építő tevékenységet is folytatott testvére, Charles segítségével, az ő elnökletével tevékenykedett a 20. század elején a levantei keresztény testvérek iskoláinak öregdiákjait összefogó egyesület, amelynek színvonalas 1905-ös évkönyve jól illusztrálja az e téren végzett sikeres munkáját.⁸⁸

César Saïh később a Régie des Tabacs képviselőjében Szófiában nyitott egy török dohánykereskedelmi társaságot, ahol igen gyakran megfordult. Felesége, Mary Falanga szintén levantei keresztény családból származott.⁸⁹

8. kép. César Saïh arcképe

9. kép.
César Saïh
Szófiában kiállított
oszmán állam-
polgársági igazolása

A háború után Konstantinápoly francia, angol és olasz megszállás alá került, ellátási nehézségek léptek fel, és a keresztény kisebbségek helyzete bizonytalanra vált. A család származása miatt szír állampolgárságot kapott. A kedvezőtlen politikai események hatására a család 1922-ben elhagyta Konstantinápolyt. César Saïh családja a háború után Bulgária fővárosában telepedett le (9. kép). Itt öt évig éltek,

⁸⁸ Bulletin annuel, 1905.

⁸⁹ Mary Falanga (1876–1956) szmirnai (ma Izmir) családból származott. Az apai ágon valószínűleg itáliai származású család tagjai angol útlevéllel rendelkeztek. Anyai ágon Mary Falanga híroszi eredetű görög család sarja volt.

viszonylagos jólétben a dohánytársaság és egy angol és francia motorkerékpár-kereskedés sikeres működésének köszönhetően. Ezt követően a rossz dohánytermés következtében beállott válság után hamarosan továbbálltak Szófiából. Ekkor úgy döntöttek a családtagok, hogy nem térnek vissza Isztambulba, hanem inkább Franciaországban keresnek megélhetést, mivel kiválóan beszéltek franciául, és szíri állampolgárként élvezték a francia protektorátus előnyeit. A Neuilly-sur-Seine-ben letelepedett család kérelmezte a francia állampolgárságot, de azt nem sikerült elnyerni, mivel César Saïh nem teljesítette a francia sorkatonai szolgálatot, és nem volt hajlandó az ezzel járó adót sem megfizetni.⁹⁰ A család végül egy nagy házat bérelt a Bois de Boulogne közelében,⁹¹ amely a Párizsba érkező levanteiek egyik szállodája, vendégháza, kedvelt találkozóhelye lett. Itt gyakran megfordult például André Tubeuf neves kortárs zenekritikus is, aki egyébként Grégoire Keösseck Christina nevű nővérének férje, André Terrasson⁹² edirnei francia konzulnak az egyik ma élő leszármazottja.

A „francia diplomáciai védelmet élvező szíriai” Saïh família végül 1950-ben nyerte el a francia állampolgárságot. Grégoire Kőszeghy konzuli ágens leszármazottai a mai napig sem felejtették el családjuk eredetét és útját, amely nemzedéken keresztül Ung vármegyétől Rodostón és Konstantinápolyon keresztül egészen Párizsig vezetett. A család archívumában megtalálható a Kőszeghyek címere mellett a tanulmányunkban gyakran idézett Thaly Kálmán *Rodostó és a bujdosók sírjai* című munkájának francia fordítása⁹³ is, amely reményeink szerint hamarosan nyomtatásban is napvilágot lát majd. A családi történet jól tükrözi az elmúlt három évszázad közép-európai és közel-keleti nagy történéseinek, kataklizmáinak, forradalmainak és szabadságharcainak eseményeit, az országhatárok és a politikai eszmék változásait. Ugyanakkor a nagy történelmi változások ellenére a család leszármazottai ma is büszkén őrzik a Rákóczi-szabadságharcig visszanyúló magyar gyöke-reik emlékét.

90 A francia állampolgársági kérelem iratainak másolatai a család archívumában találhatóak. Ezek alapján kiderül, hogy César Saïh rendelkezett a szükséges kétezer frank összeggel, ám ő és családja Franciaországnak nyújtott szolgálatai miatt becsületbeli ügyként kezelte a kérdést, nem volt hajlandó kifizetni az adót. A család honosítására vonatkozó források itt találhatóak: AN, série BB 11 n° 11183.

91 A ház pontos címe 32 avenue de Neuilly volt.

92 André Terrasson (1743–1818) Grégoire Kőszeghy sógora volt. 1785-ben vette feleségül Christine Kőszeghyt. A házasságból két gyermekük született: Marie Terrasson (1788–1826), akit 1812-ben vett feleségül André Vernazza (1782–1840); továbbá Thérèse Terrasson (1791–1850), akit 1814-ben vett feleségül Georges Vernazza (1779–1847). Az utóbbi házasságból származik André Tubeuf is.

93 A fordítást Elisabeth de Sugár (1918–2003) magyar emigráns, a család barátja készítette évtizedekkel korábban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

AN

Archives Nationales, Párizs

CADN

Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Nantes

MNL ZML

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg

2. Kiadott források és szakirodalom

Agstner

2018 Agstner, Rudolf: *Handbuch des k. k. / k. u. k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*. Wien, 2018.

Andréossy

1828 Andréossy, Antoine François: *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813, 1814 et pendant l'année 1826*. Paris, 1828.

Armálisok

2004 Bilkei Irén – Kapiller Imre – Molnár András: *Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1989*. Zalaegerszeg, 2004.

Autheman

1995 Autheman, André: *La banque impériale ottomane*. Paris, 1995.

Bach

1996 Bach, Hervé: *La question grecque d'après les archives de l'ambassade de France à Saint-Petersbourg (1821–1830)*. [MA diplomamunka, Université de Nantes.] Nantes, 1996.

Berthaut

1854 Berthaut, Jean-Auguste: *Itinéraire de Rodosto à Constantinople*. Paris, 1854.

Bois

1988 Bois, Paul: *Armements marseillais. Compagnies de navigation et navires à vapeur (1831–1988)*. Marseille, 1988.

Brătianu

1931 Brătianu, Gheorghe I.: Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans. In: *Byzantion*, 6. (1931) 2. sz. 641–656.

Bulletin annuel

1905 *Bulletin annuel de l'Association amicale des anciens élèves des frères des écoles chrétiennes du Levant*. Constantinople, 1905.

Denis-Combet

1975 Denis-Combet, Marie-Thérèse: La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères. In: *Turcica. Revue d'études turques*, 7. (1975) 250–263.

Driaault-Lhéritier

1925 Driaault, Edouard – Lhéritier, Michel: *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*. Vol. 1. *L'insurrection et l'indépendance (1821–1830)*. Paris, 1925.

Eldem

1999 Eldem, Edhem: *A History of the Ottoman Bank*. Istanbul, 1999.

Farnaud

2012 Farnaud, Christophe: 1821, la révolution grecque commence: que disent les consuls français? In: *Revue d'histoire diplomatique*, 126. (2012) 1. sz. 65–74.

Hóvári

2009 Hóvári János: *Rodostói emlékek és tanulságok. Beszédes Kálmán – Rodostó magyar képviselője*. Bp., 2009.

Isambert

1900 Isambert, Gaston: *L'indépendance grecque et l'Europe*. Paris, 1900.

Jamgocyan

1990 Jamgocyan, Onnik: La révolution française vue et vécue de Constantinople (1789–1795). In: *Annales historiques de la Révolution française*, 282. (1990) 462–469.

Köpeczi

1991 Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp., 1991.

Kőszeghy

1894 Kőszeghy Pál: *Bercsényi házassága. Történeti ének 1695-ből*. Közli: Thaly Kálmán. Bp., 1894.

Mansel

2016 Mansel, Philip: *Aleppo: The Rise and Fall of Syria's Great Merchant City*. London, 2016.

Marmara

2004 Marmara, Rinaldo: *Deux documents d'archives pour l'histoire de la latinité ottomane de Constantinople*. Istanbul, 2004.

Massé

2010 Massé, Alexandre: Les consuls de France et la guerre d'indépendance grecque. Intervention, neutralité ou colonisation? In: *Consuls et services consulaires au XIXe siècle. Die Welt der Konsulate im 19. Jahrhundert. Consulship in the 19th Century*. Dir.: Ulbert, Jörg – Prijac, Lukian. Hamburg, 2010. 94–106.

Mézin

1995 Mézin, Anne: *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792)*. Paris, 1995.

Piskur

1862 Piskur, Joseph J.: *Oesterreichs Consularwesen*. Wien, 1862.

Saïh

1908 Saïh, César: *Notice historique sur la communauté latine ottomane*. Constantinople, 1908.

Seres

2003 Seres István: A Rákóczi-emigráció kutatásának törökországi forrásai. In: *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. Szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2003. I. köt. 295–309.

Szekfű

1914 Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Bp., 1914.

Thaly

1889 Thaly Kálmán: *Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen.* Bp., 1889.

1893 Thaly Kálmán: *Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása.* Bp., 1893.

Tóth

2007 Tóth Ferenc: Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése. Adatok Grégoire de Keösseck, a rodostói magyar kolónia vezetője életrajzához. In: *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére.* Szerk.: Kalmár János. Bp., 2007. 93–100.

2015a Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája. François de Tott báró (1733–1793).* Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

2015b Tóth Ferenc: Un agent consulaire franco-hongrois, témoin des événements de la guerre d'indépendance grecque. In: *Φιλελληνισμός: το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα.* [Filellinismos. To endiaferon gia tin Ellada kai tous Ellines apo to 1821 os simera.] Éd.: Mandylara, Anna – Nikolaou, Giorgos – Flitouris, Lambros – Anastasopoulos, Nikolaos. Athén (Hérodotos), 2015. 295–316.

2016a Tóth Ferenc: *A bujdosó Rákóczi.* Bp., 2016.

2016b Tóth Ferenc: Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézirat-történetéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 120. (2016) 5. sz. 631–641.

ELISABETH SÄIH – FERENC TÓTH

FROM RODOSTO TO PARIS

THE VICISSITUDES OF A FAMILY OF HUNGARIAN ORIGINS

The modern Turkish town of Tekirdağ, situated on the shores of the Marmara Sea, formerly known as Rodosto, is one of the best-known *lieux de mémoires* of the Hungarian history. The 18th century history of Hungarian emigration formed by Prince Francis Rákóczi II and his comrades-in-arms is relatively well known, but we have only partial information about families of Hungarian origin settled down in Rodosto. The Kőszeghy family was one of the most famous of such families, whose members integrated into the international society of the Levant over the centuries. This paper aims to present the history of this family from their ancestors in Rodosto, through diplomats and merchants in the 19th century, to the Säih family who emigrated to France in the early 20th century. The family history reflects well the great historical changes of Central Europe and the Middle East over the past three centuries.

A nemzeti identitás történeti konstrukciójához

A pátria képe II. Rákóczi Ferenc önéletrajzi írásaiban

Ebben a tanulmányban II. Rákóczi Ferenc két önéletrajzi munkája alapján azt vizsgálom, milyen képet rajzol Rákóczi a franciaországi, majd törökországi száműzetésből visszatekintve Magyarországról, az ország történelméről, társadalmáról és gazdaságáról, hogyan ábrázolja a szabadságharc előzményeit, katonai és más összefüggéseit, s milyen minták, motívumok és gondolati alakzatok határozzák meg az elhagyott haza képét. Választ keresek a kérdésre, hogy a Habsburgok uralmi ambíciói, a nemzeti ellenállás és a patriotizmus összefüggésében miként alkalmazza Rákóczi a tényt-szerűséget, milyen módon hozza létre a szerzői fikciót és a fikcionalitást, s milyen eszközökkel és milyen céllal funkcionalizálja a haza képét.

A források

Rákóczi *Confessio peccatoris*a (1716–1720) és *Mémoires*-ja (1717–1730 előtt) a 18. századi önéletrajzi irodalom nemzetközileg kevésbé ismert darabjai. A *Mémoires* 1739-ben, a *Confessio* 1876-ban jelent meg először nyomtatásban.¹ A *Mémoires* a magyar történelem összefoglalásával, a Rákóczi által 1703–1711 között vezetett szabadságharc dokumentumaival és Bethlen Miklós apokrif emlékiratainak rövidített változatával együtt látott napvilágot először az *Histoire des révolutions de Hongrie* című gyűjteményben. Ez a kiadvány hosszú ideig befolyásolta az európai historiográfia képét a magyarokról és a magyar történelemről, s két évszázadon át hatott a magyar politikai gondolkodásra. A *Mémoires* kritikai kiadása 1978-ban jelent meg.² A *Mémoires* szövege és a *Confessio* teljes korabeli francia fordításának erősen rövidített, kontaminált és modernizált változata 1977-ben,³ a két mű kissé rövidített angol fordítása 2019 elején látott napvilágot.⁴ A *Confessio* latin szövegének, továbbá teljes és kivonatos 18. századi francia fordításainak kritikai kiadásai előkészületben vannak.⁵

* A szerző az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1118 Budapest, Ménesi út 11–13., tuskes.gabor@btk.mta.hu).

1 Rákóczi, 1876, a továbbiakban: *Conf.* Magyar fordítás: Rákóczi, 2003, a továbbiakban: *Vall.*

2 Rákóczi, 1978, a továbbiakban: *Mém.*

3 Rákóczi, 1977.

4 Rákóczi, 2019a; Rákóczi, 2019b.

5 Rákóczi, 2020.

A két mű félfikciós jellege már első olvasásra szembetűnik, a fikcionalizálás pontos mértékét, eszköztárát, a történetileg hiteles leírás és a fikció közti határt azonban – mint az önéletrajzi műfajokban általában – nehéz pontosan meghatározni. Ehhez járul, hogy Rákóczi Magyarország-képét eddig nem vizsgálták módszeresen. Van olyan vélemény, amely szerint reálisan ír az ország állapotáról, egy másik felfogás szerint azonban a saját politikája szempontjából ábrázolja és értelmezi a császári kormányzat álláspontját, az udvari csoportok érdekeharcait és a magyar viszonyokat.⁶

Rákóczi munkái első pillantásra nem tűnnek másnak, mint életrajza, illetőleg annak egy része variációinak, augustinusi értelemben vett *retractatio*jának. A figyelmes olvasás azonban új részletekre is fényt derít. A grosbois-i kamalduli kolostor, amelyben a két művet elgondolta, s a *Confessio* egy részét és a *Mémoires* első változatát leírta, döntő helyszínné vált számára, ahol megtalálta írói hangját, és ahová gondolatban újra meg újra visszatért. Az életpályát a születéstől a megírás idejéig átfogó, három könyvre tagolt *Confessio* egyik különlegessége, hogy történeti, politikai, etikai és vallási felfogását Rákóczi következetesen a saját életére és a magyar történelemre vonatkoztatja. A vallási konfesszió augustinusi hagyományát keresztezi a politikusi hivatást középpontba helyező önéletrajzok vonulata. Rákóczi az elbeszélésbe szövi bele a gondolati elemeket és személyes véleményét, s bár a háttérrel és a fő motivációt a szabadságharc és annak igazolása adja, ennek részletes történetét nem itt, hanem egy másik műben, a *Mémoires*-ban beszéli el. Magyarország történetének és jelen viszonyainak bemutatása a *Confessióban* folyamatosan váltakozik a személyes múlt eseményeivel, a szabadságharc előzményeinek és néhány fontosabb mozzanatának felidézésével, a bibliai idővel, a teremtés örökkévalóságával, saját lelki életének aktuális helyzetével és az elképzelt jövővel. Az élettel kapcsolatos meghatározó döntéseket árnyaltan reflektálja, és hatásosan jeleneteli. Az elbeszélte tények egy „magasabb igazság” megerősítését szolgálják.

Politikai, államelméleti elképzeléseit Rákóczi gyakran vallási szimbólumok, allegóriák és metaforák segítségével fejezi ki vagy sejteti. Ezek között központi helyet foglal el a pásztor és a nyáj bibliai eredetű metaforája, valamint a Mózes–Rákóczi-párhuzam: mindkettő a fejedelem és a magyar nép viszonyáról alkotott felfogását jellemzi. Rákóczi a száműzetésben is nyája, azaz Magyarország és Erdély népe pásztorának tartja magát, aki a nép szószólója akar lenni Isten előtt. Providenciális történelemszemlélete értelmében ismételten önmagát vádolja, hogy rosszul vezette nyáját, de a nyáj is tévelygett, s ezért megérdemelték a büntetést.⁷ A túlzott önvád és általában a túlzás a *Confessio* egyik fontos retorikai alakzata, nem csak Rákóczi magánéletének megítélésében. A műben megrajzolt Magyarország-kép valóság tartalmát illetően szem előtt kell tartani, hogy Rákóczi jó megfigyelő, de fantáziája is működik; történetei egy része nem igazolható forrásokkal, sok mindent elhallgat, s gyakran használja korábbi kiáltványai, rendeletei, beszédei, levelei és követi utasításai fogalomkészletét, kifejezéseit. A *Confessio* elsősorban ott tekinthető történeti-

6 R. Várkonyi, 2007. 185., 196.; Köpeczi, 1991. 554–556.

7 Köpeczi, 1991. 499.

leg hitelesnek, ahol Rákóczi személyes tapasztalatok és megbízható híradások alapján ír, s állításai más forrásokból ellenőrizhetők. Megállapításai mindenekelőtt ott vitathatók, ahol kritikátlanul veszi át mások véleményét, felületesen ismeri a helyzetet vagy nem elég alapos az okok feltárásában, illetőleg ahol fokozott irodalmi ambíció, apologetikus szándék vagy személyes elfogultság vezet.⁸

A *Mémoires* különlegessége, hogy kortörténeti forrás, egyéni hangvételű írói alkotás és politikai védőirat egyszerre. Rákóczi ezzel a munkával akarta tájékoztatni az európai közvéleményt a szabadságharc okairól, lefolyásáról, s igazolni kívánta cselekedeteit és az esetleges újrakezdést.⁹ Többször utal a *Confessióra*, melytől elvben igyekszik elhatárolni a művet, valójában azonban számos szerkezeti, tartalmi, motivikus, retorikai és szemléleti összefüggés található a két munka között. Bár a *Mémoires* „Örök Igazsághoz” címzett ajánlólevelében deklarálja a hitelesség igényét, Rákóczi itt is erősen szubjektív: mindvégig saját személyiségét állítja a középpontba, miközben váltogatja a főúr, a hadvezér és a diplomata nézőpontjait.¹⁰ Szemléletes leírások és portrék sorát illeszti az elbeszélésbe, s figyel a cselekedetek motivációira és a jellemek sajátosságaira.

Látásmódja kritikus és önkritikus egyszerre; kritikája azonban néha szándékosan túlzó. Némely eseményt részben másként ad elő itt, mint a *Confessióban*. Rendszeresen mérlegeli a körülményeket, értékeli, véleményt mond, de sok mindent elhallgat, s előfordulnak tárgyi tévedések, alaptalan általánosítások és a későbbi események hatása alatt készült jellemzések is. Sajátos feszültség áll fenn a megfogalmazás tárgyilagosságra törekvése, az események kavargása és az ország helyzete, sorsa fölött érzett fájdalom, a szabadságvágy és a zsarnokgyűlölet szenvedélyes, néha patetikus kifejezése között. Az erős affektivitás és az érzelmek fölötti uralkodás szándékának kettőssége mindenütt jelen van. Rákóczi történelemszemlélete nem objektív: újra meg újra igazolni kívánja, hogy Magyarországnak és Erdélynek el kell szakadnia a Habsburg-háztól, s biztosítani kell függetlenségüket és szabadságjogaikat. Műfaját tekintve a mű a hagyományos értelemben vett történelmi, politikai, katonai *mémoire* és az augustinusi *confessio* között helyezkedik el.

A magyar történelem Rákóczinál

Magyarország és Erdély történetével a *Mémoires*-ban az 1704-es év hadműveleteit elbeszélő rész bevezetőjében foglalkozik Rákóczi.¹¹ Történelemszemlélete szorosan összefügg a szabadságharc publicisztikájával. A történeti visszapillantás a magyarokat lázadóknak nevező vádak elleni védekezés és az ország aktuális állapotának bemutatása keretébe illeszkedik. Ez a vád azóta él, írja, mióta az ország elvesztette királyát a mohácsi ütközetben (1526), a magyarok pártokra szakadtak, és I. Ferdinándot választották királynak. A királyok között voltak, akik „juhaik gypájával

⁸ Tüskés, 2018. 565–579.

⁹ Köpeczi, 1991. 551.

¹⁰ Vörös, 1978. 106–115.

¹¹ *Mém.* 53–56.

idegeneket akartak felöltöztetni”, megszegték a törvényt, s törvényeik megvédésére kényszerítették a magyarokat. Megkülönbözteti az egyéni nagyravágyás okozta lázadásokat a szabadságjogok törvényes védelmétől. Szent (I.) László király (1077–1095) példáját idézi, aki a szabadságjogok megőrzésére fogott fegyvert egy idegenek tanácsával kormányzó király ellen, s megfosztotta trónjától. Antonio Bonfini, Mátyás király történetírójának munkájára (*Rerum Ungaricarum decades*, 1488–1497) hivatkozva állítja, a Habsburg királyok előtti időben nagyrészt becsvágyó főurak szították a királyok elleni lázadásokat, a megyék csak ritkán keltek fel ellenük. A Habsburgok alatt az utóbbiak mindig csak az esküszegő és törvényt sértő királyok ellen keltek fel a szabadság védelmére.

„Az ausztriai ecset – folytatja Rákóczi – durva vonásokkal, sötét színekkel festi a magyarokat (...), és hol durva, barbár és paraszti erkölcsökkel vádolják, hol azt vetik szemére, hogy nem ért a tudományhoz és a szépművészethez. Néha pedig dorbézolását, lustaságát, kapzsiságát kárhoztatják. Sajnos, mindaz, ami e nyolcéves háború alatt történt, s amit e könyvben mondok el, nem győzheti meg az ausztriaiakat állításaik hamisságáról. De az, amit előadok, csak látható jele és keserű gyümölcse az Ausztriai Ház gyámkodó uralkodásának.”¹² Rákóczi itt támadásba megy át: retorikai kérdések sorával számonkéri a Habsburgokon a kollégiumok és akadémiák alapítását, s hiányolja az ifjúság felhasználását az udvar vagy a háború feladataira. Nehezményezi, hogy nem vezették be az ipart és a kereskedelmet a nép közé, s a zsarolással maguk kényszerítették a magyarokat „saját szükségleteinek összezsugorgatására”. A polgárosodásnak ez a vázlatos programja egy hazafias indulattal telített részben kapott helyet. Azzal, hogy elismeri a vádak lényegét, Rákóczi az ellenfél érveit fordítja a Habsburgok ellen, s fölveti felelősségüket. A Habsburgok uralmát Isten igazságos büntetésének nevezi, míg önmagát „méltatlan eszköz”-nek tartja arra, hogy felébressze a magyarok szabadságszeretétét.

Ezt követően Erdély történelme felé fordul; forrásként az „erdélyi évkönyvek”-re, köztük Bethlen Farkas munkájára hivatkozik.¹³ Az isteni gondviselés művét látja abban, hogy „a magyar János királynak adta Erdélyt és a hozzá tartozó Partiumot mint külön országot”, melyben megőrizték a szabadság törvényekkel biztosított mintaképét. Az Erdélyi Fejedelemséget a Habsburgok „a zavarosban halászva” szerezték meg a Báthoriak idején, állítja, majd „az öregek hitelre érdemes hagyományából”, azaz a szájhagyomány alapján előad egy részben fiktív történetet a Bocskai-felkelés (1604–1606) kezdetéről, a „németek között”, azaz jórészt Bécsben és Prágában nevelkedett Bocskai István erdélyi fejedelem intrikáival történt elidegenítéséről korábbi környezetétől. Csak röviden utal Bethlen Gábor, I. Rákóczi

12 *Mém.* 321. „Les traits dont le pinceau autrichien dépeint les Hongrois sont grossiers, et les couleurs en sont noires; (...) tantôt ils les blâment de leurs mœurs grossières, rustiques et barbares, tantôt ils les taxent de l'ignorance des Sciences et des beaux Arts, quelquefois de leur débauche, de leur oisiveté et de leur avarice. Mais hélas! Ce qui s'est passé dans une guerre de huit ans et qui est raconté dans cet Ouvrage ne convaincra pas les Autrichiens de fausseté, car ce qui y est rapporté, n'est que des signes manifestes et des fruits amers de la domination paternelle de la Maison d'Autriche, sous lesquelles toute la Nation a contracté les véritables propriétés d'enfants mal élevés.” Uo. 55.

13 *Mém.* 56–57.

György és Thököly Imre Habsburg-ellenes harcaira, mint az új században övele kezdődött események előzményeire. „Mindezzel azt akarom bizonyítani – írja –, hogy a szabadság megsértése, majd helyreállítása volt a háború oka, nem pedig az, hogy az országban eretnek vallások terjedtek el.”¹⁴

További utalást tesz Erdély történetére Rákóczi az 1707-es erdélyi fejedelmi beiktatásának leírása kapcsán.¹⁵ Eszerint a Habsburgok magyarországi uralmának növekedésével és Erdélyre vonatkozó szándékainak nyilvánvalóvá válásával egy időben a fejedelmek kénytelenek voltak „óvatos magatartást”-t tanúsítani a törökökkel szemben. „Bocskai, dédősöm, Zsigmond, Báthori Gábor (...), Bethlen Gábor és két György ősöm némi mértéket tartott ebben az óvatos politikában, de haláluk után Barcsai, Kemény János és Rhédey, akik egy időben követelték a fejedelemséget, pártokra szakították a rendeket, végül Apafi alávetette magát a Portának, sokkal alantasabban, mint ahogy a törökök talán megkövetelték volna, ha nem önként hajolnak meg előttük.”¹⁶

A *Confessio* I. könyvében a felkelés előzményeinek számbavételekor Rákóczi részletesen kitér az erdélyi eseményekre.¹⁷ Munkács várának feladása (1688) után Thököly alig tudott létrehozni egy három-négyezer fős sereget, írja, míg Apafi fejedelem különféle terveket szőtt a törökkel kötött szövetség fölbontására. Erre végül első minisztere, a bécsi udvarnak is szolgálatában álló Teleki Mihály vette rá. A fejedelem és a császár közötti egyezség értelmében a fejedelem belép a törökök elleni szövetségbe, hozzájárul osztrák csapatok erdélyi állomásozásához, s biztonsági célokra átad két erődöt. A császár biztosítja a fejedelmet, hogy megőrzi az erdélyiek kiváltságait és szabadságjogait, fiát apja halála után elismeri Erdély fejedelmének, s a háború végeztével az átadott erődöket kiüríti. A megállapodás megkötése után azonban a császári csapatok behatoltak az országba, szabadon garázdálkodtak, s a fejedelmet családi várába való visszavonulásra kényszerítették. Rákóczi jelzi, Apafi halála (1690) után a császáriak Váradot is elfoglalták, amivel közvetve a bécsi udvar hitszegésére emlékeztet. Az újabb kutatások szerint Rákóczi elfogultan ítéli meg Teleki Mihály politikai szerepét;¹⁸ Apafi nem két, hanem tizenkét várat adott át; fiát, II. Apafi Mihályt rövid uralkodás után lemondatták (1695), Bécsbe hívták, és nem engedték vissza Erdélybe.

A Habsburgokat a *Mémoires* szerint a török elleni háború sikere „tette felfuvalkodottá”, majd az 1687–1688. évi pozsonyi országgyűlésen I. Lipót elérte fia, I. József örökös királlyá koronázását.¹⁹ Rákóczi megemlíti, hogy ezt megelőzően az

14 *Mém.* 323. „Je rapporte ceci entant que les violations des Libertés et leurs réparations ont été la cause des guerres, et non entant que celles-ci concernoient la propagation des Religions hétérodoxes.” Uo. 57.

15 *Mém.* 150–151.

16 *Mém.* 389. „Boskay, Sigismond mon Trisaieul, Gabriel Bathori (...), Gabriel Betlehem, et les deux Georges mes Aïeux, gardoient quelques mesures dans ces ménagemens, mais après leur décès, les factions de Barcsay, de Jean Kémény et de Rédey, qui prétendoient tous en même tems à la Principauté aiant partagé les Etats, Apaffy se soumit à la Porte avec plus de bassesse que les Turcs n’eussent peut-être exigé si on ne leur eût pas déferé de bon gré.” Uo. 151.

17 *Conf.* 49–51.

18 *Vall.* 328. jegyzet a 46. laphoz.

19 *Mém.* 57–58.

Antonio Caraffa tábornok alatt emelt eperjesi „gyászos theatrum” (1687) ítélete alapján több mint hetven nemest végeztek ki törvénytelenül. A *Confessio* I. könyvében ugyanezen esemény kapcsán „a nemesség igen sok élharcosá”-ra és vezetőjére utal, akiket „hóhérok keze által irtóztatós kínzásokkal meggyötörve szétmarcangoltak”.²⁰ A kutatás mai állása szerint összeesküvés koholt vádjával valójában összesen huszonnégy polgárt és nemest ítélték halálra, és végeztek ki 1687 tavaszán. Rákóczi megjegyzi azt is, hogy gróf Draskovich Miklós országbíró hirtelen halálát (1687) „mindenki közmegegyezéssel mérgezésnek tulajdonította”. A főurak ettől úgy megrémültek, hogy senki nem mert szembeszállni a bécsi udvarral.

I. József koronázása kapcsán Rákóczi a *Mémoires*-ban és a *Confessióban* egyaránt utal II. András király másutt – így például bécsújhelyi fogságának és perbe fogásának ismertetésében – is hivatkozott Aranybullájára (1222), melynek ellenállási záradékáról az említett országgyűlés lemondott.²¹ A *Confessióban* előadja, hogy ettől kezdve nem az országgyűlés, hanem az udvar határozta meg a segélyek és hozzájárulások mennyiségét, s a hadbiztos hajtatta be ezt tetszése szerint a császári katonasággal barbár módon. Ez a helyzet okozta a Tokaji Ferenc és néhány más ember által vezetett hegyaljai felkelést 1697-ben, melynek előkészületeiről állítása szerint Rákóczi nem tudott, s amely elől a lehetséges gyanú elhárítása érdekében Bécsbe menekült. Mindez jelzi, a történeti visszapiillantás egy teocentrikus történelemfilozófia keretébe illeszkedik, amelyet egyetlen politikai eszme tölt ki: Magyarország és Erdély elveszett szabadságának a visszaszerzése.

Rákóczi történelemfelfogását árnyalja a *Confessio* II. könyvének az a részlete, melyben a magyar nép ügyeiről elmélkedik.²² Hangsúlyozza, nem a nép történetét kívánja előadni, hanem a gondviselés döntéseit akarja imádni benne. Felidézi a pogány magyarok keresztény hitre térését, emlékeztet Magyarország szent királyainak jámborságára és a „virágzó szabadság”-ra, „mely az idő múlásával fényűzéssé fajult, majd szabadosságra hajlott. Így eltávolodott tőled, és kutakat ásva magának elhagyott téged, az eleven forrást, és megérdemelte ostorodat. Haragod ezt az osztott először a törökök előrenyomulásával, a főurak pártütésével és viszályával, a vallási villongások bevezetésével és végül a dicsőség kioltásával mutatta meg a népnek. Így nyújtottad neki haragodban a szerfölkött keserű poharat egy vele ellenséges, idegen nép igája (...) által.”²³ A bibliai utalásokban gazdag idézet aláhúzza, Rákóczi szerint a magyarok sorsát az isteni gondviselés határozza meg. Az ószövetségi történelemfelfogás értelmében hangsúlyozza, Isten bűnei miatt bünteti az országot. Ebben a motívumban, mely mindkét műben többször ismétlődik, egy olyan történelemértelmező modell hatása érvényesül, amely a 16. századtól kezdve

20 „Carnificium manu torturis immanibus cruciati, dilaniati fuerant.” *Conf.* 51.

21 *Mém.* 58.; *Conf.* 51.

22 *Conf.* 166–168.

23 „Florens libertas, quae successu temporis, postquam in luxum degenerasset, in licentiam conversa est; sic deviauit a te, et sibi cisternas fodiens deseruit te, fontem vivum, et flagella tua promeruit. Monstravit illi furor tuus illa primo per Turcarum progressus, per scissiones et discordias Magnatum, per introductam dissensionem religionum, denique per extinctionem claritatis; et sic propinasti ei in ira tua calicem amarum nimis per jugum gentis exterarum inimicae sibi.” *Conf.* 166.

hangsúlyosan jelen van a magyar irodalomban.²⁴ A magyarok bűnösségének elképzelését a 16–17. századi német szerzők egy része is terjesztette, s gyakran ezt nevezték meg a török elleni harc kudarcának egyik fő okaként. Mindez jelzi, Rákóczi viszonylag kevés dolog érdekelt a történelemből, csaknem kizárólag az, amit nehézség nélkül be tudott illeszteni érvelésébe.

Társadalom, gazdaság, a szabadságharc előtörténete

Magyarország gazdasági helyzetét Rákóczi a *Mémoires* elején exponálja. A bécs-újhegyi börtönből történt szökése utáni események és a Lengyelországban töltött két év összegző áttekintése után megállapítja: „Eközben a magyar népet túrhatalos követelésekkel és adóemelésekkel nyomorgatták. Elrendelték, hogy a vármegyék állítsanak tizenkétezer embert, akiket majd Olaszországba és a Birodalomba küldenek. Az ország bővelkedik sóban, mégis a rá kivetett vámok következtében annyira megnövekedett a só ára, hogy a szegény nép kénytelen volt kenyerét só nélkül enni.”²⁵ Ehhez járult a vámhivatalokban és az adókivetésnél elkövetett sok visszaélés; a vám- és sóházőrök oly mértékben kegyetlenkedtek, hogy a rendeletek megszegői az erdőkbe menekültek félelmükben a büntetéstől.

A képet tovább árnyalja az 1704-es események bevezetőjében adott társadalomrajz.²⁶ Rákóczi bemutatja a különböző rétegek gazdasági helyzetét, érdekeit, politikai állásfoglalását, felekezeti viszonyait és mentalitását. A feudális főúr álláspontját képviseli, miközben feltárja a rendek hibáit, s utal a köztük lévő ellentétekre. Ismételten bírálja az ausztriai uralom szerepét, s a szabadságharc és a hadsereg feltételezett érdekei alapján értékeli. Társadalomkritikája együtt jár a kritikus önvizsgálattal és értelemkereséssel.

Magyarország négy rendjének számbavétele előtt a „nép”, azaz a parasztok és jobbágyok helyzetével foglalkozik. Utal a II. (Jagelló) Ulászló király alatt végbement parasztfelkelésre (1514), melynek leverését követően a népet szolgaságra vetették, s a nemesség korlátlan jogot nyert jobbágyságra fölött. Míg a szlávok vagy oroszok elég türelmesen viselik helyzetüket, a magyar jobbágyok gyűlölik az egész nemesi rendet. Az úgynevezett szabadosok, azaz a hajdúvárosok szabad költözési joggal rendelkező lakóinak helyzete jobb, mint a parasztoké, mivel János király (1526–1540) idejétől kezdve kiváltságokat kaptak az erdélyi fejedelmektől a háborús szolgálat fejében. A szabadosok azonban gyakori helyváltoztatással igyekeztek kibújni szolgálati kötelezettségeik alól, s ezzel „megcsalták az országot és a nemességet”. A kétszeresen elnyomott nép helyzetének ábrázolásában Rákóczi

24 Óze, 1991; Bitskey, 2006. 44–45., 50–51.; Imre, 2015. 367.

25 *Mém.* 300. „Sur ces entrefaites, le Peuple hongrois étoit opprimé par les actions et les augmentations d'impôts insupportables. Il avoit été ordonné que les Comtés levassent 12 000 hommes pour être envoyés en Italie et dans l'Empire. Le prix du sel, qui est très abondant dans le Royaume, avoit été tellement augmenté par l'imposition des Douanes que le pauvre peuple étoit contraint de manger son pain sans le saler.” Uo. 20.

26 *Mém.* 58–65.

irodalmi eszközökkel is érzékelteti a szociális gondolat és a függetlenségi törekvések összetartozását.

Az első rend a klérus, amely az ausztriai uralom óta Rákóczi szerint rosszul teljesíti Szent István és más királyok szándékait. A káptalanok teljesen felhagytak az ifjúság oktatásával, különösen mióta a jezsuiták foglalkoznak ezzel. A magyar jezsuiták, írja a cseh jezsuiták neveltje, „mindenekelőtt nagy gyűlöletet sugalmaztak Kálvin és Luther követői ellen” az ifjúságnak. A tanulmányaikban kitűnt ifjakat „a jezsuiták közt tartották vissza”. A klérus „keserű vakbuzgóságra” nevelte a világiakat; azt hitte, hogy a katolikus vallás megőrzése az ausztriai uralomtól függ, ami ellen fegyvert fogni annyi, mint *ipso facto* egyházi átok alá kerülni. A háború elején ezért sokáig nélkülöznie kellett a lelkipásztorokat, akik a protestáns felekezetek támogatása miatt az „eretnekek cinkosának” tekintették.

Püspökségre Lipót császár Rákóczi szerint csak a jezsuiták által ajánlott személyeket nevezte ki, akik a legalacsonyabb nemességből származtak vagy népi eredetűek voltak. „Minthogy a nép és a nemesség legnagyobb része eretnek vallásokat követett, a lelkipásztoroknak nem voltak híveik, s ezzel az ürüggyel nem prédikáltak, az ifjúságot sem oktatták katekizmusra, de szigorúan megkövetelték híveiktől a tizedet és az egyéb szolgáltatásokat, és pénzt halmoztak közrendű rokonságuknak. A félig romba dőlt templomokat megfosztották díseiktől, és még tisztaságot is alig tartottak bennük.”²⁷ Az egri püspök, azaz Telekessy István (1633–1715) nem kedvelte az ausztriai uralmat, s az ő segítségével Rákóczi a saját pártján tartotta a klérusnak azt a részét, „mely nem követte a jezsuiták érzelmeit”. A hadsereg túlnyomó többsége a kálvinista felekezethez tartozott, s a katonák katolikus papok iránti tiszteletlensége az egyház rombolásának látszott a Rákóczit követő főurak szemében. A tolerancia és az államreazon jegyében említi a heves vallásügyi vitákat és az ezekben elért megegyezést.

A második rendet a főnemések alkotják. Lakhelyük Alsó-Magyarország, továbbá a Vág-vidék tizenegy és Felső-Magyarország tizenhárom megyéje. Közülük sokan Ausztriából vagy Stájerországból nősültek, Bécsben nevelkedtek; birtokaik Stájerország, Ausztria vagy Morvaország határán voltak, s szívükben Ausztriához húztak. Nem akarták kockáztatni birtokukat és vagyonukat, vagy nem sokra becsülték Bercsényi gróf családját és személyét, ezért nem akartak Rákóczi mellé állni. Esterházy Pál nádor (1635–1713, nádor 1687-től) Rákóczi szerint csak a szájával pártolta ügyét, de nem teljesítette nádori kötelességét, mivel nem töltötte be a közvetítő szerepét. Rákóczi részletesen foglalkozik Bercsényi Miklós főgenerálissal, akinek személye, szelleme, hajlama és szokásai erősen megosztották a főurakat. Látzólag önként adták meg a tiszteletet neki, „mégis egyik sem volt őszinte vele, mint ahogy maguk közt sem voltak őszinték. Megvetették, cseplőttek és gyakran rágalmazták egymást előttem, miután előzőleg már szabadon bíralták egymás között

27 Mém. 325. „Comme le Peuple et la plus grande partie de la Noblesse suivoient les Confessions hétérodoxes, les Pasteurs manquant d’auditeurs, sous ce prétexte ne vauoient point à la prédication ni ne catéchisoient point la Jeunesse, ils exigeoient cependant, à la rigueur, de leurs Paroissiens les dixmes et autres redevances, ils amassoient de l’argent pour leurs parens roturiers; les Eglises à demi ruinées restoient dépouillées de leurs ornemens, et à peine y gardoit-on quelque propreté.” Uo. 60.

személyemet és tetteimet.”²⁸ A magasabb katonai rangot viselő főurak között „egy sem volt, aki nem érdemelt volna szigorú, de igazságos büntetést, amiért nem teljesítette parancsaimat. Kétségkívül gyakran meg is kapták volna, ha tudatlanságuk vagy egyéb hibáik nem mentették volna őket, mert nem volt elég ügyes alattvalóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani.”²⁹ A nép elszegényítése óta a főurak jövedelme is nagyon lecsökkent, birtokaik leromlottak, s elvesztették hitelüket és tekintélyüket a nemesség előtt.

A harmadik rend a nemesség és a katonaság, azaz a közép- és kismemesség, mely Rákóczi szerint „nagy tiszteletet, engedelmességet és szeretetet tanúsított irántam”.³⁰ Egyetlen sérelmük volt „a nagyok és tábornokok” büntetésének elmaradása. A katonapolitikai és művelődési szempontból bírálható hibákat Rákóczi történelmi okokkal magyarázza. Megállapítja: „Igaz hazafi nem sóhajtozhat eleget, amikor látja, hogy az ország e fontos rendjének nevelése mennyire elhanyagolódott az ausztriai uralom alatt, és hogy e rend a nép legalja elemeivel keveredett.”³¹ A nevelés elhanyagolásának okát a főnemesség elszegényedésében látja. A nemesek jórészt csupán két lehetőség, a gazdálkodás vagy a jogi pálya között választhattak. A fiatal nemesek alkalmazása az alsóbb hivatalokban eljelentéktelenítette őket, és „sokan teljesen megfélemltek a származásukkal járó kötelességükről”.

A nemesség legnagyobb része a lutheránus vagy a kálvinista felekezethez tartozott, s nem a jezsuitáknál tanult. Ez is közrejátszott Rákóczi szerint abban, hogy csak ritkán léphettek jogi pályára, „nevelésük még jobban elhanyagolódott, és durvább erkölcsökre szoktak”. Sokan „a nemességhez méltatlan” kereskedelemre vagy iparra adták gyermekeiket, a tehetségesebbekből ügyvédek és ügyészek lettek. A sok jogász pereket szított a „nagyok közt”, melyek „megtöltötték a bírák és ügyvédek erszényét”. Az örökösödési törvények miatt néha a házasságok is családi viszályok forrásai voltak. A törvényszéki elnökök nagy vagyonokat gyűjtöttek, megvásárolták a főuraktól kastélyaikat, s a legmagasabb rangokig emelkedtek. A főurak és a nemesség eladósodására, a földek elzálogosítására az ausztriai elnyomás következtében később is visszatér.

A nemesség között járatlanság uralkodik a tudományokban és a hadművészetben, írja Rákóczi. Itt is utal a „gyászos eperjesi tragédiá”-ra, mely elpusztította „a legkülönb nemesembereket”. A török háborúk idején a végvárakban nevelkedett katonák már meghaltak vagy megöregedtek, ezért ebben a szabadságért kezdetű utolsó háborúban – hadi tapasztalat híján – kizárólag a magyarok szilárdsága,

28 *Mém.* 326–327. „Aucun n'étoit sincère envers lui, ni les uns envers les autres. L'un méprisoit, médisoit, et souvent calomnioit l'autre devant moi, après avoir librement critiqué entre eux ma personne et mes actions.” Uo. 62.

29 *Mém.* 327. „Il n'y avoit personne entre ceux qui avoient des emplois militaires, qui n'eût mérité de sévères, mais justes châtimens, pour n'avoir pas exécuté mes ordres; ils l'auroient sans doute souvent reçu, si leur ignorance en ce qu'il falloit faire, ou d'autres défauts, ne les eussent excusés, puisque manquant d'habiles Sujets, en mettant d'autres en leur place, je n'aurois pu suppléer à leur défaut.” Uo. 62.

30 *Mém.* 327. „...me montra toujours une affection constante et fidèle”. Uo. 62.

31 *Mém.* 327. „Un véritable fils de la Patrie ne peut assez gémir de voir ce Corps si considérable dans l'Etat, entièrement négligé de l'éducation sous le Gouvernement autrichien, et mélangé de vils Sujets tirés d'entre le Peuple.” Uo. 63.

bátorsága, jóakarata, tanulékonyága, nagylelkűsége és elszántsága tudta folytatni a küzdelmet. Ha lettek volna mesterei a hadi tudományban, a nemesség és katonaság szívesen tanult és engedelmeskedett volna, és vitézségével megállta volna a helyét, állítja. Szembetűnő, hogy Rákóczi nem említi a nemesség egy részének a Habsburgokkal való megegyezést szorgalmazó kísérleteit, a közteherviselést ellenző magatartását és a jobbágytörvény kijátszását. Elhallgatja a nemesi katonai vezetés és a paraszti származású katonaság ellentéteit, s nem részletezi a nemesség szerepét a szatmári békekötésben.

A negyedik renddel, a szabad királyi városok lakosságával csak röviden foglalkozik, de pontosan regisztrálja a nyugat-európai polgári fejlődés és a magyarországi helyzet különbségét.³² A városok szegénységét, a polgárok kis számát, az iparban való járatlanságát és a kézművesség hiányát egyaránt az ausztriai uralom rovására írja. Hűségüket és szeretetüket elégségesnek tartja, de csak szerény segítséget jelentettek neki. Többnyire boroszlói és danckai kereskedők ügynökei voltak, akik csak szolgálattal tudták fenntartani magukat, állítja.

A társadalmi viszonyok áttekintése után ismét a szabadságharc és annak közvetlen előzményei felé fordul Rákóczi figyelme.³³ „Az Isteni Gondviselés elküldött engem pusztá hazámba fegyverért, szabadságért kiáltó szózatnak. (...) De ez a szózat nem tudott a katonáknak zsoldot, ruhát, fegyvert és lovakat adni.”³⁴ A metafora egyszerre idézi fel Keresztelő Szent János prófétai alakját és a kifosztott Magyarország képét. Az utóbbi hatását fokozza a fertilitas-toposz alkalmazása: „Ez az ország, melyről azt merem állítani, hogy Európa minden országát fölülmúlja termékenységeivel és természeti kincseivel, ellenszolgáltatás nélkül elvesztette mindazt a pénzt, amelyet Lengyelországból kapott a boraiért és Németországból a barmaiért: az ausztriaiak elvitték adóba. A török háborúk alatt a Bécsbe kivitt pénzt ausztriai árukért adták a császár hadai számára.”³⁵ Az ezüstpénz hiánya kényszerítette Rákóczit a rézpénz bevezetésére, hogy ne kelljen adót kivetnie a népre. A „németek”, azaz a bécsi udvar által törvényellenesen behozott, a lakosokat nyomorgató vámokat el kellett törölni, az arany- és ezüstbányák azonban alig hozták be a rájuk fordított költséget.

A *Confessio* I. könyvében Rákóczi eleven képet rajzol az adóbehajtás során végrehajtott kegyetlenségekről és más visszaélésekről.³⁶ A császári katonaság eljárását a pénz kicsikarásában a pogány zsarnoksághoz hasonlítja. A fizetésektelelnek feleségét a férjek jelenlétében megerőszakolták, másokat megkorbácsoltak,

32 *Mém.* 65.

33 *Mém.* 65.

34 *Mém.* 329. „La divine Providence m’avoit conduit dans ce Désert de ma Patrie, comme la Voix qui crioit aux Armes, à la Liberté. (...) mais cette voix n’étoit pas en état de donner ni la paye au Soldat, ni l’habillement, ni des armes, ni des chevaux.” Uo. 65–66.

35 *Mém.* 329. „Ce Royaume, que j’oserois dire surpasser tous ceux de l’Europe par les trésors de la Nature et par sa fertilité, perdoit sans retour tout l’argent qu’il avoit pu tirer de Pologne pour le prix de ses vins, et de l’Allemagne pour la vente de ses bestiaux; les Autrichiens l’enlevoient par des impôts et pendant la guerre des Turcs, l’argent qu’on avoit porté à Vienne, avoit été employé pour les marchandises de l’Autriche, destinées pour les Troupes de l’Empereur.” Uo. 66.

36 *Conf.* 64–66.

aminek következtében némelyek meghaltak. A jelentéktelen sérelmeket és panaszokat hanyagul vizsgálták ki, és gyakran halállal büntették. A közkatonák a népre, a tisztek a nemességre támadtak. Az ország törvényes kormányzása megingott, mivel a vármegyék tisztségviselői nem tudták ellátni feladatukat. A hadsereg ellátását biztosítani hivatott hadbiztosok is a nép romlását segítették elő. Némelyikük a „németek”-től, azaz a császáriaktól kapta a megbízást, hogy ítélje el a magyarokat, mások a magyaroktól, hogy a kihágásokért a katonáktól beszedett bírság egy részét megszerezzék ajándék fejében. Voltak köztük olyanok, akik hatalmas uszorakamattal kölcsönöztek pénzt a népnek és a vármegyéknek. Az őrhelyek elöljáróit „elviselhetetlen nyereszkesedési vágy” jellemezte. Egy részük magának tulajdonította a földek és mezők haszonélvezetét; kocsmákat, mészárszékeket és vámokat állítottak föl. Mások pénzt kölcsönöztek, és az uszora megfizetése érdekében erőszakkal munkára kényszerítették a parasztokat.

A Neoaquistica Commissio felállításával Lipót császár, esküjét megszegve, a koronához kívánta csatolni az ország töröktől visszaszerzett határvidékeit. Arra kényszerítette a főurakat és nemeseket, hogy törvényszék előtt igazolják jogaikat, majd az okiratokat visszatartva megfosztották őket birtokaiktól, melyeket csak hatalmas összegekért vásárolhattak vissza. Az így megszerzett uradalmakat a császár saját minisztereinek adományozta. A főnemeseket törvénytelen módon Bécsbe idézték, ahol „önkéntes segély” helyett állandó hozzájárulás megfizetésére, az ország törvényeinek megváltoztatására, a szegényebb nemesek nemesi méltóságuktól való megfosztására és a gazdagabbak korlátozására akarták kényszeríteni őket.

Az 1707-es fejedelmi beiktatás kapcsán Rákóczi röviden foglalkozik Erdély társadalmi viszonyaival a *Mémoires*-ban.³⁷ Itt a székelység volt a nemzet fő ereje, írja, a székelyek mindnyájan a nemesség előjogait élvezték. Bátrak és engedelmesek, s nagyon alkalmasak a háborúra. De tisztségviselőik a törvénnyel ellenkező módon szolgaságba vetették őket, s visszatartották a hadi szolgálattól, hogy földjeiket műveljék. Ez az egykor harcias és virágzó nemzet teljesen elszegényedett, részben a „németek” végrehajtásai, részben a székely tisztségviselők visszaélései következtében. A székelység nem volt elegendő az ország védelmére, a magyar csapatokat azonban idegeneknek tekintették. A földesurak úgy bántak fegyvert viselő jobbágyaikkal, hogy „megesett rajtuk a szívem”, írja Rákóczi. Beiktatása előtt bele kellett egyeznie a törvénybe, mely szerint minden földesúr visszakövetelhetette azt a jobbágyát, aki hozzájárulása nélkül állt be hadseregébe. Megjegyzendő, ilyen törvény nem volt; a rendek csupán előterjesztést tettek a kényszerből vagy szükségből katonának beállt jobbágyok visszaküldésére, amit Rákóczi nem fogadott el.³⁸ Arról, hogy az erdélyi nemesség nem csekély része nem csatlakozott a szabadságharchoz, Rákóczi nem szól.

A beiktatás leírását követően Rákóczi idilli képet rajzol Erdély földrajzi helyzetéről és természeti adottságairól. A fejedelemségnek szerinte semmije sem hiányzik, de „...hogy a fejedelemség teljes tündöklését visszanyerhesse, ahhoz két azonos

37 *Mém.* 152–154.

38 *Mém.* 252. jegyzet a 151. lap 29. sorához.

szellemű, ugyanegy terven dolgozó, egymást követő fejedelemeire volna szükség, mert egyiknek élettartama nem volna elég arra, hogy megjavítsa és megváltoztassa az Erdélyt alkotó három különböző nemzet szellemét és szokásait. (...) Ami a háborút illeti, ezt a fejedelemséget majdnem bevehetetlenné lehetne tenni.”³⁹ Előnyei a hadakozás terén nyilvánvalóak, állítja.

A magyar katonaság a szabadságharcban

Rákóczi mindkét műben nagy figyelmet fordít a katonaságra: részletesen foglalkozik a tisztek és a katonák felkészültségével, alkalmasságával és hangulatával, s többször tárgyalja a pénz, a fegyver és a szervezethez kapcsolódó kérdéseit. Értékelése kritikus és önkritikus egyszerre, de gyakran megnevezi és elemzi az okokat is, melyek az eseményekhez vezettek. A *Mémoires*-nak jelentős részét teszi ki a hadi előkészületek, ütközetek, ostromok, győzelmek és vereségek leírása, a körülmények és a tábornokok tevékenységének mérlegelése. Rákóczi több csatában személyesen részt vett, s figyelemmel kísérte a tőle távol zajló hadi cselekményeket. A csaták egy részének lefolyásáról csupán jelentésekből értesült. Nem volt katonai képzettsége és gyakorlata; a háború közben igyekezett tanulni. Tapasztalatlansága miatt rendszeresen mások tanácsára szorult; elképzeléseit nem mindig tudta érvényesíteni.⁴⁰ Nem értette meg, hogy ez a hadsereg különböző fogyatékok miatt nem alkalmas a nyílt csatákra, s mégis erőltette azokat. Hadjáratainak többször volt külpolitikai és stratégiai célja, az expedíciók azonban nem mindig voltak kellően előkészítve.⁴¹ A magyarországi hadi eseményeket következetesen a nemzetközi katonai és politikai helyzet összefüggésében szemléli.

A katonai tematika lehetőséget ad elbeszélő, novellisztikus jelenetek megformálására, miniatűr portrékra és jellemzésekre. A külföldi tisztek, diplomaták magatartását Rákóczi a magyarországi helyzethez fűződő viszonyuk szemszögéből ábrázolja. A csataleírások és -elemzések gyakran indulattól feszülnek. A szerző katonai érdeklődését tanúsítja, hogy sárospataki könyvtárának 1701-es jegyzékén több hadtudományi és a hadi építéssel kapcsolatos mű található, köztük Vincenzo Coronelli, Georges Fournier, Christoph Heidemann és Simon Starowolski munkái.⁴² Rodostói könyvtárában megvolt Pierre Surirey de Saint Remy ezredes *Mémoires d'Artillerie* című, először 1697-ben, majd 1702-ben és 1707-ben újra kiadott, két-kötetes tüzérségi szakmunkája.⁴³ Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság*

39 *Mém.* 393. „Mais pour rendre à cette Principauté tout son éclat, il faudroit deux Princes consécutivement du même génie et travaillans sur le même plan, puisque l'âge de l'un ne suffiroit pas pour réformer les mœurs et changer le génie de trois différentes Nations dont elle est composée. (...) Quant à la guerre, on pourroit rendre cette Principauté presque impénétrable.” Uo. 155.

40 Markó, 2003. 149.

41 Bánkúti, 1994–1995. 65.

42 Heckenast, 1958. 25–36. Nr. 8., 23., 52., 118.

43 Knapp–Tüskés, 2015. 201. Nr. 67.

című, 1661–1663 körül készült katonai traktátusának 1705-ben megjelent első kiadását Forgách Simon tábornok Rákóczinak szóló ajánlással látta el.⁴⁴

A háborúra való felkészültség ismertetését a *Mémoires*-ban önmaga bírálattal kezdi: „Én akkor [ti. a szabadságharc elején] huszonhat éves voltam, minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és történelmet is csak elég felületesen ismertem. (...) Bevallom tehát, hogy vak voltam és világtalanokat vezettem.”⁴⁵ Rákóczi másutt is ír saját járatlanságáról a hadvezetésben. Ez az önkritika azonban csak részben állja meg a helyét; figyelme sokszor apró részletekre is kiterjedt. Leírja például, hogy a katonák 1703-as esküvétele után maga jelölte ki az öröket a táborban, s éjjel kihallgatta beszélgetésüket, mert tudni akarta, hogyan vélekednek róla és vezéreiről.⁴⁶ Fontos volt számára, hogy biztosítsa a katonák felekezetüknek megfelelő lelki ellátását. Többször hosszan elemzi a csatákban, ostromoknál elkövetett taktikai és stratégiai hibákat.

A szabadságharc fő céljaként a *Mémoires* ajánlásában és a mű elején Rákóczi a „haza”, azaz Magyarország és Erdély „idegen járom” alóli felszabadítását jelöli meg.⁴⁷ Mindkét műben kiemeli, hogy amikor a nép hívására 1703. június 13-án (valójában június 16-án) Magyarországra érkezett, a határon csekély számú és hiányos felszereltségű „hadsereg” várta: „Déltájban érkeztek, botokkal és kaszákkal felfegyverezve. Ötszáz ember helyett alig volt kétszáz gyalogos, rossz parasztpuskákkal főszerelve, és ötven lovas.”⁴⁸ A *Mémoires*-ban részletesen taglalja egy harc-képes hadsereg létrehozásának lépéseit és nehézségeit, melynek létszáma a *Confessio* II. könyvének elején található megjegyzés szerint három év alatt Erdély és Magyarország területén hetvenötezer főre nőtt.⁴⁹ Az 1704-es év eseményeinél leírja a Heister generális által Forgách Simon csapatai fölött aratott győzelmet, és megemlíti Károlyi Sándor hadainak váratlan megtámadását a császári csapatok által.⁵⁰

Ezt követően ismerteti a magyarok hadviselésének sajátosságait.⁵¹ Rákóczi szerint Károlyi a Thököly alatt szolgált tisztek tanácsát követte, akik a háborúról ezt a felfogást vallották: „A háborúról ez volt a nézetük: az ellenségtől messze tartózkodni, őrseget egyáltalán nem állítani, sokat inni és aludni, emberek és lovak hosszú pihenője után három-négy napos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni: üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll. A háborúnak ez a fogalma az

44 Zrínyi, 1705. A1/b–A5/a.; Zrínyi, 2018.

45 *Mém.* 329. „J'étois alors âgé de 26 ans, sans expérience militaire et assez superficiellement instruit des affaires politiques et historiques. (...) J'avouerai donc que j'étois un aveugle qui conduisois des aveugles.” Uo. 66.

46 *Mém.* 27.

47 *Mém.* 14., 16–17.

48 *Mém.* 303. „Elles arrivèrent environ midi, armées de bâtons et de faulx; au-lieu de 5000 hommes, à peine y en avoit-il 200 à pied qui eussent de méchans fusils de paysans, et 50 Cavaliers.” Uo. 26. Vö. „Non excedebat illa quingentorum peditum et 50 equitum numerum (...). Agrestium inermis manus! Hi mucronibus, illi falcibus, pauci sclopiis muniti belli et disciplinae militaris ignari!” *Conf.* 150.

49 *Conf.* 150. Ez a szám a hadtörténeti kutatások szerint 1705–1706 után egyre csökkent. Markó, 2003. 30. 18. jegyzet.

50 *Mém.* 75–76.

51 *Mém.* 77–78.

egész nemzetnél elterjedt.”⁵² A portyázó hadviselés ironikus bírálátát követően így folytatja: „Mármost a vezérletem alatt megindult népfölkelés kezdetén ezeknek volt a legnagyobb súlyuk [ti. a Thököly alatt szolgált katonáknak], rájuk hallgattak és így lettek tisztekké. A gyalogsági szolgálatot a nemesség mindig megvetette, azt tartotta, hogy ez a fegyvernem sehogy sem alkalmas hasonló vállalkozásokra, és szégyellt volna ott szolgálni. Közmondás volt, hogy csak a kutya jár gyalog, s arra való az állat, hogy az embert hordozza.”⁵³ A gyalogság szinte csak a török határokon lévő erődök kapuinak őrzésére volt használható, a távolabbi vállalkozásokhoz szekereken vagy csónakokon szállították a katonákat. Thököly hadjárata alatt nagyon kevés gyalogos volt; a főurak maguk védték váraikat. „Ez okozta hát, hogy a magyar nemzet semmit sem tudott a háború leglényegesebb elemeiről”, vonja le a következtetést Rákóczi.⁵⁴ A korszerű elméleti és gyakorlati képzés csaknem teljesen hiányzott a hadseregben.⁵⁵

Nehezítette a háború ügyét Rákóczi szerint az is, hogy nem volt mód a katonának, azaz a nemesség és a „nép” különválasztására. A fegyelem megtartása érdekében le kellett volna váltania az első tiszteket, „azokat a durva, szemtelen és részes parasztokat, akikkel a nemesség nem akart együtt szolgálni. A nemességet viszont rá kellett volna beszélni, hogy lépjen be a gyalogságba. A fegyverforgatók az említett okok miatt nem értettek a katonáskodáshoz”, állapítja meg. „Minthogy egyszerre nem válthattam le a parasztezredek – folytatja –, e második hadjárat elején brigadérosokat kezdtem kinevezni, hogy a nemességnek hűbéreseik és jobbágyaik fölött magasabb rangot adhassak. De ez a rendszabály, amelynek célja a hadak fegyelmzése lett volna, nem használt semmit a mindennapos vállalkozásokban és csatározásokban, mert ezek a brigadérosok képtelenek voltak vezényelni.” Az újabb kutatások szerint Rákóczi egyetlen brigadérosa (vagy ezredese) sem lett volna eredményesebb hadvezér a többi generálisnál, ha tábornoki kinevezést kap.⁵⁶

További nehézséget okozott – folytatja Rákóczi –, hogy „teljességgel hiányzott az, amit a had törzsének neveznek: az altisztek testülete”. A káplárok és őrmesterek nem tudtak tekintélyt tartani a katonák előtt. Ezek voltak az okai az ellenség gyakori eredményességének. Később sikerült létrehoznia rendezett ezredeket, s naponta kapott kimutatást a szolgálatképes katonák számáról. Ekkor azonban egyaránt tartott attól, hogy fölfedje vagy eltitkolja e számokat, „mert a nemzet (...)

52 *Mém.* 337. „Leur idée étoit de séjourner loin de l’ennemi, de ne tenir aucune garde, de bien boire et dormir, et après un long repos des hommes et de leurs chevaux, faire une course de trois ou quatre journées, pour tomber brusquement sur l’ennemi, le poursuivre s’il fuyoit, et rebrousser s’il résistoit. Cette idée sur la guerre étoit répandue dans toute la Nation.” Uo. 77.

53 *Mém.* 337. „Or dans le commencement du soulèvement populaire sous mon commandement, ceux-ci primoient le plus; ils étoient écoutés, et par-là ils étoient devenus Officiers. Le service dans l’Infanterie étoit de tout tems méprisé de la Noblesse; elle croyoit ce Corps peu propre à de pareilles entreprises, elle tenoit à honte d’y servir; le proverbe étoit commun que c’étoit le métier d’un Chien de marcher toujours à pied, que l’Homme devoit se servir des animaux pour se faire porter.” Uo. 77.

54 *Mém.* 337. „Voilà ce qui a produit l’ignorance totale des parties les plus essentielles de la Guerre dans la Nation hongroise.” Uo. 78.

55 Markó, 2003. 179.

56 Heckenast, 1994. 55.

hajlandó volt minden vállalkozásba lelkesen belefogni, de könnyen abba is hagyta, amint (...) a remények nem teljesedtek be sikerrel”.⁵⁷ A vonuló hadsereg nagy kiterjedése láttán elbízták magukat, és csak az ütközetre és – mint másutt utal rá – a várható zsákmányra áhítoztak.⁵⁸ „A katonák megvetették vezérüket és szétozoltak, ha nem vezette rá őket az ellenségre, vagy ha cselből hátrálni akart.”⁵⁹ A hadsereg egyik állandó problémája a fegyelmezetlenség volt.⁶⁰

A hadak szegényes felszerelését Rákóczi így jellemzi: „A legjobban felfegyverzett katonának sem volt a kardján kívül egyebe, csak kanócos puskája vagy kekes záros muskétája, és ezekből sem volt annyi, mint az ellenségnek. Fel lehetett volna őket fegyverezni pikákkal, de mi módon lehetett volna bizalmat kelteni e népi katonaságban e fegyver iránt, és hogyan lehetett volna a kezelésére megtanítani? A legjobban fölszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélyája volt, csöve tölcser alakú, kardja elég rossz acélból, rosszul felkantározott kis hátaslova, nyerge rosszul felszerelt, de egy ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva. Az ellenség előtt nagy sereget kellett felvonultatni, hogy megfélemlítsék, de amikor megverték bennünket, az ő bátorságuk nőtt, a nemzeté csökkent.”⁶¹

Többször panaszkodik Rákóczi a hadsereg tábornokaira. Részben azért, mert nem hajtották végre parancsait, vagy nem úgy hajtották végre, ahogy ő kívánta. Részben azért, mert rivalizáltak vagy nem szívesen működtek együtt egymással, és – mint az 1704-ben a Dunántúlon működő három tábornokról, Forgách Simonról, Károlyi Sándorról és Esterházy Antaltól írja – „ezek szellemüknél és ellentétes alapelveiknél fogva egyáltalán nem értették meg egymást”.⁶² Ugyanakkor mentegeti őket elégtelen felkészültségük és hiányos katonai ismereteik miatt. Forgách Simon volt Rákóczi egyetlen elméleti képzettséggel rendelkező tábornoka,⁶³ akit egy hadműveleti parancs nem teljesítése miatt 1706 novemberében elfogatott, de nem indított ellene eljárást, s ítélet nélkül fogságban tartotta a háború végéig.⁶⁴ A koroncói (1704. június 13.) és a zsbói (1705. november 11.) csaták elvesztése miatt Rákóczi Károlyi Sándort hibáztatja elsősorban,⁶⁵ az újabb kutatások szerint azonban

57 *Mém.* 338. „Car la Nation (...) étoit prête d’entreprendre tout avec impétuosité, mais elle s’en désistait aisément, dès (...) que les espérances n’étoient pas remplies par le succès.” Uo. 79.

58 Vö. *Mém.* 94.

59 *Mém.* 338. „Le Soldat se débandoit par mépris du Chef, si on ne le conduisoit pas à l’ennemi ou si par quelque ruse, on eût voulu reculer.” Uo. 79.

60 Markó, 2003. 248.

61 *Mém.* 338. „Le Soldat le mieux armé n’avoit qu’un fusil ou arquebuse à rouet, outre son sabre, et le nombre de ceux-ci étoit toujours fort inférieur à l’ennemi. On auroit pu les armer de piques, mais quel moyen avoit-on d’inspirer la confiance en cette arme à ce Soldat peuple, et lui en apprendre le manie-ment? Le Cavalier le mieux armé avoit une carabine de deux pieds de longueur, la bouche du canon en entonnoir, un sabre d’assez mauvaise trempe, un bidet mal embouché, une selle mal garnie, cependant la moitié d’un Régiment n’étoit pas si bien équipé. La représentation des grandes Armées étoit nécessaire pour imposer aux ennemis, mais lorsqu’on étoit mal-mené, leur courage s’élevoit et celui de la Nation s’abbatoit.” Uo. 79.

62 *Mém.* 336. „Il y avoit alors trois Généraux dans la Basse Hongrie, (...) qui ne s’accordoient guère, à cause de leur génie et de leurs maximes opposées.” Uo. 76.

63 Markó, 2003. 18. 2. jegyzet.

64 *Mém.* 144–145.

65 *Mém.* 74–76.; 124–125.

elmarasztaló véleményét a körülmények pontos ismerete nélkül alkotta meg.⁶⁶ A zsigóói vereséghez a katonai vezetésen belüli hatalmi harcok, a trencsényi csata-vesztéshez (1708. augusztus 3.) Rákóczi következetlen magatartása is hozzájárult.⁶⁷ Saját felelősségét a katonai kudarcokban Rákóczi többnyire homályban hagyja.

1710 novemberében, a katonai összeomlás előtti helyzet ábrázolásakor a *Mémoires*-ban szemléletes képet kapunk Rákóczi találkozásáról az ellenség elől menekülőkkal: „Hosszú szekérsorokkal találkoztam, melyeken alsó-magyarországi, azaz Vágon túli nemesek és tisztek feleségei menekültek az ellenség elől. Könnyekkel szemükben bizonyították nekem férjük hűségét és ragaszkodását. Szállást és ellátást kértek tőlem. A sárban és a félig megfagyott latyakban összetört és megrekedt szekereken hidegtől átjárt kigyerekeik sírtak. Helyzetük meghatott, megtettem, amit tehettem, de mindez nem volt képes enyhíteni pillanatnyi helyzetüket, sem biztosítani jövőjüket.”⁶⁸

Az összegző értékelés a szabadságharcról szubjektív és objektív tényezők összefonódását és egymásra hatását emeli ki. „Bárki ítél majd ezek alapján a magyar ügyekről, a háború szerencsés kezdetét az ellenség túlzott elővigyázatának tulajdonítja, annak haladását a rosszul ellátott és még rosszabbul védett helyőrségeknek és váraknak, s végül szerencsétlen kimenetelét a nemzet tudatlanságának, tapasztalatlanságának, annak, hogy hiányzott a fegyver és a pénz, tehát a háború idegzete, a pestisnek és annak, hogy a francia udvartól kapott segély nagyon szerény volt.”⁶⁹

Lényegében ehhez hasonló álláspontot képvisel, de árnyaltabb képet rajzol a bukásról Rákóczi a *Confessio* II. könyvében. Az okokat egységes narratívába szerkesztve először saját felelősségét emeli ki. „A csatákban járatlanságom miatt igen sok tévedést követtem el, és engedtem, hogy mások is elköveessenek, de emberi ítélkezéssel vizsgálva mindent: a pénzhiány és az általános hadvezetési tudatlanság tettek pontot (...) ügyeinkre.”⁷⁰ A pestis miatt végül az őrhelyekről is kipszult a gyalogság, s ezek pótlása a csatamezőkön harcolók számát csökkentette. Az ellenség előrenyomulását és az általuk emelt kis erődítmények, sáncok építését a gyalogság hiánya miatt nem lehetett megakadályozni. A saját erődök részben a meg-

66 Markó, 2003. 64. 1. jegyzet; Czigány, 1981. 102–103.

67 Markó, 2003. 33. 24. jegyzet.

68 *Mém.* 418. „Je trouva des files de chariots de femmes des Nobles et des Officiers, en partie de la Basse Hongrie, dessus la Vaag, qui fuyoient devant l’ennemi, me protestans les larmes aux yeux la fidélité, l’arrachement de leurs maris, me demandant le logement et l’entretien; leurs petits enfans transis de froid pleuroient dans ces chariots, cassés et embarrassés dans la boue et dans la fange à demi gelée. Leur état me touchoit; je faisais ce que je pouvois; mais tout cela n’étoit pas capable de soulager leur état actuel, ni de les garantir de l’avenir.” Uo. 191.

69 *Mém.* 329. „Quiconque jugera sur ce fondement des affaires de Hongrie, attribuera l’heureux commencement de cette guerre à la trop grande précaution des ennemis dans leur conduite; il attribuera, dis-je, le progrès aux Garnisons et Forteresses mal pourvues, et encore plus mal défendues; enfin il imputera la mauvaise issue à l’ignorance, à l’inexpérience de la Nation, au manque d’argent et des armes qui sont les nerfs de la guerre, à la peste, et à la médiocrité des secours qu’on a reçus de la Cour de France.” Uo. 66–67.

70 „Non diffitebor ego, me plurimos in proeliis ignorantia errores commisisse ut plurimos ab aliis quoque commissos fuisse, sed humano judicio scrutando omnia, defectus aeris et communis belli gerendi inscientia rebus bene et audacte inchoatis et sub tempore cursu cupreae monetae alacriter continuatis, illa vilescere finem imposuerunt;” *Conf.* 168–169.

védésükre alkalmas és képzett tisztek hiánya, részben gyávaság vagy a védők elégtelen ereje, részben fenyegetés és ígéretések révén jutottak az ellenség kezére. A birtokaikról elűzött főurak, nemesek és a házas katonák tömege rendkívüli terheket róttak a népre. „A családja megmentésére és táplálására ügyelő katona elhagyta a zászlókat, és szakadatlanul fülembe zúgott mind a nép, mind a menekülők könnyö-
rületre méltó panasza. A félig meztelen katonaság a fagy keménységétől úzve elhagyta állomáshelyét, ez fegyvereitől, az lovától, és valamennyien zsoldjuktól megfosztva jogosan tárták föl panaszukat, és ahhoz, hogy katonai szolgálatban helytálljanak, inkább lehetőségük, mint akaratuk és hűségük hiányzott.”⁷¹

Összegzés

Műveivel Rákóczi célja nem csupán saját maga előnyös megörökítése a történelemben a „tényszerű” értelmező feldolgozása révén, hanem szeretné megérteni az életet és a saját „én”-jét. A *Confessio* és a *Mémoires* társadalmi kommunikációs eszközök, melyek visszatekintő módon ábrázolják, stilizálják át és „racionalizálják” az életét, illetőleg annak egy részét. Mindkét műben politikai paradigmák és vallási gondolati alakzatok lépnek kölcsönhatásba az önészlelés és önleírás mintázataival. A *Confessio* a belső, a *Mémoires* a külső történeteket állítja előtérbe, miközben mindkét mű, bár eltérő modalitású, alapvetően múltbeli tetteket, felismeréseket, meggyőződéseket és hiteket reflektál, és próbál meg utólag igazolni. Mindkettőben vezérmotívumnak számít a ragaszkodás egy korábbi döntéshez; fő feladatuk a szuverenitás-gondolat igazolása, a száműzetésben veszélybe került identitás megerősítése és védelme, a fenyegetettség, a menekülés és az elmagányosodás irodalmi feldolgozása.⁷² Rákóczi megkísérli, hogy politikai, diplomáciai és katonai vereségeit erkölcsi győzelemként ábrázolja. Mindez alapvetően befolyásolja a Magyarországról rajzolt képet.

A két mű Magyarország-képében különböző arányban és más-más módon jelenik meg a tényszerűség, a valóságközeli ábrázolás és a fikció vegyítése. A három tényező viszonyának fő jellemzői a *Confessióban* az elbeszélő gyakori perspektívaváltása; a tények, a fikció és a félfikció közti állandó ingadozás; az életút tudatosan teologizált, vallási-mitikus áthangolása. A fikció gyakran a hitelesség létrehozásának eszközéül szolgál, s előfordul, hogy gyermek- és ifjúkori traumákból, szándékolt szubjektivitásból vagy a nevelés sajátosságaiból eredeztethető. Miközben Rákóczi számos eseményt és jelenséget többé-kevésbé valósághűen rögzít, változatosan alkalmazza az irodalmi átformálás és retorikai szerkesztés eszközeit. A megváltozott viszonyoknak és saját célkitűzésének megfelelően válogat a múlt eseményeiből, miközben több körülményt szándékosan elhallgat. Azzal, hogy

71 „Miles salvandae et alendae familiae suae attentus deserebat vexilla, et tam miserandae quarelae seu plebis seu exulantium meas continue feriebat aures; miles seminudus rigore frigoris compulsus suas deserebat stationes, hic armis, ille equo, omnes stipendio destituti justas suas detegebant querelas, et in praestando servitio militari magis possibilitate quam voluntate et fidelitate deerat.” *Conf.* 169–170.

72 Tüskés, 2016–2017.

újra és újra önmagát vádolja, valójában felmentést remél az olvasótól. Nem tematizálja kellő világossággal személyes felelősségét a történekeért, s igyekszik áldozatként bemutatni önmagát. Úgy törekszik a „tárgyilagosság”-ra, hogy a magyar történelem számára fontos eseményeit és az ország aktuális helyzetét a saját politikai és katonai törekvéseinek szempontjából, az önigazolás igényével ábrázolja. Több ponton csúsztatást és a rendi szemléletből adódó elfogultságot találunk a Habsburgok magyarországi szerepének megítélésében.

A *Mémoires* személyes tanúságtétel egy politikai-katonai kísérletről, egyben részleges felelősségvállalás a történekeért. A mű egy politikai gondolat, egy morális magatartás és egy vívódásban kiharcolt meggyőződés kifejezője. Itt előtérbe lép a történetírói szerep, a résztvevő és szemtanú krónikási attitűdje, s megfogalmazódik a magyar rendi társadalom bírálata. A szerző tisztában volt az emlékirat készítésének szabályaival, ismerte a műfajjal kapcsolatos elvárásokat, s tudta, az emlékirat történeti dokumentum jellegéhez kevéssé illik a spirituális hang és önértelmezés. Rákóczi a nemzeti, történelmi feladatok végrehajtását, a hadvezér és politikus tetteit állítja a középpontba, s bár kevesebb a személyes megszólalás, itt is többször bevallja a maga és nemzete „hibái”-t. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, a két mű a magánember és a politikus-hadvezér Rákóczi kétféle énjét vetíti ki és irodalmiasítja, részben eltérő eszközökkel. Mindkét mű Magyarország-képében különböző valóságsszintekkel kell számolnunk, melyek közül az egyik az önéletrajzi elbeszélés, az emlékezés és értelmezés szintje. Tényszerűség és fikcionalitás, fikció, félfikció és nemfikció csak együtt, egymás viszonylatában érvényesek.

Rákóczi szabadságkultusza a két mű történelmi, társadalmi és katonai vonatkozásainak számbavétele alapján szorosan kötődött a magyar függetlenségi hagyományhoz, azon belül különösen a 17. századi szabadságküzdelmekhez.⁷³ Ennek folytatását Istentől rendelt kötelességnek, küldetésnek tekintette. Szabadságfogalma magában foglalja a szabad királyválasztást, a törvényeket megsértő uralkodó elleni felkelés jogát, a nemesi kiváltságokat és a törvények megtartását; beletartozik a független állam, az ország érdekeit szolgáló gazdaságpolitika, az ipar és a kereskedelem fejlesztése, valamint a műveltség terjesztése. A célokat a különböző társadalmi rétegek, népek és felekezetek összefogásával, fegyveres harccal akarta elérni.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bánkúti

1994–1995 Bánkúti Imre: Néhány gondolat a trencsényi csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről. In: *Folia Historica*, 19. (1994–1995) 63–85.

⁷³ Köpeczi, 1991. 558–559.

Bitskey

2006 Bitskey István: A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban. In: Bitskey István: *Mars és Pallas között. Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, 2006. 37–60.

Czigány

1981 Czigány István: A császáriak hadjárata 1705 őszén. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 28. (1981) 1. sz. 74–103.

Heckenast

1958 Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701). In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 62. (1958) 1. sz. 25–36.

1994 Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 107. (1994) 4. sz. 51–55.

Imre

2015 Imre Mihály: *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Debrecen, 2015.

Knapp–Tüskés

2015 Knapp, Éva – Tüskés, Gábor: La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution. In: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 39. (2015) 2. sz. 185–208.

Köpeczi

1991 Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp., 1991.

Markó

2003 Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok*. S. a. r. Mészáros Kálmán. Bp., 2003.

Őze

1991 Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991.

R. Várkonyi

2007 R. Várkonyi Ágnes: Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár*. Szerk.: Balázs Mihály – Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 167–198.

Rákóczi

1876 *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes principis christiani*. E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis ed. Commissio fontium historiae patriae Academicæ Scientiarum Hungaricæ. Bp., 1876.

1977 *L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et Mémoires de François II Rákóczi*. Choix des textes, préface et commentaires par Béla Köpeczi, établissement du texte d'après l'édition de 1739 des Mémoires et le manuscrit de la traduction française de la Confession par Ilona Kovács. Bp., 1977.

1978 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*. Ford. Vas István, tan., jegyz. Köpeczi Béla, gond. Kovács Ilona. Bp., 1978.

2003 Rákóczi Ferenc: *Vallomások*. Ford. Szepes Erika, s. a. r., jegyz., utószó Hopp Lajos. Bp., 2003. [1. kiadás: 1979.]

2019a Rákóczi II, Ferenc: *Confessio peccatoris*. Transl., notes by Bernard Adams, preface by Robert Evans, essay by Gábor Tüskés. Bp., 2019.

2019b Rákóczi II, Ferenc: *Memoirs*. Transl., notes by Bernard Adams, essay by Gábor Tüskés. Bp., 2019.

2020 Rákóczi II, François: *Confession d'un pécheur*. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain. Édition critique avec introduction et notes établie sous la dir. de Gábor Tüskés. Avant-propos de Jean Garapon. Avec collaboration de Csenge Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hátori Nagy, Réka Lengyel, Zsolt Szebelédi, Ferenc Tóth et Anna Tüskés. Édition revue et préparée par Michel Marty. Paris, 2020. (megjelenés alatt).

Tüskés

2016–2017 Tüskés, Gábor: Psychomachie d'un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: *Confessio peccatoris*, I–II. In: *Chroniques de Port-Royal*, 66. (2016) 401–426., 67. (2017) 323–341.

2018 Tüskés Gábor: Fikció és valóság a *Confessio peccatoris*ban. A lengyelországi emigráció ábrázolása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122. (2018) 565–579.

Vörös

1978 Vörös Imre: Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi Emlékiraiban. In: *Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai*. Szerk.: Sinkovics István – Gyenis Vilmos. Bp., 1978. 106–115.

Zrínyi

1705 *Symbolum Illustrissimi Domini Comitiss Nicolai Zrinyi*. [Kolozsvár/Klausenburg/Cluj], 1705.

2018 Zrínyi, Miklós: *Remède contre l'opium turc. Appel à la nation hongroise contre l'occupation ottomane au XVIIe siècle*. Édition bilingue hongrois-français. Introduction, traduction et notes de Jean-Louis Vallin. Texte suivi d'un parallèle avec l'Exclamatio de Busbecq. Ville-neuve d'Ascq, 2018. (Collection Littératures étrangères.)

GÁBOR TÜSKÉS

TO THE HISTORICAL CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY

THE IMAGE OF HUNGARY IN THE AUTOBIOGRAPHICAL WRITINGS OF FRANCIS II RÁKÓCZI

This study examines the image of Hungary, with its history, its society and its economy, as Francis II Rákóczi represented them in retrospect in the two autobiographical works, the *Confessio peccatoris* and the *Mémoires*, he wrote during his exile in France and then in Turkey. It shows how Rákóczi relates the historical events leading up to the War of Independence of 1703–1711, how he describes the military background and various other aspects of this war. The image of Hungary in both works combines factuality, representation of reality and fiction in different proportions and in different ways. In the *Confessio*, the main features of the relationship between the three factors are the frequent changes in narrative perspective, the constant fluctuation between fact, fiction, semi-fiction, and the consciously theologized and mytho-religious realignment of the course of life. While Rákóczi records many events and phenomena more or less realistically, he resorts to the means of literary transformation and rhetorical formulation in various ways. He strives to achieve “objectivity” while describing the events of Hungarian history and the contemporary situation in terms of his political and military aspirations, with a need for self-justification. In many places, he alters the facts or gives a partial interpretation of the role of the Habsburgs in Hungary. The *Mémoires* are the personal testimony of a politico-military experience as well as a partial responsibility assumed for what happened. The work is the expression of political thought, moral

behaviour and inner conviction. As for the image of Hungary in the two works, it appears through the various levels of the text, autobiographical level, historical and interpretative level. Factuality and fictionality, just like fiction, semi-fiction and non-fiction, are valid only jointly, in relation to each other.

A katonai rangok terminológiája

II. Rákóczi Ferenc

Confessio Peccatoris

című művében

II. Rákóczi Ferenc már bujdosása idején,¹ Franciaországban, ahogy maga nevezte, „megtérése és újjászületése” után, 1716 karácsonyán kezdte írni *Confessio Peccatoris* (Egy bűnös vallomása) című számvetését, amelyet a magyar közönség *Vallo-másokként* ismer. A grosbois-i szerzeteseknél való tartózkodás idején papírra vetett első könyvet nem vitte magával a fejedelem Törökországba, hanem a kamalduli szerzeteseknél hagyta, de az életére való visszatekintést folytatta egészen 1719 végéig, amikor már Jenikőjben tartózkodott. Az emlékezés így a *Confessio Peccatoris* legvégén már inkább naplóvá alakul.²

Nem ez volt azonban az egyetlen mű, amelyen ezekben az években Rákóczi dolgozott. Párhuzamosan írta ugyanis francia nyelvű, *Mémoires* (Emlékiratok) című művét, amelyben a szabadságharc eseményeit idézte föl, amit azért is fontos hangsúlyozni, mert ez az időszak – néhány, a szabadságharc előzményeihez és lezárásához kapcsolódó részlet említésén kívül – teljesen hiányzik a *Confessio Peccatoris*ből. Mivel a két mű így látszólag kiegészíti egymást, a magyar kiadások több esetben is megbontották a latin nyelvű mű egységét, és az *Emlékiratok* szövegét – az időrendnek megfelelően – beékeltek az egészen más szempontoknak alárendelt *Confessio Peccatoris*ba. Még ha beilleszthető is kronológiailag a francia nyelven írt mű a latin nyelvűbe, az eljárás sem a szerzői szándék, sem a műfaji sajátosságok alapján, sem filológiailag nem igazolható. Rákóczi ugyanis egészen más pozícióból emlékezik vissza életére és a szabadságharc éveire, s nem magyarázható pusztán nyelvi okokkal, hogy az egyik művet latinul, a másikat franciául írta, vagyis aligha valószínű, hogy az *Emlékiratok* amiatt készült francia nyelven, mert a hadi eseményeket, katonai vonatkozású dolgokat könnyebben fogalmazta volna meg franciául.

A *Confessio Peccatoris* kritikai kiadásán dolgozva mérlegelni kell minden olyan apró részletet, amelynek pontos értelmezése közelebb vihet Rákóczi szándékának megértéséhez. Mivel ebben a tekintetben jelentős súlya van a szövegben található javításoknak (a *Confessio Peccatoris* Rákóczi autográf fogalmazványaként maradt ránk, s egyetlen kéziratos példányát Párizsban őrzik),³ a továbbiakban azok-

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Klasszika-filológia Tanszékének habilitált docense (2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1., takacs.laszlo@btk.ppke.hu).

1 Külön köszönöm Tóth Ferencnek, hogy értékes tanácsaival segítette a tanulmány elkészítését.

2 Vö. Tüskés, 2017. 70–77.

3 Dénesi–Takács–Kiss, 2020. 85–100.

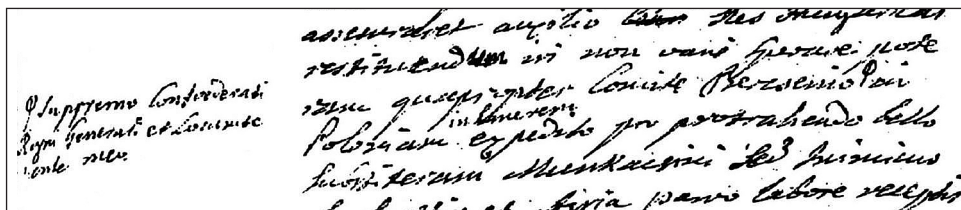
nak a javításoknak a bemutatására és értékelésére teszek kísérletet, amelyek a latin szövegben előforduló, hol néven nevezett, hol név nélkül említett, többnyire Rákóczi környezetébe tartozó személyek katonai rangjával kapcsolatosak. Mindezt egyrészt a javítások szokatlan volta, másrészt az a tény indokolja, hogy Rákóczi hadseregszervezésekor igen nagy figyelmet szentelt a különféle rangfokozatok világos megnevezésének, hierarchiájának és pontos használatának.⁴ E vizsgálódás révén mód nyílik a történeti kritikára is, mivel Rákóczi többnyire olyan személyeket említ, akiknek katonai beosztását más forrásból is ismerjük, ugyanakkor talán segíthet olyan személyek azonosításában is, akiknek megnevezését a fejedelem vagy szándékosan elhallgatta, vagy nem ismerte, vagy elfelejtette. Elemzésünk ugyan nem teljes, nem is korlátozódik a kuruc hadsereg tisztjeire, de kiterjed a szemben álló félre is, ugyanakkor kétféle irányból közelít a kérdéshez: egyrészt olyan személyek felől, akiknek a rangját is megemlíti Rákóczi, másrészt a rangok felől, amelyeket különböző személyekre használ a fejedelem.

Bercsényi Miklós rangja

Az idősebb barát és hűséges fegyvertárs, Bercsényi Miklós jelentőségét Rákóczi életében és a szabadságharcban játszott szerepét fölösleges méltatni. Köztudomású, hogy mindvégig támogatta Rákóczit, s a fejedelem – bár tisztában volt emberi gyengeségeivel – jelentős katonai erőket bízott rá. Ennek megfelelően már meglehetősen korán, a szabadságharc elején generálisnak nevezi ki Rákóczit. Az adatok alapján 1704-ben *exercituum universorum supremus generalis*nak nevezik, egy évvel később, 1705-ben a konföderáció szövetséglevelét *Supremus totius militiae Generalis*ként írta alá közvetlenül Rákóczi után.⁵ A fejedelem a *Confessio Peccatoris*-ban is sokszor említi. Általában ugyan csak *comes Bercseni*ként szerepel az írásban, kétszer azonban a legmagasabb rangján is megnevezi Rákóczit. Különösen érdekes ebből a szempontból a kézirat 279. oldala, amelyen Rákóczi a szatmári béke közvetlen előzményeire emlékezik vissza. Leírja, hogy arra készült, hogy Bercsényivel együtt Lengyelországba megy. A latin szöveg így hangzik: *quapropter Comite Bercsenio in Poloniam expedito pro protrahendo bello substiteram Munkacsini*. Az eredeti megfogalmazást azonban Rákóczi elégtelennek érezte, ezért kijavította, a lapszélről betoldva Bercsényi rangját: *quapropter Comite Bercsenio suppremo Confoederati Regni Generali et Locumtenente meo in Poloniam in hanc rem expedito pro protrahendo bello substiteram Munkacsini* (1. ábra).

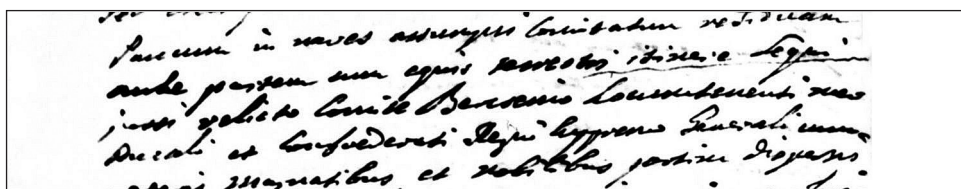
⁴ Ezt bizonyítja a *Regulamentum universale*, 1707.

⁵ Heckenast, 2005. 58.

1. ábra

Nem sokkal később Bercsényiről írva ugyanezt a meghatározást használja, de ezen a lapon nem később szúrta be a gróf rangját: *relicto Comite Bercsenio Locumtenenti meo Ducali et Confoederati Regni supremo Generali* (2. ábra).

2. ábra

Bercsényi Miklós gróf legfőbb rangja Rákóczi meghatározása szerint egyfelől az ő helytartója volt, amelyet a második említésnél a *ducalis* jelzővel egészít ki (*locumtenens meus ducalis*), másfelől pedig, vagy ezzel együtt, *Confoederati Regni Sup[er]emus Generalis*. Rákóczi tehát egyfelől hangsúlyozza, hogy Bercsényi az ő helyettese, amit a második esetben, a kézirat 343. oldalán található meghatározás szerint azzal nyomatékosít, hogy hozzáteszi a *ducalis* jelzőt, amely kifejezés itt fordul elő egyetlen alkalommal a *Confessio Peccatoris* szövegében. Másfelől a *Confoederatum Regnum*, vagyis a konföderáció vagy konföderációs hatalom legfőbb generálisának nevezi Bercsényit, noha ő maga mind 1704-ben, mind 1705-ben kifejezetten katonai parancsnoki rangnak tekintette a *supremus generalis* rangot. Mészáros Kálmán monográfiájában részletesen tárgyalja Bercsényi főgenerálisságának a történetét,⁶ amit itt a *Confessio Peccatoris* kézírata alapján azzal egészít-he

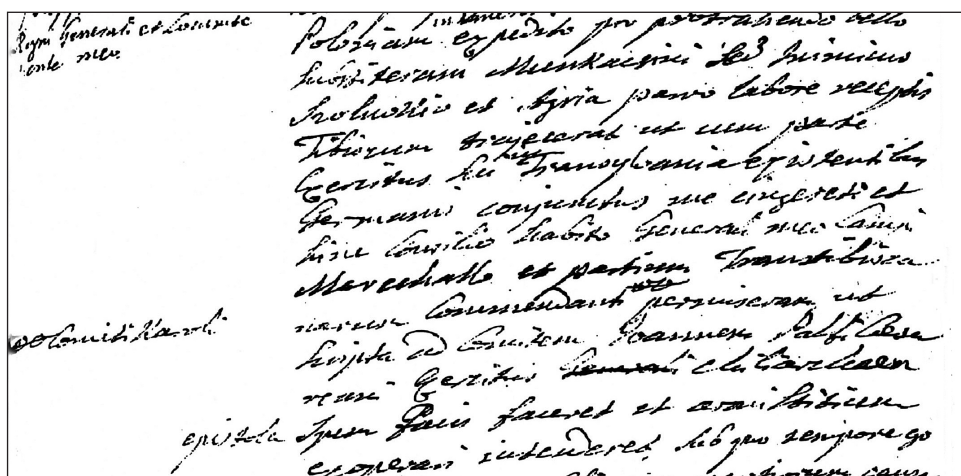
6 Mészáros, 2006. 93–99. Részletesen ismerteti azt az esetet, amelyből világosan kiderül, hogy nem tekintették a szövetkezett rendek generálisának: „Bercsényi elsőbbsége körül még egy ízben támadt súlyos perpatvar, melyet Rákóczi is felidézett Emlékiratainak írásakor. 1706 nyarán történt, hogy egy hadiszemle alkalmával Forgách kivont karddal tisztelgett előbb a fejedelem, majd Bercsényi előtt. A fejedelem egy idő után udvariasságból hüvelyébe tetette vele kardját, Bercsényi azonban figyelmetlenségéből (Forgách szerint szándékos sértésből) elmulasztotta ezt a gesztust, s Forgách végig kivont karddal lovagolt mellette. Forgách nem nyelte le a békát, s az esti jelszókiadásakor revánsot vett. A »parolas«, vagyis a jelszó kiadása a katonai hierarchia szerint történt, a fejedelem »szokás szerint« Bercsényinek és – udvari hadai részére – Vay Ádám-nak mondta meg először a jelszót, nyilván fülbesúgás útján, s mikor Bercsényi tovább akarta adni Forgách-nak, »az visszalépett, kijelentette, hogy nem veszi át tőle, mert ő nem főtábornoka a szövetkezett rendeknek, és mert a szemlén nagyon bárdolatlanul viselkedett vele«, és elhagyta a szobát. Bercsényi panaszára Rákóczi azt válaszolta, hogy helyteleníti Forgách viselkedését, »de azt csakugyan nem parancsolhatja meg neki, hogy ismerje el őt a szövetkezett rendek fővezérének minőségében, minthogy a rendek nem ruházták föl őt ezzel a méltósággal«. A fejedelem akkor is kitartott álláspontja mellett, amikor néhány szenátor szót emelt Bercsényi érdekében, de Forgáchtól azért számonkérte, »miért vonakodik folytatni azt, amit eddig

tünk ki, hogy Rákóczi e műve írásakor tulajdonképpen megadta Bercsényinek azt, amire feltehetően mindvégig vágyott, s amiről a szövetkezett rendek sem a szécsényi, sem az ónodi gyűlésen nem rendelkeztek.

A különböző személyek megnevezésekor használt rangok

A már hivatkozott 279. oldalon azonban két másik személlyel kapcsolatban is érdekes megjegyzést tesz Rákóczi. Az egyikük Pálffy János, akit a császár küldött tárgyalni a fejedelemmel, a másik pedig Károlyi Sándor. A *Confessio Peccatoris* szövege eredetileg ez volt: *Sed Inimicus Szolnokio et Agria parvo labore receptis Tibiscum trajecerat ut cum parte exercitus sui Transylvania existentibus Germanis conjunctus me cingeret et hinc Consilio habito Generali meo Campi Marechallo et partium Transtibiscanarum Commendanti permiseram ut scripta ad Comitem Joannem Palfi Caesareani exercitus chiliarcham spem Pacis faceret et armistitium exoperari intenderet (...).*

Ez a szövegrész azonban két – szempontunkból fontos – változtatást tartalmaz az eredeti megfogalmazáshoz képest, Rákóczi ugyanis egyfelől betoldotta Károlyi nevét, másrészt – amint az a kéziratból kiderül – eredetileg generálisnak akarta nevezni Pálffyt, de fogalmazás közben meggondolta magát, és a katonai rangot egy olyan görög terminussal helyettesítette, amelyet sehol máshol nem használ: *Sed Inimicus Szolnokio et Agria parvo labore receptis Tibiscum trajecerat ut cum parte exercitus sui in Transylvania existentibus Germanis conjunctus me cingeret et hinc Consilio habito Generali meo Campi Marechallo et partium Transtibiscanarum Commendanti comiti Karoli permiseram ut scripta ad Comitem Joannem Palfi Caesareani exercitus Generali chiliarcham epistola spem Pacis faceret et armistitium exoperari intenderet (...) (3. ábra).*

3. ábra

megtejt». Forgách elfogadta Rákóczi észrevételét, Bercsényi azonban »nem tudta megemészteni« a fejedelem választát, s csak hosszú idő után »tért észre«. Uo. 96.

Pálffy Jánost ugyan több alkalommal is említi Rákóczi a *Confessio Peccatoris*-ban, mégis ez az egyetlen alkalom, hogy a keresztnévét és katonai rangját leírja. Egy korábbi alkalommal, még a szabadságharc előtti időkről szóló részben úgy beszél róla, mint *comes Palfi*, később azonban csak *Palfiként* említi. Pálffy 1710. szeptember 26-tól volt a Magyarországon állomásozó császári csapatok főparancsnoka, vagyis latinul valóban helyesebb lett volna *generalis*nak nevezni, Rákóczi azonban, éppen azon a lapon, amelyen Bercsényi Miklós rangját később betoldotta, feltehetően nem akarta az ellenfél vezetőjét is ugyanazon a rangon megnevezni, ezért használta a görög eredetű *chiliarchus* (görögül: *khiliarkhosz*), vagyis ezredest jelentő kifejezést, ami a kuruc szóhasználat szerint *ezereskapitány*nak, vagy a németből eredő, magyarban is használatos *őbesternek* fordítható. Pálffyt azonban a magyarországi császári csapatok fővezéréként kétségkívül helyesebb lett volna generálisnak vagy főgenerálisnak (*supremus generalis*) nevezni, ahogy Bercsényit is említette Rákóczi. Nyilvánvaló, hogy Rákóczit, amikor így nevezte meg Pálffyt, személyes sértettség vezette, amelynek többek közt oka lehetett az is, hogy négyszemközt találkoójuk kudarccal végződött, s hogy a császárhű katona éppen annak a meggyének kapta meg a főispánságát, amely Rákóczi számára szimbolikus jelentőséggel bírt, vagyis Sáros vármegyéét.

A *chiliarchus* kifejezés ugyanakkor nem volt szokatlan a korabeli latinságban, de – amint arra egy ezzel foglalkozó osztrák szakmunka rámutat – a *colonellus*-hoz és a *tribunus*hoz hasonlóan ezredesi rendfokozatot jelentett.⁷ E rendfokozat beszúrásának azonban lehet messzebbre vezető jelentősége is. Rákóczi könyvtárának katalógusa alapján tudjuk, hogy a klasszikus szerzők művei közül, Caesar *Commentarij*sai mellett megvoltak neki Tacitus művei is. A római szerzők nem használják a *chiliarchus* kifejezést, Tacitusnál azonban előfordul, méghozzá az *Annales* 15. könyvében, ahol Volusius Proculust nevezi így, akiről azt állítja, hogy közreműködött Nero anyjának, Agrippinának a meggyilkolásában.⁸ Cornelius Nepos *Conon* életrajzában is szerepel a kifejezés, de nem görög, hanem egy perzsa személyre, Tithrausztészra vonatkozik, aki az uralkodó után rangban a második helyen áll: *primum ex more Persarum ad chiliarchum, qui secundum gradum imperii tenebat, Tithrausten accessit seque ostendit cum rege colloqui velle*. Azt nem lehet tudni, hogy Tacitus vagy Nepos szövege rémlett-e föl Rákóczinak, mindenesetre világos, hogy a javítás nem pontosítási szándékkal történt, hanem Pálffyval kapcsolatos ellenérzéseit kívánta kifejezni a fejedelem, aki a *Confessi*ónak ezt a részét ráadásul már Törökországban írta, olyan környezetben, ahol mindennapos volt, hogy görög beszédet hallott, mivel jelentős görög ajkú lakosság élt az Oszmán Birodalom ezen részén. Mikes Kelemen később arra is utal, hogy már görög szavakat tanul.⁹

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy Rákóczi először nem nevesítette a szövegben Károlyit, később azonban betoldotta a nevét: *comiti Karoli*, aki először itt szerepel a *Confessio Peccatoris* szövegében, s akiről ugyan többször is említést tesz

⁷ Feil, 1849. 395.

⁸ Tacitus: *Annales*, 15, 51.

⁹ Vö. Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. 40. levél: „Polatéi! Látod, édes néném, hogy már jó napot is tudok mondani görögül.”

a fejedelem, de általában csak *Karoliként* beszél róla, mindössze egyszer említi később *comes Karoliként*.¹⁰ A fentebb idézett helyen azonban pontosan megadja Károlyi Sándor rangját is: *Generalis Campi Marechallus et Partium Transtibiscanarum Commendans*, amely részben megfelel annak, ami a konföderációs szövetséglevelén olvasható: *Alexander Károlyi, Partium Regni Ungariae Trans-Tibiscanarum Generalis Commendans*. Ami ehhez képest új elem, hogy *Generalis Campi Marechallus*-nak, vagyis *főtábornagynak* nevezi, ami unikális a *Confessió*ban, viszont Károlyinak valóban ez volt a rangja, ahogy Bercsényinek hozzá írt leveleinek címzése is bizonyítja. Rákóczi azonban valamiért előbb nem akarta megnevezni Károlyit, hanem csak a rangját, ami azt jelentette volna, hogy a személyeket nem ismerő olvasó számára – és a grosbois-i kamalduli atyák ilyennek számítottak – teljesen homályban maradt volna, ki volt, aki lefolytatta a császáriakkal a tárgyalásokat. Írás közben gondolta meg tehát magát Rákóczi, s ennek eredménye a betoldás, miközben Károlyinak egyébként pontosan adja meg a rangját.

A *generalis* és *campi mare[s]challus* rangok mellett használja Rákóczi a *Confessio Peccatoris*ban a *tribunus* és *centurio* rangokat is. Az előbbi esetében kifejezetten figyelemre méltó, hogy a bécsújhelyi börtönből való szökésekor neki segédkező osztrák tisztet, Andreas Adalbert Kertzl-t nevezi *tribunus*-nak, aki hadnagyi rangban szolgált, míg a segédkező nyújtó másik tisztet, Gottfried Lehmannt, akinek az öccse szintén közreműködött Rákóczi szökésében, *centurió*-nak nevezi, s egy alkalommal azt is hozzáteszi, hogy a Castelli-ezredben szolgált: *aderat centurio Leman ex legione comitis Castelli*.¹¹ A szökés felfedezése után mind Lehmannt, mind Kertzl-t elítélték: az előbbi kivégezték, az utóbbit hatévi sáncépítéssel sújtották. Az eljárásról megjelent osztrák tájékoztató kiadvány szerint az idősebb Lehmann *Hauptmann* (sic!), vagyis *százados* vagy *kapitány*, Kertzl pedig *Lieutenant*, azaz hadnagy volt, vagyis a magasabb rangú Lehmannt jelölte az alacsonyabb rendfokozatot jelentő *centurio* szóval, míg a hadnagyot ezredessé „léptette elő”, aki később aztán csatlakozott Rákóczihoz, és részt vett a szabadságharcban, de a fejedelem leveleiben, bár meleg hangon beszél róla és hozzá, általában csak *commisarius*-nak nevezi.¹²

A *tribunus* rangfokozatot használja Adam Georg Ritschan báró esetében, aki 1685. április 15-től a Schlick-ezred parancsnoka volt.¹³ Mivel Rákóczi a szökéséről igen részletesen számol be a *Confessio Peccatoris*ban, ez azt mutatja, hogy jól emlékezett az eseményekre, és különösen hálás volt azoknak, akik segítettek neki megszökni. Esetükben aligha lehet véletlen, hogy eltévesztette a rangjukat a fejedelem. Valószínű, hogy közel két évtizeddel is a hála munkált benne, amikor felülcímmezte mindkettőjüket, még ha rangjukat megcserélte is.

Említést tesz egyébként Rákóczi egy bizonyos *tribunus centurionis*ról is, vagyis Lehmann feletteséről, akit nem nevez meg, csak annyit mond vele kapcsolatban, hogy a katonai fegyelmet igen szigorúan megkövetelte (*militaris disciplinae*

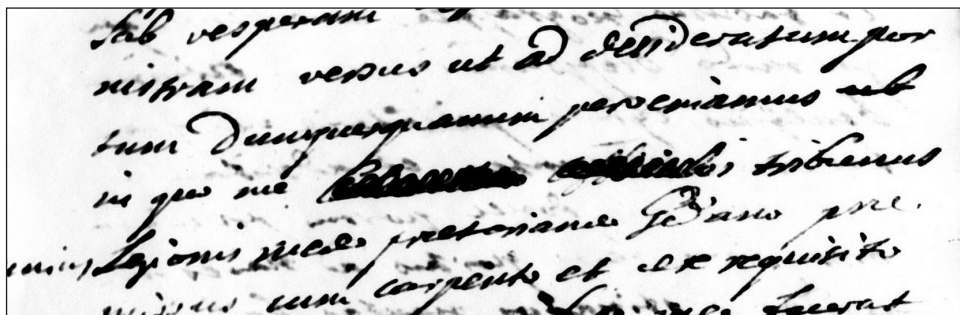
10 Lásd a *Confessio Peccatoris* kéziratának 288. oldalán.

11 Vö. a *Confessio Peccatoris* kéziratának 178. oldalán.

12 Thaly, 1874. III. köt. 720. (1711-ből.)

13 Heckenast, 2005. 366.

fuerat observator acerrimus), s ezért el kellett rejtenie előtte, hogy miben mesterkedik. Ez a bizonyos személy LoebL ezredes lehetett. Az ő rangfokozatának a megnevezése is azt mutatja, hogy Rákóczi az ezredesi rangra utalt a *tribunus* kifejezéssel. Mindez abból a szempontból fontos, mert később is használja a *Confessio Peccatoris*ban a *tribunus* rangot több, a kuruc seregben szolgáló tiszttel kapcsolatban is. Máriássy Ádámot például lovastestőr serege ezredesének nevezi, amikor azt mondja, hogy a cárnak szóló üzenettel küldte el: *Tribunum meum antea Legionis equestris praetorianae Adamum Mariasi abunde instructum ut Czaro persuaderet legatum huc mittere...*, illetve ugyancsak ezen a rangon említi a fejedelem Antoine d’Absacot, hűséges francia katonáját: *Comitem d’Absac Gallum olim tribunum legionis equestris*, akiről azt lehet tudni, hogy 1707-ben már ezereskapitány volt,¹⁴ míg Máriássy még 1709-ben is csak *vicecolonellus*, illetve *colonellus* volt, s csak orosz szolgálatban lett generális.¹⁵ Rákóczi név nélkül említ egy másik személyt is, szintén ezen a rangon, s azt állítja róla, hogy Gdańskból küldte előre, hogy Dunkerque-nél hintóval várja: *ut ad desideratum portum Dunquerquanum perveniamus in quo me tribunus unius legionis meae praetorianae Gedano praemissus cum carpento et aere requisito exspectare debuerat*. Csakhogy a szöveg ebben az esetben is fejtorésre ad alkalmat, Rákóczi ugyanis két jelentős változtatást is eszközölt benne: eredetileg nem *tribunus*nak nevezte előreküldött emberét, hanem *colonellus officialis*nak, másrészt pedig betoldotta az *unius* számnevet, amivel alighanem azt akarta sugallni, hogy nem egy, hanem több, de legalábbis két testőrcsapata volt (4. ábra).

4. ábra

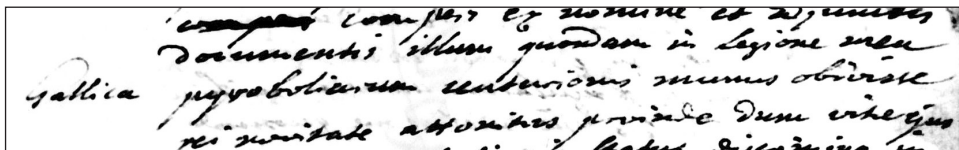
A *colonellus officialis* kifejezést sehol sem használja a szövegben, kizárólag a francia Bont nevezi dicsérő szavak kíséretében *colonellus meus*nak. Minthogy a *colonellus* szintén ezredesi vagy „ezereskapitányi” rangot jelent, Rákóczi nem tesz mást, mint egy klasszikus római terminussal helyettesíti a korabeli katonai rangot, vagyis nem „lépteti elő” az illetőt, mint ahogy Kertzl esetében történt, hanem klaszszicizálja a kérdéses személy katonai rendfokozatát.

¹⁴ Uo. 19.

¹⁵ Uo. 280.

Ugyanez a tendencia figyelhető meg a *legio mea praetoriana* kifejezésben is. Nyilvánvaló, hogy Rákóczi szóhasználatában a *legio* ezredet jelent, a *legio praetoriana* pedig testőrezredet, noha ő maga a szabadságharc alatt írt leveleiben mindössze háromszor használja a kifejezést, s a *Regulamentum universale* egyetlen alkalommal sem említ sem *tribunust*, sem *legiót*, sem *legio praetorianát*, hanem csak *colonellust* és *regiment*, amelyet franciául *régiment*-nek nevez. Rákóczi 1703 és 1711 közt írt leveleiben pedig egyszer sem szerepel a *tribunus* rangfokozat, ahogy nem beszél *legio praetorianáról* sem, csak *praetoriana militiáról*,¹⁶ s egy 1710-ben, éppen a börtönből való szabadulásában szerepet játszó Kertzlnek írt levelében megkülönböztet lovas és gyalogos testőr csapatot: *Militia nostra tam Equestris quam Pedestris*. A *Confessio Peccatoris* szövegében azonban jelentősen megváltozik Rákóczi szóhasználat: a *regimen* szó mindössze kétszer fordul elő a szövegben, a *militiát* pedig csupán egyszer használja testőr csapat értelemben: *in fidelitate mea prima militia mea praetoriana praesidiata sub Imperio Baronis Stephani Zennyei Cancellarii Confoederationis*.¹⁷ Ennek a testőrezrednek tehát Sennyey István, a konföderáció kancellárja volt a vezetője. Nyilvánvaló, hogy Rákóczi a jól ismert *palotás* csapatokat, vagyis „udvari hadakat” nevezte a *Confessio Peccatoris*ban *legiones praetorianaenak* (amelyeknek az összlétszáma együtt tette ki nagyjából egy római *legio* létszámát), s ezzel ugyan nem szakított teljesen a szabadságharc alatt használt terminológiával, de – mint a *centurio* és a *tribunus* esetében is – klasszikus ízt adott neki az olvasó számára.

Márki Sándor Rákóczi-életrajza szerint „[a]z udvari gyalogsághoz tartozott egy francia gránátos osztály 3–400 emberrel”. Ezt azért fontos szem előtt tartanunk, mert a *Confessio Peccatoris*ban Rákóczi említést tesz egy kamalduli szerzetessé lett egykori katonájáról, akivel Franciaországban találkozott, s aki francia gránátos legiójában (*in legione mea Gallica pyrobolicorum*) szolgált *centurióként* (5. ábra): *et ad scalas arcis Eremitam quendam obvium habui supplicem mihi libellum porrigentem cujus cum pro more meo tenorem perlegissem comperi ex nomine et adjunctis documentis illum quondam in Legione mea Gallica pyrobolicorum centurionis munus obivisse*.¹⁸

5. ábra

16 Vö. 2. számú, Vay Ádámhoz írt levele. Thaly, 1874. III. köt. 329.

17 Lásd a *Confessio Peccatoris* kéziratának 300. oldalán.

18 Lásd a *Confessio Peccatoris* kéziratának 401. oldalán.

Ezt a csapattestet Rákóczi a levelében egy helyütt „francia granadíros squadront”-nak,¹⁹ más alkalommal „granadéros-compániá-nak” nevezi.²⁰ Mindez azt is jelenti, hogy erre a néhány száz francia gránátosra a *legio* kifejezést használni kétségtelen túlzás. Jó lenne tudni, persze, hogy ki volt ez a kurucok oldalán harcoló katonából kamalduli szerzetessé lett francia, aki – ha Rákóczi *centuriónak* nevezi, akkor – bizonyára alacsonyabb, föltehetően hadnagyi rangot viselt a gránátos seregben. Rákóczi néhányuk nevét említi egyik levelében, de közülük egyikük nevét sem találni a grosbois-i kamalduliak általunk ismert névsorában.

Kevéssé a katonai rangok közé sorolható annak a körnek a beosztása, amelyik közvetlenül Rákóczi kiszolgálásában vett részt. Apródját rendszerint *ephebus*-nak nevezi, különösen a bécsújhelyi börtönben vele együtt raboskodó Berzeviczy Ádámot, akiről csak a *Confessio Peccatoris* első könyvében tesz említést, mint például a 191. oldalon, ahol egyetlen alkalommal nevezi néven: *Fessus laborem ephebo meo Bersevitio commisi*, vagyis amikor elfáradt az apródja, folytatta a munkát. Később is említi vele kapcsolatos információkat, mint például, hogy a vele együtt raboskodó Szirmay Istvánnak volt a rokona,²¹ hogy jól ismerte Podolint és környékét, mert lutheránus vallása ellenére az ottani piaristáknál tanult,²² s azt is megtudjuk, hogy ő vitte bűnbé Lengyelországban.²³

Az *ephebus* kifejezés nem fordul elő Rákóczi szabadságharc alatti levelezésében, és a fogalom valójában nem is katonai eredetű, hanem feltehetően a jezsuita iskolai gyakorlatból eredeztethető. A görög *ephébosz* (az ’ifjú’ jelentésű szó latinosított alakja) a jezsuita iskoladrámák gyakori szereplője,²⁴ és ismert a piarista iskolarendszerből is,²⁵ amelynek keretei közt a gazdagabb tanuló mellé rendelt szegényebb, anyagi támogatásra szoruló diákot jelentette. Az *apród* a középkori magyarországi latinságban többnyire *aprodianusként*, *aprodióként* fordul elő, később pedig *puer* vagy *puer regius* a megnevezése, míg az *ephebus* a 15. századig kormeghatározást jelentett, nem beosztást vagy társadalmi státuszt.²⁶

Az iskolai gyakorlatban használt kifejezéssel így Rákóczi oldja az alá- és fölérendeltség szigorú hierarchiáját. Berzeviczyvel kapcsolatban egyébként megjegyzi (amint már említettük), hogy rokona volt a vele együtt raboskodó Szirmay Istvánnak, aki – miután 1704-ben kiszabadult – a Habsburgok pártjához csatlakozott, és még Rákóczival is tárgyalt. Rákóczi elismerően beszél róla, dicséri bölcsességét és szellemét, de negatívumként rója föl neki, hogy gyakorta változtatta vallását

19 Thaly, 1874. III. köt. 178.

20 Uo. 500.

21 A *Confessio Peccatoris* kéziratának 193. oldalán: ...sed demum per liberiolem communicationem cum ephebo meo, consanguineo suo, patefeceram.

22 A *Confessio Peccatoris* kéziratának 206. oldalán: Non ignotus fuit locus ephebo meo, qui bonis parentum suorum in vicinia sitis pro commoditate studiorum, quamvis Lutheranae sectae sequax fuerit, humaniora tamen studia in collegio patrum, ut vocant, piarum scholarum, ibi fundato frequentaverat.

23 Lásd a *Confessio Peccatoris* kéziratának 209. oldalán.

24 Juharos, 1933. 45–46.

25 Halász, 1943. 22.

26 Vö. [Ványai] *aprodianus*; *aprodio*. In: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*, vol. I. (A–B).

(*vir [...] religionis*). Az ő rokonának mondja *ephebusát*, ami igaz is, hiszen Szirmay édesanyját Keczer Annának (1615?–1695) hívták, Berzeviczyét pedig Keczer Évának, vagyis mindketten a Keczer család tagjai voltak. Mivel Szirmay jó három évtizeddel volt idősebb Berzeviczynél, nagyon valószínű, hogy az előbbi anyja a nagynénje lehetett Rákóczi apródja anyjának, Keczer Évának. Ugy tűnik, Szirmay számon tartotta, hogy anyja révén rokonságban állnak Berzeviczyvel, s a fejedelem minden bizonnyal tőlük tudta ezt.

Rákóczi terminológiai változtatásai

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Rákóczi a *Confessio Peccatoris*ban részben szakít azzal a terminológiával, amelyet a szabadságharc alatt a latin nyelvű levelezésben használt, illetve sok esetben az átalakított terminológia szerint is helytelenül, de sohasem alácímmezve adja meg az írásban szereplő személyek rangját. Ez alól csak Pálffy János képez kivételt, akinek rangját szándékosan eltorzítja. Mielőtt azonban valamiféle értékelést próbálnánk leszűrni a bemutatott jelenségből, érdemes megnézni a franciául írt *Mémoires* (Emlékiratok) szövegét is, hiszen, amint említettük, a két szövegen egyszerre dolgozott Rákóczi, így összevetésük aligha mellőzhető.

Francia nyelvű írásának elején Bercsényi Miklóst *Comte de Bersénynek* vagy *Comte Bersénynek*, Deák Ferenc ezredet *Colonelnek*, Rabutint *Généralnak*, Heistert *Maréchal de Camp Généralnak*, míg Flouckot *Lieutenant-Colonelnek*, Károlyi Sándort, ha egyáltalán megemlíti a rangját, előbb *Généralnak*, majd *Grand-Maréchalnak*, Desalleurs márkit *Lieutenant-Général des Armée du Roi de France-nak*, Pálffy Jánost *Maréchalnak*, Budayt *Général-Majornak*, Csákit *Major-Généralnak*, Bezerédjt *Brigadier-nak* nevezi, és még hosszan folytathatnánk a felsorolást. Hasonlót tapasztalunk a különféle katonai egységek elnevezésében is. Az eltérő nagyságú seregeket vagy *troupe-nak*, *régiment-nek*, *brigade-nak*, vagy *armée-nak* nevezi, az ezredet kifejezetten *colonne-nak* (például a lovasezredet *la Colonne de Cavalerie*), de használja a *le corps de troupes* kifejezést is.

A száraz felsorolás is világosan mutatja, hogy a *Mémoires* francia szövegéből teljességgel hiányoznak a *Confessio Peccatoris* klasszikus római latin kifejezései, a változatai, mint például a *tribune*, a *centurion* vagy a *légion*, ami világosan mutatja, hogy hiába írta nagyjából egy időben Rákóczi a két művet, merőben eltérő írói szándék vezette, s valószínűleg más befogadói kör lebegett a szeme előtt, miközben önmagát is különféleképpen stilizálta a két műben. A *Confessio Peccatoris*at, ahogy azt hangsúlyozza, Szent Ágoston *Confessionese* hatására kezdte papírra vetni, ami nyilvánvalóan segített neki az antik Róma világát felidézni. A *Confessio Peccatoris*ban megszólaló vallomástevő azonban – és nemcsak a latin nyelv és a többségében klasszikus római vagy esetleg görög katonai terminus használata révén, hanem más módon is – szerette magát római hadvezérként és politikusként megjeleníteni. Már akkor klasszikus mitológiai alakhoz hasonlította magát, amikor

elmondta, hogy gyermekkorában mérges kígyótól mentette meg őt az anyja, ahogy azt R. Várkonyi Ágnes részletesen elemezte.²⁷

Iulius Caesar döntésére utal, amikor azt írja, hogy a maga *Rubiconját* 1703. június 13-án lépte át: *die 13. Junii, ni fallor, Rubiconem transii*.²⁸ Mintha még Augustus utolsó szavainak a visszhangja is fölfedezhető lenne Rákóczi magatartásában, aki többször is arra utal, hogy nyilvános élete, fejedelemsége és hadvezérsége csak szerep, amelyet a nyilvánosság színpadán kell eljátszania, vagy olyan álarc, amelyet a közéletben magára kell öltenie. Augustus a halálos ágyán annak a reményének adott hangot, hogy „élete komédiáját jól játszotta (*mimum vitae commode transegisse*), míg Rákóczi, amikor törökországi útjával kapcsolatban nyilatkozik, hogy vissza kell térnie a színpadra: *dum me ex hac solitudine evocas, et hanc ipsam scaenam renovare velle videris*, majd azt is mondja, hányszor kellett alakoskodnia és magára öltenie XIV. Lajos jelenlétében az udvari ember álruháját: *unde jam hujus jam illius mihi assumenda fuerat larva et praesente Rege larva quoque aulici indigebam*. És nemcsak magát láttatta római hadvezérként, hanem az ellenfél kegyetlenségeinek jellemzések is a kegyetlen római uralkodók, főként Nero és Domitianus példájára utal.²⁹

A fenti meglátások mellett Rákóczi érdekes terminológiai változtatásai természetesen további információkat is hordozhatnak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben a korban nagy viták zajlottak a politikai és katonai tudományokban, amelyek hatása minden bizonnyal eljutott a száműzött fejedelemhez is. A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni korszakban az európai nemzetközi viszonyok jelentős változásokon mentek keresztül. A spanyol örökösödési háború vérvizataros évei után az európai nagyhatalmak egyre erőteljesebben kötelezték el magukat a békés konfliktuskezelés és a hatalmi egyensúly politikája mellett.³⁰ A haditechnika fejlődése által felvetett harcászati problémák csak erősítették a békés eszközök előtérbe kerülését: idetartoztak például a tűzerő és a gyalogsági lököerő közötti vetélkedés taktikai mérlegelései, vagy például a Folard lovag által kidolgozott oszlopharcászat körüli elméleti viták és általában az úgynevezett „hadügyi forradalom” változásai keltette általános bizonytalanság.³¹

De lássuk, hogy pontosan miről is van szó. A spanyol örökösödési háború utolsó véres és döntésképtelen ütközetei – erre a legismertebb példa a malplaquet-i csata (1709. szeptember 11.) volt – megkérdőjelezték az évtizedeken át egyeduralkodó vonalharcászat eredményességét, és sok korabeli katonai szakíró visszanyúlt az antik szerzők műveihöz, hogy onnan merítsen ötleteket. A legismertebb közülük Jean-Charles de Folard lovag³² volt, aki gazdag katonai tapasztalatait az 1720-as években antik szerzők műveinek gondolataival kiegészítve a klasszikus harcászat reformjain dolgozott. Egyik fő műve Polübiosz történelmi munkájának kommentált fordítása

27 Vö. R. Várkonyi, 2015. 24., 33–34.

28 Lásd a *Confessio Peccatoris* kéziratának 232. oldalán.

29 Lásd a *Confessio Peccatoris* kéziratának 72. és 185. oldalain.

30 Lásd erről: Tóth, 2018a. 20–22.

31 Bois, 1993. 252–253.

32 Folard jelentőségéről: Biet, 1998. 105–118.

volt,³³ amely Rákóczi könyvtárának listáján is szerepel.³⁴ Polübiosz iránt egyébként a franciaországi magyar emigráció tagjai is behatóan érdeklődtek. Folard lovag Polübiosz-elemzései helyet kaptak Bercsényi László lusancyi kastélyának könyvtárában is, és egy másik emigráns magyar, bizonyos Szilágyi Károly Mihály huszárkapitány az 1750-es években elkezdte magyarra fordítani Polübiosz munkáit.³⁵ Ez a korszak az antik hadtudomány újrafelfedezésének egyik intenzív ideje volt, és valószínűleg a téma iránt behatóan érdeklődő száműzött fejedelemhez is eljutott a „régí és modern” hadtudományi irányzatok vitáinak visszhangja,³⁶ s az ezekben a művekben megfogalmazott terminológia tükröződött Rákóczi *Confessio Peccatoris*ában.

Rákóczi hadtudományi terminológiaváltásának egy másik lehetséges forrásaként Ibrahim Müteferrika hadtudományi munkásságára lehetne gondolni. E homályos eredetű, erdélyi származású renegát az 1720–1730-as évek oszmán reformirányzatainak egyik élharcosa volt. Ibrahim efendi alaposan ismerte Raimondo Montecuccoli műveinek valamelyik latin kiadását,³⁷ sőt valószínűleg még le is fordította oszmán–török nyelvre. Több változata is ismert a török fordításoknak, amelyek közül a legdíszesebb a párizsi Francia Nemzeti Könyvtárban (Bibliothèque Nationale de France) található.³⁸ E kéziratot a hagyomány szerint Ibrahim Müteferrika fordította latinból, és egy bizonyos Szeid Mehmed másolta le 1787-ben. De létezik egy másik másolat is az isztambuli Nuruosmaniye Könyvtárban (inv. n° 3237, dátum nélkül).³⁹ Mindez azért érdemel figyelmet, mert Rákóczi Montecuccoliéhoz hasonló, latin nyelvű terminológiát használ, noha az olasz származású császári hadvezér emlékiratai csak 1716-ban és 1717-ben jelentek meg latin fordításban, vagyis egy időben a *Confessio Peccatoris* keletkezésével. Az időbeli egybeesés – úgy tűnik – kizárja a Montecuccoli-emlékirat közvetlen hatását, azt azonban nem, hogy valamiféle közvetett, áttételes hatást véljünk felfedezni, ami csak tovább erősíti azt az elgondolást, hogy Rákóczi élénk figyelemmel kísérte a korabeli hadtudományi irodalmat és vitákat.

Mindezek alapján végső konklúzióként megkockáztatható a kijelentés, hogy a *Confessio Peccatoris* szerzője nem pusztán a bűnbánó, önvizsgálatot tartó Augustinus írói pozíciójába helyezkedett bele, hanem száműzött fejedelemként, aki egy elbukott szabadságharc vezetője volt nyolc éven át, egy klasszikus példából megalkotott római hadvezér szerepében is láttatni szeretne volna önmagát.

33 Polübiosz, 1727–1730.

34 Knapp–Tüskés, 2016. 239.

35 Tóth, 2019. 157.

36 Lásd erről részletesebben: Bois, 2004.

37 Montecuccoli, 1716; és főleg Montecuccoli, 1718.

38 BNF, Département des mss orientaux, Suppl. Turc 226. Montecuccoli *Commentarii bellici* című művének török fordítása, cím, szerző és fordító nélkül. *Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité sur l'art de la guerre, intitulé par Raymond, comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales (1608–1681), qui fut l'adversaire de Turenne, et que cet ouvrage a fait surnommer le Végèce moderne (1787–1788)*. Interneten lásd: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53119196p> (letöltés: 2020. június 18.). Vö. Tóth, 2018c. 569–611.

39 Zeki Veli Togan történész egy másik, a Kayseriben lévő Rasid Pasa Könyvtárban található példányra (inv. n° 1220, fol. 42b–85a) is felhívja a figyelmet. Lásd erről: Togan, 1949. 69. Vö. Tóth, 2018b. 35.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Biet

1998 Biet, Freddy: Jean-Charles Folard (1669–1752). In: *Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale*. Dir.: Bois, Jean-Pierre. Nantes, 1998. 105–118.

Bois

1993 Bois, Jean-Pierre: *Les guerres en Europe 1494–1792*. Paris, 1993.

2004 *Dialogue militaire entre Anciens et Modernes*. Dir: Bois, Jean-Pierre. Rennes, 2004.

Dénesi–Takács–Kiss

2020 Dénesi Tamás – Takács László – Kiss Dániel: II. Rákóczi Ferenc Confessio Peccatoris című kézírata. In: *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8*. Szerk.: Boros István. Bp., 2020. 85–100.

Feil

1849 Feil, Joseph: Die Schweden in Oesterreich, 1645–1646. In: *Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst*. Wien, 1849. 351–522.

Halász

1943 Halász Pál ünnepi beszéde. A piaristák megtelepülésének háromszázéves évfordulójára. In: *Emléklapok a 300 éves piarista jubileumról*. Szeged, 1943. 21–22. (Vademecum-füzetek, 12.)

Heckenast

2005 Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. S. a. r., kieg., előszó: Mészáros Kálmán. Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak, 8.)

Juharos

1933 Juharos Ferenc: *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*. Szeged, 1933. (Értekezések a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetéből, 8.)

Knapp–Tüskés

2016 Knapp Éva – Tüskés Gábor: II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete. In: *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerk.: Balázs Mihály – Bartók István. Szeged, 2016. 227–247.

Mészáros

2006 Mészáros Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája*. Bp., 2006.

Montecuccoli

1716 *Commentarium generales artis bellicae aphorismos continens a. R. principe Montecuccoli*. Ed.: Lehner, F. M.. Graecii, 1716.

1718 *Commentarii bellici Raimundi principis Montecuccoli*. Ed.: Bonbardi, P. M. Viennae, 1718.

Polübiosz

1727–1730 *Histoire de Polybe, nouvellement traduit du Grec, par Vincent Thuillier [...] avec un commentaire ou un corps de science militaire, enrichi [...] par [Jean Charles] Folard*. 6 vol. Paris, 1727–1730.

R. Várkonyi

2015 R. Várkonyi Ágnes: Áldott emlékü anyám (anya és fia). A Vallomások Zrínyi Ilona-képének kritikai vizsgálatához. In: R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tanulmányok*. Bp., 2015. 10–26.

Regulamentum universale

1707 *Regulamentum universale, inclytorum confoederati regni Hungariae statuum ac ordinum, tam militarium, quam et ex parte inclytorum comitatum, liberarum item ac regiarum civitatum, aliorumque quorumvis, observandum.* [Nagyszombat], 1707.

Thaly

1873–1874 II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712. I–III. köt. Szerk.: Thaly Kálmán. Bp., 1873–1874. (Archivum Rákócziánus. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Kiadja az MTA Történelmi Bizottsága, Első Osztály: Had- és Belügy.)

Togan

1949 Togan, Zeki Veli: Kayseri ve Bursa'daki Bazı Yazmalar Hakkında. In: *Tarih Dergisi* [İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi], 1. (1949) 1. sz. 67–76.

Tóth

2018a Tóth Ferenc: A francia külpolitika és Magyarország a pozsareváci béke idején. In: *Aetas*, 33. (2018) 4. sz. 20–34.

2018b Tóth, Ferenc: Introduction. Un ouvrage politico-militaire ottoman au XVIIIe siècle. In: Ibrahim Müteferrika: *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (1769). Éd. par Tóth, Ferenc. Bp., 2018. 15–40.

2018c Tóth Ferenc: Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomában. Reviczky Károly Imre „*Traité de la tactique*” címen megjelent Ibrahim Müteferrika-fordítása. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 3. sz. 569–611.

2019 Tóth Ferenc: Un milieu culturel centre-européen en Lorraine: l'Académie du roi Stanislas à Nancy et les nobles hongrois à l'époque des Lumières. In: *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*. Hrsg. v. Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor – Lengyel, Réka. Berlin, 2019. 142–160. (Frühe Neuzeit, 229.) DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110637649>.

Tüskés

2017 Tüskés Gábor: Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán. A *Confessio peccatoris* kritikai kiadása elé. In: *Történetek a magyar nemzet múltjából. A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánykötete*. Szerk.: Szász Jenő – Molnár Gergely. Bp., 2017. 70–77.

LÁSZLÓ TAKÁCS

TERMINOLOGY OF MILITARY RANKS IN *CONFESSIO PECCATORIS*,
THE WORK OF FRANCIS II RÁKÓCZI

It was during his emigration to France, when Ferenc Rákóczi II had begun writing his Latin work, *Confessio Peccatoris*, in which he looked back at his life and examined how God's grace had been affecting it previously. The period of the War of Independence, i.e. the period between 1703 and 1711, is not part of this particular autobiography. Nevertheless, the text regularly refers to persons who played an important role as soldiers or leaders during the War of Independence and later played a significant role in Rákóczi's life. Rákóczi also completed the history of the War of Independence in French, entitled *Memoirs* during the same period. The study focuses on the consistency of Rákóczi's terminology used to express military ranks in the *Confessio Peccatoris* and three other sources; namely the terminology of historical sources, the *Regulamentum universale* issued during the war of independence, and the terminology of the *Memoirs*.

The paper also attempts to detect any differences between each person's rank mentioned in the *Confessio Peccatoris* and the three latter sources. From the similarities and differences we can draw conclusions about Rákóczi's self-stylization approach and the extent to which he followed and knew the contemporary military and strategic literature and the memories of other warlords.

Színpadi álm a Rákóczi-emigrációról

K. Boér Sándor: *Gróf Bonnévél
vagyis az idegenek Konstancinápolyban*

2011 őszén a Kolozsvári Magyar Opera termében adták elő a helyi THÉ Trupp egyetemi irodalmi színpad tagjai a *Gróf Bonnévél vagyis az idegenek Konstancinápolyban* című, négyfelvonásos vígjátékot. Az ősbemutatóra emlékezve, a bemutató alapját képező, figyelemre méltó drámai műre összpontosítva újra fel kívánjuk vetni a színházi élmények mindenkori társadalmi szerepét.

A darab kései ősbemutatóját Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója avatta ünnepi eseménnyé. Ennél is fontosabb azonban, hogy a színpadi játék előadóit és nézőit a mű sajátos tartalmi bizonyíthatóan megérintették. Könnyed hangvétele és provokatív fordulatossága, történelemértelmezésének szokatlan ketőssége a magyar drámairodalom nehéz örökségére is utalt. A produkció fiatal szereplői: egy matematikatanár, három középiskolás diák, egy bölcsész-, egy jog- és egy vizuálművészet-hallgató, egy falusi lelkész és két bölcsészdoktorandusz. Az élő zenei kíséretet a helybeli zeneakadémia hallgatói biztosították, a rendezést az Opera fiatal rendezője vállalta. Az előadást követően az ötletgazda ajándéküzenetet kapott a szereplőktől, egy aforizmatikus idézetet a drámából: „A cserefa nem terem citromot, – sem a bikkfa narancsot.”¹ (Tréfás utalás II. Rákóczi Ferenc gyermekei kapcsán arra, hogy elvileg a gyermek a szülő képességeit örökli, és annak értékrendjét viszi tovább, a gyakorlatban viszont ez nincs mindig így, Rákóczi György sem örökölte apja képességeit.)

Érdemes értelmeznünk a produkció alapját képező szöveget, mivel a nyelvi gazdagodás mellett a közös és nyilvános „történetmondás” jelentésértéke a pro-

* A szerző a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem professzora (400202 Kolozsvár, Horea 31., egyed.emese@ubbcluj.ro)

1 A Boér Sándor által meghatározott szereplő-elnevezésekkel: III. Ahmet török császár – Láng Orsolya; Mohamed herceg, ennek testvérbátyja – Szabó Előd; Gróf Románzóf, muszka generális, konstantinápolyi követ – Tasnádi István; Csori basa, Ahmet kisebbik vezére és György, eszméletlen ifjú – Tar Gabriella Nóra; Gróf Bonnévél Sándor volt nemes generális és Ahmed aga – Kassay Sándor; II. Rákóczi Ferenc volt erdélyi fejedelem, számkivettette Törökországba – Győri István; Mikes Kelemen, ennek kamarása vagy belső tisztje – Buchmann Wilhelm; Kőszegi Zsuzsánna, a számkivetésben meghalt gróf Bercsényi ifjú özvegye – Andrács Orsolya; Zénoma, Ahmet császár rabléánya – Moritz Kinga; Háleb jancsár tiszt – Kokoly Zsolt; Táncoznő – Furu Adél. Rendezte: Szabó Emese; zene: Szép Bálint. Projektfelelős: Egyed Emese. (A Táncoznő szerepeltetése rendezői ötlet.) A továbbiakban a tulajdonneveken kívül a K. Boér Sándor drámájából vett idézeteket mai helyesírással adjuk, a nyelvjárási nyelvhasználaton azonban nem változtatunk.)

dukciót 2011-ben létrehozók többségében ott lombosodik. A színpadi történelmi vízió bizonyára kísérlet volt megalkotásakor és bemutatásakor is.

A magyar színjátszás „célja és haszna” a 18. század utolsó, a 19. század első évtizedeiben

A színjátszást jelenleg a hivatásos társulatok kifinomult testkommunikációja és politikai fórum jellege jellemzi, az alternatív színházakat pedig főleg a társadalmi implikációra törekvés. Ami pedig magát a drámát illeti: a *Bonnévál* megírása a magyar nyelv nyilvános használatának újraéledése (korabeli) kontextusában is vizsgálándó,² de a történelmi múlt színpadi értelmezései jegyében is.

A színjátszás apológiáját a 18. század folyamán többször is meg kellett fogalmazni, a keresztény egyházak, noha a történelem folyamán nevelési céljaik szolgálatába gyakran állították az iskolai színjátszás módszerét, időről időre a színjátszás (művelése és hatása miatti) veszélyességét hangoztatták.³ A színjátszás hatékonyságát felhasználva törekedtek a minél szélesebb közönség megnyerésére a Habsburgok birodalmában a 18–19. század fordulóján, éppen a magyar kulturális önállósodási törekvések jegyében. Az időszaki sajtó egyik része is ezt szorgalmazta, de a kritikusabb hangú újságírók nem sokáig maradhattak a szerkesztőségek közelében (lásd az erdélyi Szacsvey Sándor példáját),⁴ és a cenzúra megnehezítette a társadalmi kommunikálás e formáját.

Az alkotmányos különállásban bízva az erdélyi rendek 1790–1791-es országgyűlésüktől kezdve tárgyalták Kolozsváron a magyar színjátszás ügyét. Tudjuk, a honi nyelv „kiművelésének” keretében és egy erdélyi múzeum tervével együtt tűzték napirendre.⁵ Ebből a magyar színházalapítási elképzelések nyertek valamelyes intézményi jóváhagyást. 1791-től kezdve rendszeresen magyarul játszó társulatok is működtek Magyarország és Erdély területén. Sokat vitáztak – fenntartóikkal, de a társulatokon belül is – az előadandó darabokról. Hamarabb gondoltak *eredeti* darabokra (a kifejezés ebben az esetben a hazai történelmi témát jelentette), mint az emberi természetet általában megjelenítő színpadi történetekre. Ezt akár kelet-

2 Maga a szerző 1827-ben hosszú nyelvvédő értekezést is megfogalmaz az íróknak (a *Tudományos Gyűjteménybe* szánja, ott azonban csak egy másik írása jelenik meg), amelyben a nyelvszemléleti ortológia hívének mutatkozik, a nyelvújítás folytatását – főleg az idegen szavak használatát és az újszóképzést – haszontalannak, sőt károsnak ítéli. K. Boér, 1827a.

3 És az is előfordult, hogy mindenféle világi teátrális esemény az ördög művének tűnt – lásd Daniele Concina fáradhatatlan harcát a színházi előadások, karneválünneplés és egyéb „szabadosságok” ellen. Vö. Egyed, 2016.

4 Szacsvey vagy Szatsvay Sándor (1752–1825): erdélyi újságíró, könnyű verselésű költő, satíraszerző. Újságíró értelmiségiként kezdte pályáját, lapszerkesztőségekben dolgozott, 1784-től csaknem két éven át főszerkesztője volt a pozsonyi *Magyar Hirmondónak*, 1786-ban ő indította meg a *Magyar Kurírt*, de – bizonyára a cenzorokkal való jó kapcsolatainak is köszönhetően – túlságosan bízott a jözeфинизмус egyes elvei gyakorlatba ültetésének távlatában. 1793-ban meg kellett válnia a szerkesztői munkától.

5 Az erdélyi diéták erre vonatkozó okmánytárát lásd: Bényei, 1990.

közép-európai jelenségnek is tekinthetjük. A társulatok rendelkezésére álló darabokról azonban nem mindenkinek volt jó véleménye. Mártonfi József például, az erdélyi katolikus egyház feje, cenzor és tanügyi igazgató a kritika és a recenzió hiányát látja abban, hogy a kevés létező eredeti munka gyenge, a közönség pedig a „hibás fordításoknak és előadásoknak” is tapsol.⁶

Ami a színpadra szánt fordításokat illeti, a 19. század első felében a cenzúra azt engedélyezte, amit a bécsi színházak már bemutattak: olasz, angol vagy spanyol nyelvből való drámákat, vagy német darabok magyar változatát.⁷ A tragédia iránt a közönség soraiban nem volt nagy a lelkesedés, zenés változatát tekintve pedig nagyon kis létszámú közönségcsoportnak volt az opera befogadását lehetővé tevő zenei-történelmi-irodalmi műveltsége, a képzett zenészekből is nagy volt a hiány. Az érzékenyjáték és annak zenés formája lehetett ekkor a leghatásosabb műfaj. Állandóan műsoron is tartottak ilyen jellegű produkciókat. Szükség volt a pártoló közönségre, mégpedig minél nagyobb számban; és nem meglepő, ha ez a cél éppen az érzékenyjáték (más megnevezés szerint könnyezettető dráma,⁸ *comédie larmoyante*) műfajában tudott leginkább eredményt hozni. Nem túlzás: kultuszteremtődésről beszélhetünk, az érzelmekéről.

Aki az eredetkultusból kimaradt

A hivatásos színjátszás erdélyi kezdetei vonatkozásában az enyedi Református Kollegium drámafordító társaságának és részben az ebből létrejött első kolozsvári színtársulatnak, továbbá Kótsi Patkó János egyre markánsabb direktori, műfordítói, rendezői alakjának alakult ki kultusza. Boér (másutt K. Boér vagy Kövesdi Boér) Sándor neve és szerepe mára már kevésbé látszik, bár érdemei tagadhatatlanok az erdélyi magyar színházi mozgalom kolozsvári indulásánál. 1792-ben publikálja John Barclay *Argénis* című regénye erősen lerövidített és versbetéteit is elhagyó fordítását. Élete korábbi szakaszát nem ismerjük. Kazinczy Ferenc 1813-ban Báróczi Sándor (1735–1809) erdélyi származását bécsi testőr nevelőjét látja benne, és Döbrentei Gábornál érdeklődik – levélben – a személyéről: „Ismeri-e az Úr Boér Sándor Urat Ispánlakán, a mi Báróczink nevelőjét? Ez az úr mennyi idős? Van-e hivatalban? Ház-e? Argenisza nyomtatva van-e? s ha van, hol és mikor jelent meg? Mit írt még?”⁹

6 Mártonfi József Révai Miklósnak. Kolozsvár, 1794. május 8. In: Kerényi, 1987. 33.

7 Itt jegyezzük meg, hogy a korábban Erdélyben nevelősködött és ott folyóirat-alapítással, színházi pályázattal, továbbá tehetséggondozással is foglalkozó Döbrentei Gábor az esetlegesség és a gyatra művek fordítása ellen, illetve az igénytelen fordítások gyakorlatának megszüntetése céljából 1831-ben egy programértékű javaslattal állt elő. Világirodalmi drámacímjegyzéke a legsürgősebben magyarra fordítandó olasz, spanyol, német, angol, francia drámai művek – köztük akkora már klasszikus színpadi darabok – címét tartalmazta, olyanokét is, amelyekből már készült fordítás, de nem eléggé színvonalas. Az elkészült fordításokat kötetenként kívánta publikálni (ezek alkották aztán 1833-tól a pesti kiadású *Külföldi Játékszín* könyvsorozatot). Döbrentei Gábor tervezete, 1831. július 2. In: Kerényi, 1987. 155–161.

8 A könnyfakasztó komédia terminus fölöslegesen pejoratív Szántó Judit fordításában (nem elterjedt kifejezés). Vö. Simhandl, 1998. 127.

9 Kazinczy levele Döbrentei Gábornak. 1813. december 27. In: Kazinczy, 1901. 162.

Benkő József *Transilvániájából* annyit tudunk meg Ispánlakáról, hogy a Sárközi család birtoka a Bárócziakra szállt, Kazinczy *Pandektái* arra utalnak, hogy Báróczi Sándor gyermektelenül elhalt nőtestvérétől örökölte Boér a birtokot. Tudjuk, hogy Mikes anyja, Torma Éva férje halála után egy Boér nevű katolikus nemeshez ment férjhez, aki krasznai főispáni hivatalt viselt (ennek fia, József báróságot szerzett és nevét Huszárra változtatta). Ha ezzel a Boér családdal állt rokonságban Kövesdi Boér Sándor, nem csoda, hogy közelebbi ismeretei voltak a Rákóczi-emigrációról és magáról Mikes Kelemenről.

A kolozsvári magyar színház ügyének híveként, sőt Wesselényi Miklós megbízottjaként a kolozsvári színháznak is rövid ideig művészeti vezetője volt; egyébként a hagyomány az erdélyi Főkormánysház tisztségviselőjeként tartja számon.¹⁰ 1823-ban, szintén Ispánlakáról a kolozsvári színház egyévi bérlésére pályázatot nyújtott be, pályázata azonban nem nyerte el az országgyűlés által kiküldött színházi bizottság tetszését.¹¹

Boér neve mint fordítóé színlapon is szerepel.¹² 1792–1793-ban Barcsay Lászlóval *Erdélyi játékos gyűjtemény* címmel drámafordításokat adnak ki (sajnos a vállalkozás a negyedik füzet után abbamaradt). Boért az *Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung* a magyar drámairodalomra vonatkozó 1794-es közleményében mint fordítót és drámaantológia közreadóját említi.¹³ Ő maga igazgatói funkciójára is utal: „egy darabig, a felsőbbek tetszéséből a Kolozsváriaknak Directorok voltam” – írja *Nemzeti Darabjai* Ispánlakán keltezett előszavában.¹⁴

1795-ben válik meg a kolozsvári társulattól. Drámai antológiája egyik része 1814-re készül el. Döbrentei Gábor, aki a Gyulai családnál évekig volt nevelő és az erdélyi magyar írókról, a kolozsvári irodalmi jellegű eseményekről, a magyar színház történeteiről rendszeresen tájékoztatta Kazinczyt, fenntartásokkal nyilatkozott Boérról Bölöni Farkas Sándornak.¹⁵ Bayer József dráma- és színháztörténész, aki Boér színházi szerzői munkásságát elsőként foglalta össze, fordulatnak tekinti a magyar színháztörténetben az 1820-as évek második felét, ezen belül az 1827-ben

10 Boér Sándor nevét a Gubernium munkatársait tartalmazó jegyzékben Ferenczi Zoltán kereste – sikertelenül. A Boér-életrajz részletesebb vizsgálata a jelen tanulmánynak nem tárgya.

11 A színház bérléséért felajánlott egy összeget, de feltételekhez kötötte: hogy három évre veheti bérbe a színházat, a bért két részletben fizetheti és utólag, ha meghalna a király, és emiatt nem tarthatnak előadásokat, arra az évre nem fizet bért, továbbá hogy idegen társulat nem kap játékedélyt, és a színészek (a „játszó személyek”) panaszeit a bizottság nem veszi figyelembe. (Végül Káli Nagy Lázár pályázatát fogadta el a színházi bizottság.)

12 Vö. Enyedi, 1972. 121–122.

13 A lap áttekintő tanulmányt közöl a magyar színházi irodalomról, beleértve a fordításokat is. Vö. Ungarische Literatur. Zweite Nachricht. Literatur der dramatischen Dichtkunst. In: *Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung*, 149. 1794. október. 1237.

14 A kézirat nem oldalszámozott.

15 „A mult héten beállt hozzám Boer Sándor. Még most is haragszik, hogy rossz verseit fel nem vevém. Azt mondja, tudósítanom kellett volna ötlet is, az Erd. Múzeum megindítása felől. Erdélyinek nevezém, a folyóírást, s Erdélyi Munka nincs benne. Ő adhatott volna eleget. Az Isten mentsen az ő adományaitól. Recenziójában, melyet nálam hagyta, még több lesz bizonyosan, de még nem olvastam el, mert Hósi Énekeim tisztázásához fogtam.” Kolozsvár, 1817. január 12. In: Döbrentei, 1943. 89–90.

Erdélyi Dal- és Színjátszó Társaság vállalkozását: Magyarországra indulását.¹⁶ Lehet, hogy ezzel áll összefüggésben az erdélyi visszavonultságban élő Boér Sándor neki-bátorodása, magyarországi lapokban való „megszólalása”:

„Csak nálam is szinte negyven írás-darab
Hever nyomtatatlan, bészárva, mint a' rab,
Többnyire Nemzeti jeles történetek,
Közzül, nagy munkával játékokká lettek.”¹⁷

1827-ben közreadja a *Felső Magyar Országi Minervában* a fenti sorokat is tartalmazó verset; a *Tudományos Gyűjteményben* pedig *Jelentést* tesz közzé Boér Sándor,¹⁸ ez utóbbi által felajánlja drámakéziratait a magyarországi könyvkiadók-nak. Jelentkezését azzal indokolja, hogy az erdélyi mostoha kiadói állapotok nem teszik lehetővé egy történelmi drámasorozat publikálását. Kijelenti, hogy fordításait nem számolva 32 kiadandó színdarabja (hogy az ő terminusát használjuk: Eredeti Nemzeti Darabja) van. Címet, tematikát és történeti forrást egyaránt közöl az egyes művekről. Az első 24 műről a következőt adja tudtul: „Ezek a Játékok igen régen készültek, egymás után rendre, melyek 8 kötetekre osztva, és egybekötve is vagynak. (...) A különös tiszteletben volt régi, Hunyadi, Zápolya, Nádasdi, Báthori, Rákóczi, Bethlen, Zrínyi, Kemény, Rédei, Eszterházi, Bartsai, Apafi és más nagy fők, most újra tündökölnék az én játékaikban.” Nem mulasztja el, hogy a színpadi erkölcsi példákra (követésre, illetve elrettentésre) külön felhívja a figyelmet. Azt, hogy darabjai könnyen érthetők legyenek, és kis létszámú társulatok által is előadhatók, két fő célként közli a *Jelentésben*.

A felsorolt darabok legnagyobb részének cselekménye Erdély történetére vonatkozik, és háromtól eltekintve tárgyuk a magyar történelem. Forrásait is megnevezi: a Bethlen család levéltára, Bonfini, Bethlen Farkas *Históriája*, Bethlen Miklós *Önéletírása*, Cserey Mihály kéziratos feljegyzései, Martin Felmer, illetve Michael Lebrecht „Históriái”, a Német Magazin [értsd: Deutsches Magazin], továbbá Gyöngösi István *Márssal társolkodó murányi Vénusa*, Mikes Kelemen levelei. Írott forrásokból színpadi játékot kreál tehát Boér, akinek munkásságát a hivatásos magyar színjátszás eredetét tárgyalók többnyire figyelmen kívül hagyják. Nem példa nélkül való az, hogy regényből, fikciós prózából drámai művet alakítanak; Soós Márton például Dugonics András *Etelkájából* írt színpadi művet (nem kért hozzá engedélyt a szerzőtől). A honi nyelven (*lingua vernacula*) létrehozott érzelmes olvasmányok és színpadi előadások csaknem egyszerre teremtettek divatos elfoglaltságot az újkori Európában.

¹⁶ Bayer, 1887. 750

¹⁷ Boér, 1827c. 1223.

¹⁸ E *Jelentés* alatt szerzői neve előtt nem jelenik meg a máskor használatos K. névformula. Bóér, 1827b.

Olvasható, eljátszható (lehetett volna)

Boér színpadra szánt műveit – köztük a *Bonnévált* is – Bayer József tanulmánya után több mint száz esztendővel Bartha Katalin Ágnes ismertette meg a tudományos közönséggel egyetemi szakdolgozata (2000), majd publikációi révén. Így értékeli az elfeledett szerző nyilvánosságkeresését: „A magyar történelmet közérdekűnek tekinti. Olvasói, nézői megértésére számít, tudván, hogy a nagyközönség elvárásait elégtí ki azáltal, hogy darabjaiban a múlt jeles történeteit láthatják, olvashatják. Noha színházi szempontokat is szem előtt tart, játékait az olvasóknak is ajánlja.”¹⁹ Bartha Katalin Ágnes úgy véli tehát, hogy a vizsgált időszakban legalább olyan jelentős volt a (dráma)olvasás szokása, mint a színi előadások látogatása. Eszerint Boér a dráma hozzáférhetőségét tartotta a legfontosabbnak, de igényesen dolgozott. A cenzúrát is szem előtt tartva a dráma és a színházi előadás építő (korabeli szóval *épületes*), tehát erkölcsnevelő jellegét hangsúlyozta. Így adja meg a *Bonnévált* műfaját maga a szerző: „Magyar és török történetekből készült érzékeny-játék.” (A darab további lehetséges forrásaira alább kitérünk.)

A történelem iránti érdeklődés a deákiskola és a jezsuita színjátszás öröksége lehetne, csak hogy itt az Európa több színházában divatba jött *saját történelem* megjelenítéséről van szó (vagy az egyetemes történelemről, de honi nyelven).²⁰ A magyar színház történet jelentős pillanata az első drámapályázat, az *Erdélyi Múzeum* folyóiratban 1814-ben Döbrentei Gábor által közzétett, *Eredetiség, s jutalomtétel* című felhívás, amely drámaelméleti és színház-szociológiai szempontokat is felvetve magyar történeti tárgyú színművek megírását szorgalmazza. Ma már tudjuk: ennek a felhívásnak köszönhető Katona József *Bánk bánja*, Bolyai Farkas II. *Mohamedje*, Berzsenyi Dániel töredékben maradt darabja, *A somogyi Kupa*. Nem lehet véletlen, hogy Boér kéziratos, történelmi tárgyú drámákat tartalmazó kötete az 1814-es évszámot viseli. Nem tudunk arról, hogy műveivel a bírálóbizottság (Döbrentei csapata, a háttérben Kazinczy Ferencsel) foglalkozott volna.

Ferenczi Zoltán értékelte Boér Sándor gyors drámaszerzői reakcióit: 1793-re teszi az erdélyi író első drámáinak keletkezését. Tény, hogy Boér Sándor már 1794-ben Bethlen Elekkel együtt 80 nyomtatott színművet hozat Erdélybe fordítás céljából.²¹ Ezek szerint nem csak írt: más formákban is, érdemben támogatta a színügyet. A nyomtatott drámák fent említett meghozatása Boérnak ahhoz a tervéhez tartozhat, amely nagy mennyiségű fordításműnek a magyar színjátszás céljaira való bocsátására vonatkozik. Az írónak 1793-ban Bartsay László a munkatársa, terveik szerint évente fordítanak és ki is adnak meghatározott számú (negyedévente 6,

19 „Nagyméretű vállalkozása, amely nem akar kevesebbet, mint dramatizálni a magyar történelmet, több mint harminckét történeti érzékenyjátékot eredményez! Előadásukról azonban nem tudunk” – summázza Bartha Katalin Ágnes a K. Boér-kutatások helyzetét. Bartha, 2003.

20 Bécsben a francia komédiások, Párizsban az olaszok (és operajátszásuk) ellen indult tervszerű kultúrpolitikai támadás a 18. században.

21 „Én és Boér, csak fordítók legyünk, valami 80 darabot ketten hozattunk, s ha fordítók találkoznak ottan Vásárhelyt, jó szívvel küldünk eleget, magunknak is kiválasztottunk 8-9 hónapra való munkát. Ezt a dolgot is méltóztassék szívére venni a Méltóságos úrnak. Tudósítását erről is elvárja B. E.” Bethlen Elek gróf Aranka Györgynek. Kolozsvár, 1793. március 13. In: Kerényi, 1987. 27.

évente 24) magyar nyelvű darabot. A *Bonnévál* szerzőjének három fordítása jelenik meg e sajnálatosan rövid életű *Erdélyi játékos gyűjtemény* kiadói vállalkozásban; August Friedrich Ferdinand von Kotzebue, Friedrich Ludwig Schröder és Friedrich Justin Bertuch egy-egy művét fordítja – állítása szerint szabadon, bár a kutatók szerint a fordítópárosból éppen ő az, aki inkább ragaszkodik az eredeti művek szövegéhez.²² Ferenczi Zoltán, az erdélyi színháztörténet klasszikusa Boér rögtönzéseit és anakronizmusait a gyors munkával mentegeti, egyszersmind elismeri e művek szín-házszerűségét és tudós háttérét.²³ Boér Sándor színpadon bemutatott sikereiből darabjai továbbá az *Elfridé* és *Az óbester*; mindkettőnek külföldi mű a forrása.

A magyar történelmi tárgyú, színpadra került (értelemszerűen magyar nyelvű) tragédiák sorában Ferenczi Zoltán szerint Boéré az első, és pedig *IV. László* című darabja révén, amelyet a fiatal kolozsvári magyar társulat 1793. március 3-án mutatott be. Az *Erdélyi játékos gyűjtemény* drámaantológiába azonban nem kerültek be Boér Sándor magyar történelmi tárgyú darabjai. Kéziratban maradt a *Gróf Bonnévál* vagyis az *idegenek Konstancinápolyban* is,²⁴ korabeli előadásáról sem tudunk.

A színpadi mese

„...a játékszínbe nemcsak azért kell menni, kivált az ifjúságnak, hogy ott vagy kacagjon, vagy sírjon, hanem azért is, hogy tanuljon valamit” – vallotta a *Gróf Bonnévál* szerzője. Lássuk az épületes célú, színpadi történelemleckét, a darab szüzséjét.

Mikes Kelemen baráti hangnemben beszélget urával, II. Rákóczi Ferenczel Konstantinápolyban, ahová Rodostóból rándultak be a magyar „számkivetettek”. Közben megtudjuk, hogy Kőszeghi (Kőszeghy) Zsuzsánna²⁵ megözvegyült, de Mikes házassági ajánlatát a kölcsönös szimpátia ellenére sem fogadja el. Látogató érkezik, a francia Bonnévál gróf,²⁶ aki a Habsburg-sereg tisztje volt, most pedig a szultánnál²⁷ keresi katonaszerencsését, vállalva a „törökké levést”. Rákóczival folytatott

22 A következő műveiről van szó: *A formentérai remete*. Érzékenyjáték, 2 felvonás, Kotzebue után szabadon, az erdélyi játszószínhöz alkalmazva (ugyanis elhagyta a tömegjeleneteket és a látványosságokat); *Ki légyen ő? Vigjáték*, 3 felvonás Schröder után szabadon; *Elfridé, vagyis a szépség áldozattjai*. Szomorújáték, 3 felvonás szabadon németből Bertuchtól. Eredeti darabjai: *Negyedik László*. Nemzeti szomorújáték, 3 felvonás; *Az óbester, vagyis a hívség jutalma*. Érzékenyjáték, 5 felvonás; *A nemes jóltevő*. Érzékenyjáték, 1 felvonás. Itt is megjegyezzük, hogy Boér fordítói munkássága nem drámákkal, hanem John Barclay *Argénisével*, egy, a korban népszerű regény (nagyon megrövidített szövegének) magyar nyelvre való átültetésével kezdődik (kiadva: Kolozsvár, 1792).

23 „A történelem iránt pedig érke és tisztelete jóval nagyobb, mint pl. Dugonicsnak, ha írói ereje s kivált gyakorlata kevesebb is. De aztán Dugonicsban a mi jó van, átdolgozásai eredetiben (!) mind megtalálható; Boér jól-rosszul maga invenál s mikor a történelemben tragicumot keres, jóval előbb áll, mint kora bármely drámaírója s jó úton halad, midőn azt hiszi, hogy a történelmi tragoediákhoz a történelem tanulmánya szükséges és Bonfiniust s a korban nagy hírű Pálmát forgatja.” Ferenczi, 1890. 376.

24 A *Nemzeti Darabok* című kézirat négy kötetét a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium könyvtára őrzi, ahová gróf Mikó Imre 19. századi könyvadományával került.

25 A rodostói Kőszeghy családról lásd folyóiratunkban: Saïh-Tóth, 2020.

26 Claude-Alexandre de Bonneval (1675–1747): francia kalandor és renegát oszmán pasa. Nevéhez fűződik a török tűzérség újjászervezése. Életéhez lásd: Benedikt, 1959; Vandal, 1885.

27 III. Ahmed (1673–1736): oszmán uralkodó 1703-tól 1730-ig.

beszélgetéséből megismerjük élettörténetét, és az ő kérdéseire Rákóczi is összefoglalja az általa vezetett függetlenségi harcok óta eltelt idő történéseit. Bonnénál a szultánhoz készül kihallgatásra (új identitása: Ahmed aga). A szultán hadviselési tervei miatt Szkutariban tartózkodik, az elégedetlen janicsárok Patrona²⁸ vezetésével közben a fővárosban fellázadnak; a fővezérrel, a kapudán pasával és a muftival maguk akarnak leszámolni. Rákóczit jó ismerőse, Romanzov²⁹ orosz követ keresi fel, majd megérkezik Rákóczi György³⁰ is – akit apja mint csecsemőt látott utoljára –, sőt a fejedelem a másik fiáról, Józsefről³¹ is jó hírt kap. A szultán visszatér a palotába, elfogadja Bonnénál ajánlatát, hogy az emigráns magyar kolónia katonái segítségével verjék le a lázadást. Ez sikeresen megtörténik, Ibrahimot és a kapudán pasát könyörületből csak azok öngyilkossága után adják ki az elégedetleneknek; a muftit megvédi a szultán: kiszökteti a városból. Bonnénál és egykori menyasszonya (a szultán rabnője) egymásra talál, Kőszeghy Zsuzsánna Lengyelországba készül, a szultán átadja a trónt unokaöccsének, Mohumednek (vagyis I. Mahmudnak),³² ez pártfogásáról biztosítja a fejedelmet, Rákóczi pedig mint felvilágosult uralkodó ad neki tanácsokat. Az elküldött főpapot is vissza lehet hívni. Borúra derű – mondhatjuk a színpadi fordulatokra vonatkozó, korabeli szólással.

A drámai mű

A színházpártoló erdélyi hivatalnok kéziratos drámái sorában tehát egy olyan is található, amelynek színhelye Konstantinápoly, szereplői pedig II. Rákóczi Ferenc és az emigrációban mellette maradt magyarok, továbbá a török Portához kapcsolódó török, orosz, francia személyek. Az ekkoriban az egzotikum tárgykörébe sorolt kultúrákat szembeesítő színpadi mese történelmi alapjáról, a Patrona Halil vezette janicsárlázadásról az időszakai sajtó korabeli európai termékeit figyelemmel kísérő – értelemszerűen több nyelven értő – művelt olvasó akár a *Gespräche in dem Reiche derer Todten* (Beszélgetések a holtak birodalmában) című időszak kiadványból,³³

28 Patrona Halil (1690 k. – 1730): albán származású janicsár, az 1730-as janicsárlázadás vezetője.

29 Itt valószínűleg Alekszandr Ivanovics Rumjancev-ről (1677 vagy 1680–1749), I. (Nagy) Péter cár diplomatajáról van szó. Rumjancev Anna Ivanovna cárnő uralkodása alatt kegyvesztetté vált, és csak 1735-től alkalmazták ismét. 1740-től volt konstantinápolyi orosz követ. Így a szerző licenciából helyezte e történelmi személyiséget az 1730-ban játszódó színdarab szereplői közé.

30 Rákóczi György (1701–1756): II. Rákóczi Ferenc fia, Rákóczi József öccse.

31 Rákóczi József (1700–1738): II. Rákóczi Ferenc nagyobbik fia.

32 I. Mahmud (1696–1754): oszmán uralkodó 1730-tól 1754-ig.

33 A *Gespräche in dem Reiche derer Todten* 1737-es, lipcsei nyomdahelyű beszélgetésben Ibrahim nagyvezír a Choram nevű nagymogullal társalog, az 1738-as, Frankfurt am Main-ban III. Ahmed, a Patrona vezette lázadásig uralkodó török szultán egy Belgrádnál kivégzett német főtisztval vitatja meg a világ dolgait. Az 1718 és 1739 között megjelent, politikai elemzésként is értékelhető írásokat közlő népszerű lap kiadója David Fassmann volt.

vagy egy korabeli oszmán krónika francia nyelvű fordításából³⁴ is tudomást szerezhetett, továbbá az Európa-szerte népszerű Bonneval-életrajzok sorából.³⁵

A melodramatikus fordulatokban bővelkedő, a „keleti festőiség” divatját is finom érzékkel kihasználó, historizáló mesét még jobban érthették volna azok, akik a Kultsár István³⁶ által 1794-ben publikált *Törökországi leveleket* olvasták.³⁷ Meglepően kevés adatunk van azonban a leveleskönyv korabeli olvasásáról. A könyvből inspirálódott színmű sem lett ismertté. A kéziratban való olvasás, sőt a színházi célokra való másolás-másoltatás a 18–19. század fordulóján még bevett szokás volt, de nincs adatunk arról, hogy a Kolozsvárról a Fehér megyei Ispánlakára visszavonult Boér Sándor e művét olvasta volna a korban valaki.

A mű „veleje a Mikes leveleiből vevődött, és történt 1730 tájba” – írja 1827-ben Boér Sándor a darabról. A mű kéziratán pedig ez szerepel: „A játék története 1730 tájba esznek Konstancinápolyba, a Mikes Kelemen levelei szerint.” (Mikes pedig ezt írja, mert ők maguk nem érzékelték a felfordulást: „mint ha csak álom lett volna a rebellio”). Bizonyára nem csak e leveleskönyv szolgált a dráma történeti-politikai utalásai alapjául. A szerző megadja pontosan a játék idejét. Megadja a színhelyet: ez a török császárság fővárosa; ezen belül két színhelyen játszódik a történet: a magyarok szálláshelyén és a török császár palotájában.

Van ugyanakkor a műnek egy erősen metaforikus olvasata is, ennek is felleljük forrását Mikesnél, a *Törökországi levelekben*: „A Porta nem régen csinált a császárral húsz vagy huszonnégy esztendeig tartó békességet huszonnégy kőfállal rekesztették bé tehát utunkot Erdély felé” (Rodostó, 1720. november 18.). A *Gróf Bonnévalban* ez így alakul: „Bonnévál: ...akkor én is az Eugénius táboránál lévén, jól megverők a törököket. Belgrádot is megvevők, és a szultánt huszonnégy esztendőre való békességcsinálásra szorítók. Rákóczi: Mellyel huszonnégy kőfalak emelődtek fel közöttem és hazám között. Itt kell laknom minden kinézés és reménység nélkül, csupán tápláltatásunkat látva.”

A négy felvonásban elhangzó beszélgetések, a történet „jövés-menései”, érzelmi és cselekményfordulatai egy városban (Konstantinápolyban), bár négy színhelyen zajlanak, mégpedig a hétköznapiak és a (fiktív) reprezentáció két terében: Rákóczinál, illetőleg a török császári palotában. Vannak azonban virtuális színhelyek is, amelyekre a társalgásban utalnak: Zágon, Bécs, Velence, Párizs, Üszküdar, Moszkva, Utrecht. Patrona lázadásának híre már a darab első jelenetében felbukkan: „...a belső városba pártütés kezdődött” – mondja Rákóczinak Mikes Kelemen. E drámai mesében magyarok mentik meg – a francia kalandor katonai irányításával – a szeráj népét és magát a török szultánt! Anyagilag csak a darab mesés végén

34 A névtelen szerző munkája 1731-ben jelent meg Marseille-ben (*Traduction*, 1731). A mű valószínűleg kéziratot másolatok formájában is terjedt, sőt eljutott Magyarországra is. Legalábbis erre enged következtetni, hogy egy példánya megtalálható a Batthyány-Strattmann család könyvtárának az Iparművészeti Múzeum könyvtárában őrzött állományában (jelzete: 62.851). Tóth Ferenc szíves közlése.

35 Bonneval, 1738a. Lásd még: Bonneval, 1837–1840; Bonneval, 1738b; Bonneval, 1838c.

36 Kultsár István (1760–1828): író, szerkesztő, kiadó és színházigazgató.

37 A Rodostóból nagy valószínűséggel Franciaországon keresztül Magyarországra került Mikes-kézirat Szombathelyen jelent meg Kultsár István gondozásában. A kézirat történetéről újabban lásd: Tóth, 2016.

válík megnyugtatóvá a helyzetük az új szultán ígérete révén. Mintha azonban az 1730-ban véget ért *lâle devri* (tulipánkorszak) a II. Rákóczi Ferenc környezetében élő magyar kolónia számára kevésbé jelentett volna reményvirágzást.

Katonai szempontból is átgondolt az egy napba sűrített cselekmény: a helyzetmentő hadicsel, a magyar és orosz összefogás a rajtaütés megszervezésében, valamint a török módszer a törbe csalás formájában gyors sikerhez vezetett az idegenből lett török sereg, a janicsárok ellen. A szerzőnek még arra is van gondolja, hogy szereplői által a tudomásunkra hozza a szemben álló felek közti emberarányt: háromszáz levágott orrú, felbőszült janicsárt győzött le négyszáz magyar legény. Egyébként a fellázadt janicsárokat bizonyára az 1698-as, nagy megtorlással végződött sztrelecfcélkezés miatt a cári gyalogos hadsereghez hasonlítja. Klement János Mihály³⁸ hűtlenségének, a régi és az új francia uralkodóval való kapcsolat történetének, a Rákóczi gyermekek bécsi árvaságának emlegetése mintegy harminc esztendő eseményeit eleveníti meg a képzelet színpadán, így aztán a színpadra tervezett, megjelenítendő egy nap a képzeletben jóval huzamosabb időt jelent.

A hatalmi viszonyok mérlegelése és konfliktusa a kor színházszemlélete szerint nem vezet sikerre. A színházban, ahol a politikai szerencse hol ennek, hol annak az uralkodónak kedvez, hogy a nézőtér női tagjai ne búsuljanak, az egymástól elszakított szerelmesek, vagyis Bonnévél-Ahmed és a kalózok által elrabolt szerelme, Károlina-Zénoma, amúgy Heliódórosz *Sorsüldözött szerelmei* módjára, látványosan egymásra találunk.

Dramatis personae

A szerző tizenöt szereplőt („személyt”) sorol fel, bár egyszerre csak néhányan vannak a színen, hogy kisebb társulat is előadhassa a darabot: „III. Ahmet török császár és Mohumed herceg; ennek testvérbátyja gyermeke; Ibraim basa nagyvezér, a császár veje; Csori basa, Ahmet kisebb vezére; Gróf Bonnévél Sándor, volt nemes generális; 2dik Rákóczi Ferenc, volt erdélyi törvénytelen fejedelem, számkivettette Törökországba; Mikes Kelemen ennek kamarása, vagy belső tisztje; Gróf Románzov, muszka generális, konstancinápolyi követ; György, egy esméretlen ifjú; Kőszegi Zsuzsánna, a számkivettetésben meghalálozott gróf Bercsényinek ifjú özvegye; Zénoma, az Ahmet császár rableánya; Háleb, egy jancsár tiszt; 4 török udvarfiak.” Csori basa, Haleb és Zénoma kivételével a darab szereplői – ha drámabeli cselekedeteik fiktívek is – a történelemben név szerint azonosítható személyek.

A Habsburg-korban a császári család (úgy is mint magyar királyi család) egyes tagjait illet tudni megnevezni. Ezt a tudást népszerűsítették a hivatalos közlemények. A magyar történelem más jeles családjai megismertetésére a 19. századi tudományosság és művészet tesz (alternatív) kísérleteket.³⁹ A családi viszonylatokra a nők és gyermekekre figyelemmel utaltak. Ebben az esetben történelmi családok,

38 Klement János Mihály (1669–1720): Rákóczi diplomatája, kalandor. Életéről lásd: Köpeczi, 2000.

39 Lásd például a Hunyadi vagy a Zrínyi család (és története) iránti érdeklődést a 19. század első felében.

a közelmúlt politikájában jelentős szerepet játszó személyek neve fordul elő olvasmányban, egyszersmind színpadra szánt szövegben. És a történelem valós, bár politikailag vitatott pályát befutott szereplői a nyilvánosság elé szánt mesében akkor is újdonságnak számítanak a magyar kultúrában, ha szerepeltetésük korabeli erkölcsnemesítő magyarázatot kap. Drámái kiadásra ajánlásakor 1827-ben Boér kiemelte, hogy kevés az olyan mű, amely érdekes, de nem tanítja rossz erkölcsre a kisasszonyokat (Voltaire ifjúkori munkáját, az *Oedipe*-et említi egyetlen kivétellként). A *Bonnévál*ban a női szereplőket egy tisztas özege (Kőszeghy Zsuzsánna) képviseli és egy, a szerájából visszanyert európai menyasszony, Zénoma, aki Ahmet császár rableányából lesz Bonnevál feleségévé. Mindketten igen határozott és hűségese személyek. Szó van még a fejedelem édesanyjáról és ekkor már Párizsban elhunyt feleségéről.

Dráma és történelem

Maga K. Boér Sándor állítja, hogy drámai műve Mikes leveleiből készült. A párbeszédeket és aforizmákat problémamentes festői tablósorozattá rendező darab azonban a szerző szélesebb körű tájékozottságáról tanúskodik. Feltételezésünk szerint mint a Guberniumhoz közel álló személy, akire rá merte bízni egy színház intézményi megszervezését az erdélyi országgyűlés, tudással és politikai fogékonysággal is rendelkezett. Nem próbált verses formát adni a történelmi drámának, bár ezzel ambiciózus magyar szerzők, mint a nála kevéssel fiatalabb Kisfaludy Károly vagy Vörösmarty Mihály nemegyszer kísérleteztek.

A drámai művek elsősorban művészi alkotásként vizsgálándók. E helyt azonban, ha már maga a szerző is hangsúlyozta, hogy a történelem volt a forrása, kísérletet teszünk a lehetséges forrásművek közül néhány megnevezésére. Mivel Boér Sándor könyvtárát nem ismerjük, olyan katalógusokra kell figyelnünk, amelyek korabeli könyv- és kéziratgyűjteményekről készültek. Aranka György – Boér kortársa és az erdélyi országgyűlésben rendszeres bizottság felelőse, valamint a színházi ügyekre is kitekintő Erdélyi Nyelvművelő Társaság titkára – arra törekedett, hogy a társaság számára az erdélyi magyarság történetét illető műveket összegyűjttesse, lemásoltassa. Jelentős gyűjteménye részben maradt fenn, de több katalógusa is létezik. Itt olvashatók a következő tételek:⁴⁰ „Rákotzi Ferentz beszéde s Imádsága; Mahumed Basának Rákotzi Györgyhez valo Levele; Ifjabb Rákotzi Györgyhez a’ Portától egy Levél; A’ Szathmári békesség; a’ Tököli Athnáméja, mellette a Pontok – 1657; Lubomirszki Rákóczihoz – mellette a’ pontok;”⁴¹ Békességről valo tracta frantziául Roi Császár és Prussus király közt; Copia instrumenti Turcici cum Moschovia;⁴² 2ik Rákóti levele Kendefi Mihályhoz Passualissa és Cossioja mindenik Origi-

40 Vö. Dávid, 2013. 215. Ebben az esetben a források írásmódján nem változtattunk.

41 Uo. 222.

42 Uo. 226.

nal;⁴³ Rodosto Mikes Kelemen levelei;⁴⁴ Török Ország történetei Moldvai fejedelem Kántémir által.”⁴⁵

A kéziratgyűjtemény egyes tételei azt bizonyítják, hogy az Aranka György által felügyelt akadémiai típusú erdélyi magyar társaság, amelynek rendszeres gyűléseiről a jegyzőkönyvek is fennmaradtak,⁴⁶ érdeklődött Erdély és Magyarország politikatörténete, a magyarság és Törökország viszonyának alakulása és II. Rákóczi Ferenc élete és politikai pályafutása iránt, sőt Mikes Leveleskönyvét is megszerezték vagy lemásoltatták a gyűjtemény számára. Annyit megállapíthatunk, hogy Aranka György és Boér Sándor ismerte egymást.⁴⁷ Aranka is kísérletezett színdarabfordítással. A darab történelmi forrásait keresve vizsgálhatnók a 18. század végi könyvtár-jegyzékeket és az időszaki kiadványok hirdetőményeit is. Tény, hogy Decsy Sámuel *Osmanográfiája* ismert, sőt népszerű olvasmány volt a 19. század végén, és általában a török téma iránt lelkesedtek a korban mind az olvasók, mind a színi előadók kedvelői.

Milyen „bujdosó fejedelmet” mutat K. Boér darabja? Elsősorban olvasó, sőt emiatt nem elég gyakorlatias személyt. („Mikes: Fejedelemséged itt is úgy, mint ott, csak benn ül, és vagy ír, vagy olvas. Ezek miatt nem figyelmezhetsz a külső dolgokra.”)⁴⁸ Rákóczi követi a nemzetközi eseményeket, és jelzi, hogy szenved a politikai kiszolgáltatottságtól. Az utrechti béke megkötését is megbántottan emlegeti (nem hívták meg a tanácskozássra). A dráma szövege a megjelenített személyek (török adminisztráció, külföldiek, katonák, rabok) mellett utal a magyar történelem és az európai politika korábbi és kortárs szereplőire, például Klement János Mihályra, Rákóczi fejedelem hűtlen bizalmas emberére („Bezzeg Bertsényi nem bánt olyan hitetlenül véllem mint a gyalázatos titoknokom Klément.”), de a nagypolitika egyes mozzanataira is, sugallva, hogy érdekek és családi kapcsolatok hálózata van minden esemény mögött. Ez a Rákóczi számot vetett politikai kiszolgáltatottságával. Másrészt azonban mintha a szerző kompromittálni is kívánná a fejedelmet, amikor politikai játszmák emlékét idézteti vele (beszélgetése Romanzovval, lásd a mellékletet). A történelmi utalások segítenek a színmű datálásában is.⁴⁹

A címszereplő II. Rákóczi Ferenchez hasonlóan befogadott személy Törökországban. Bonneval valóban volt francia katona és Savoyai Jenő császári herceg tisztje is, mielőtt az Oszmán Birodalom hadserege átszervezőjeként karriert futott volna be. A gróf – le comte Bonneval, törökül Humbaracı Ahmed Paşa – francia katonaként kezdte, aztán az osztrák hadseregben sem találta meg számításait (részben a társadalmi elvárásokkal ellenkező modora miatt), Velencén keresztül Török-

43 Uo. 229.

44 Uo. 240.

45 Uo. 244.

46 Lásd: Jancsó, 1955.

47 Aranka György 1798-as levéllistáján egy 1794. május 4-én és egy 1796. december 8-án kelt Boér-levél jelzése olvasható, de a szövegük nincs meg sem eredetiben, sem Jancsó Elemér másolatában. Biró Annamária szíves közlése.

48 *Gróf Bonnéval*, I. felv. 1. jelenet.

49 Péter orosz cárra, Sándor 1718-ban hunyt el (halála oka vitatott), tehát K. Boér műve 1718 és 1827 között keletkezhetett.

országba szökött, muszlimmá lett, és – az európai tüzérségi ismereteket meghonosítva a török hadseregben – tisztként, sőt diplomataként sikeres pálya végén hunyt el Konstantinápolyban (1747). A francia–török diplomáciában számottevő személyről van szó, akinek ellentmondásos alakja számos népszerű olvasmány ihletője volt Európa-szerte a 18. században, majd később is. Ilyen álemlékírata a *Mémoires du comte de Bonneval*. Emlékírataiban Casanova is említi, Ligne herceg (1735–1814) könyvet szentel alakjának *Mémoire sur le Comte de Bonneval* címmel, de családtagjai és ismerősei nevében is születnek művek, története újabb történetek sokaságát hívja létre.⁵⁰

Lássuk a darabbeli Bonnévált bemutatkozását: „Bonnévált: Én eddig voltam gróf Bonnévált Sándor, a hatodik Károly császár és magyar király egyik generálisa. – most pedig egy új török vagyok. – (...) (*illő maga meghajtásával*) Ismérkedni akartam azzal a nagyságos férfiúval, akinek kuruc népe ellen Magyarországra harcoltam. –”

Ez utóbbi információt azonban magából Mikes Törökországi leveleiből nem vehette Boér Sándor. A *Biographie universelle ancienne et moderne* a magyar hadfiakkal kapcsolatba hozza Bonneval grófot (a turini csata eseményéhez kötve), aki a győzelemhez sajátos szerencse révén járult hozzá, alkalmat nyílt megmenteni testvérét, Bonneval márkot, akit a magyar gránátosok éppen akkor készültek elpusztítani.⁵¹

Mikes Kelemen bírálva emlegeti az „új törököt”; egyszer Bonválnak, egyszer pedig Bonnéválnak említi. A *Törökországi levelek*ben a dráma címadó személyének neve előfordul ugyan, de csak kétszer (rodostói keltezéssel): „ki nem veszem gróf Bonnévált, ha török is, mert az Isten meg nem engedi, hogy egy olyan hittől szakadt itt is előmenjen...” (1732. március 14.), illetve: „A fejedelem⁵² levelét vettem, gróf Bonválnak elküldötte a procurációját, hogy amég ideérkezik, addig minden dolgát folytassa, és minden jószágát kezéhez vegye. (...) Bonválnak pedig Bécsben, minke-előtte a hitet megtagadta volna, még gyenerálisságában üsmérte, akinek is a Portán, hálá Istennek, igen kevés hitele vagyon” (1736. január 18.). Egyértelműen kiderül a sorokból, hogy a levélíró nem kedvelte a szóban forgó személyt. Ebben az esetben a drámaszerző érezhetően változtat a forrásszöveg értékrendjén. Boérnál Rákóczi-nak vannak gyengéi is, Bonneválnak („Bonnéválnak”) pedig erényei is.

Mondottuk, a *Törökországi levelek* címmel 1794-ben kiadott magyar levélgyűjtemény korabeli olvasásáról keveset tudunk. Bonneval fiktív emlékiratainak azonban volt 18. századi olvasójuk: a *Mémoires du Comte de Bonneval, ci-devant Général de l'Infanterie au service de Sa Majesté Impériale et catholique a présent dit Osman Bassa* című, londoni impresszumú könyvet 1738-ban költeti be és látja el

50 Újabban egy rendkívül sikeres francia képregény is megőrzi nevét és egyre inkább mesei alakja emlékét.

51 „Il contribua au succès de cette victoire, et, par un singulier hasard, il eut le bonheur d’y sauver la vie à son frère, le marquis de Bonneval, près d’être massacré par des grenadiers hongrois.” In: *Biographie universelle*, 1812. 134.

52 Itt a fejedelem szó Rákóczi fiát, Józsefet jelenti.

címerével az erdélyi Josinczi Lajos.⁵³ 1737-től kezdve a fiktív életrajz német nyelvű változata is hozzáférhető volt.

A dráma cselekménye a *theatrum politicum* jegyében

Patrona lázadásának a *Törökországi levelekben* kezdő napját is felleljük – az 1730. október 5-i és a november 27-i levélben –: szeptember 28. Mikesnél részletes leírását olvashatjuk a lázadásnak, a Portával folytatott tárgyalásoknak, a rebellisek megbüntetésének – vagyis csaknem két hónap történéseit. Ezeket Boér egyetlen napba tömöríti.

Az Oszmán-ház leszármazottja, I. Mahmud (1696–1754) 1730-ban lett szultán. A darabban Rákóczi uralkodási tanácsokat ad neki: senki ne kapjon hivalt, ha nem tanult, és ennek érdekében létesítsenek nyomdákat, mert van ugyan egy (vajon Ibrahim Mütefferikára gondolt?), de az igen szigorú, másrészt egyetlen nyomda nem elegendő.

A nemzeti ébredések korában a lakosság etnikai sokféleségét a drámaszerző mint értéket fogalmazza meg. Felvilágosult uralkodónak bizonyult már a darabbeli Ahmet is – hasznosnak tartotta a külföldiek jelenlétét a fővárosban, fővezérét így okította: „Tanulni kell tőlek, amit lehet. Nevezetesen Bonnéváltól, aki két királyoknál generáliskodott, meg kell a mi katonaságunkat is a hadi mesterségre taníttatni. Állandó szokásba kell ezt a Birodalmunkba hozni, és gyakorolni, hogy mi is úgy tüzeljünk, úgy ostromoljunk és olyan rendet tartsunk, mint az európai seregek.”⁵⁴ Mintha csak ennek az igénynek megvalósítása lenne az Ibrahim Mütefferika nyomdájában 1732-ben készült török nyelvű hadászati traktátus, amely európai módon egyszerre tárgyal politikai, geopolitikai és stratégiai kérdéseket.⁵⁵

A magyar–török együttműködés történetének pozitív mozzanataira utal az erdélyi drámaszerző; arra, hogy Törökország a magyarok menedékeként is szolgált az idők folyamán. Közben azok számára, akik a történelemben tájékozottabbak, a drámaszöveg utalásai akár a fekete humor kifejezőinek is bizonyulnak. Mohamed mondja: „Az édesanyád is, a ritka bátorságú Zrínyi Ilona a férjével, Tökölivel itt pártfogoltatott és tápláltatott. Régebben pedig az elkergettetett Zápolya Jánost egyenesen a muzulmán fegyver ültette volt vissza királyi székébe. Azután Zólyomi Miklós, az Apafi üldözése ide bujdosztatván, haláláig nálunk lakott.”⁵⁶

Amikor a darab címében Bonnévál grófot említi a szerző, az Európa-szerte népszerű olvasmány ismert kalandorára utal. A darabban a figura ellentmondásosságát némileg ellensúlyozza sikeres hadvezetői tette (a janicsárlázadás leverése) és szerelmi hűsége. A történelmi kutatások őt mint célratörő katonát és többnyire sikeres diplomatát mutatják. Tóth Ferenc François de Tott életrajzában róla is értekezik,

53 A későbbiekben a könyvtári helyét is megjelölte: Theca occid ord. Lib. 29 Br. Ludovici de Josincz 1764 I.N. Josinczi Lajosról lásd még: Bernhard, 2002. 70.

54 *Gróf Bonnévál*, I. felv. 6. jelenet.

55 A mű 1769-ben Reviczky Károly Imre fordításában franciául jelent meg Bécsben és Párizsban. Lásd: Tóth, 2018.

56 *Gróf Bonnévál*, IV. felv. 4. jelenet.

Tott elődjének tartja a török tűzérés európai minták szerinti kialakítását illetően, és Villeneuve márki, konstantinápolyi francia nagykövet levelére utalva jelentős szerepet tulajdonít neki (és Ibrahim efendinek, vagyis Ibrahim Mütefferikának) abban, hogy Rákóczi József a bujdosók vezéréként az Erdélyi Fejedelemség visszaállítására tett (tudjuk: sikertelen) kísérletet.⁵⁷ Erdélyben ennek a témakörnek korábban nagyobb visszhangja lett, több nemest gyanúsítottak a Rákóczi fiú törökpárti szervezkedésével való kapcsolattal, például széki Teleki Pál fiát, Teleki Ádámot (1703–1769).⁵⁸ Sajátos politikai érzékenységnak adta tanújelét a drámaíró, amikor – bár korábbra időzítve – orosz–török–erdélyi magyar diplomáciai közeledést ábrázolt az 1730-ban játszódnó Bonnévál-színjátékban (figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban Romanzov megjelenése, viselkedése, mondandója).

Honfitársai közül ifj. Wesselényi Miklóshoz, Szatsvai Sándorhoz, Bolyai Farkashoz hasonlóan Boér Sándort is foglalkoztatta a tudás és a gazdasági fölemelkedés összefüggése. Drámáiból az derül ki, hogy sokat olvasott, történelmet és szépirodalmat is. Erdélyi kortársainál, tekintve nagyszámú drámafordítását, jobban tudhatott németül. A nemesség körébe tartozott, de véleménye a nemességről inkább kritikus volt. Munkájának didaktikus és nemzettörténeti célzata hangsúlyos, Lessing erkölcsnevelő drámakonceptciójával egybehangzó; kijelentett programja, hogy a múlt jeles személyiségeit érzékletes közelségbe kell hozni. Olyan drámákat írt, „amelyekben megjelennek sok hajdani hőseink, fejedelmeink, vezéreink, tanácsosaink, és ritka asszonyaink, akik régenten magokat világi pályafutások alatt dicsőségesen megkülönböztették”.⁵⁹ Érezhetően azonosul egyik-másik szereplőjével – bár csak egy-egy szentencia erejéig. A lemondott császár a felvilágosult monarcha filozófiáját közvetíti, amikor ezt tanácsolja unokaöccsének, Mohamednek, akinek átadta a trón: „szerezz abba [értsd: a nép szívében] világosodást és pallérozódást”.

Összegzés

Műveit K. Boér Sándor a magyar színtársulatok céljaira készítette. Kétszer is szorgalmazta kiadásukat (az *Erdélyi játékos gyűjtemény* révén 1793–1794-ben, majd 1827-ben). Az, amire Vörösmarty drámában, Arany elbeszélő költeményekben, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Jókai Mór történelmi regénysorozat formájában törekedett (egy összefüggő magyar történelmi narratíva megjelenítésére), K. Boér Sándor drámatermésében már formát nyert. Drámai munkássága a 19. század során feledésbe merült. A színházi hatás mibenlétét jól ismerte; a klasszicista tragédián már túl, a romantikus drámán még innen, női nézőkre és kevésbé iskolázott személyekre is számítva szerkesztette meg színpadi műveit, kerülve a kifejezés nyersségét,

57 „Rákóczi Bécsből megszökvé 1736-ban az újabb török háború hírére Konstantinápolyba utazott. A kalandor Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéréként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az Erdélyi Fejedelemség visszaszerzését remélte.” Tóth, 2015. 38.

58 Vö. Egyed, 2018.

59 K. Boér: *Nemzeti Darabok* (bevezető).

ismerve a közönség meseigényét és bizonyára a lelki problémák, nehéz emberi szituációk iránti fogékonyságát is. Tájékozott volt a nagypolitika kérdéseiben. Emóciókra, tudásra-tanításra épül az a szövegtípus, amelyet művelt.

Egyik drámája a kuruc küzdelmek idején, egy másik török földön játszódik, és a színpadi közhelyek, fikciós elemek ellenére meglepően sok dokumentálható politikatörténeti összefüggést is közvetít. A Rákóczi vezette függetlenségi harc értelmét a *Bonnévál* dráma ismerős szereplői: Mikes Kelemen, illetőleg maga a fejedelem – mint keserű tanulságot megfogalmazva – már a darab első jelenetében erősen kétségbe vonják. A címben is megjelölt nevű gróft kalandornak tekintette Mikes, Boér Sándor azonban pozitív vonásokkal is felruházta.

Különleges időszakban játszódik a történet, központja az 1730-as év: a konstantinápolyi janicsárlázadás időszaka. A Boér-dráma tézise, hogy a török császár belátja, nem ok nélküli tört ki a zendülés: rosszul bánt a néppel. Ezért mond le a trónról unokaöccse javára. Egy identitás-zsonglőr személy példáján pedig megismerjük a katonai-politikusi nemzetközi karrier lehetőségét: gróf Bonneval/Bonnévál franciából osztrák tisztté lett, a darabban török pasává „kezd lenni”. A közérdekű történetelemek mellett felcsillannak a személyes pillanatok: barátság, honvágy, vonzalom, de a korszak nagy kérdései is szóba kerülnek: a szabadság és a fogság, a műveltség szerepe, a nők helyzete, a vallási türelem, a társadalmi előítéletek, a hatalom és az etika viszonya, sőt az emberkereskedelem is.

Csak Mikes leveleit jelöli meg forrásként a *Bonnévál* szerzője. A párhuzamos olvasás lehetősége fennáll, hasonló egybevetést elvégzett Ferenczi Zoltán is Báróczi Sándor Jean François Marmontel *Laurette*-jéből magyarított novellája és Boér *Óbestere* között.⁶⁰ A *Törökországi levelek* azonban csak egy a darab alapjául szolgáló művek sorából. A színmű Ovidius-mottója intés a hírnévre vágyódókhoz: *Vive tibi, et longe nomina magna fuge*. A visszavonultság óvatos életfilozófiája kíván ez lenni, a darabban emlegetett Patrona-lázadás és a Rákóczi-szabadságharc politikai (nagy) céljai helyett. A szerző a társadalmi elégedetlenség ellenében írta darabját, vagy nagyon is tudta, milyen színpadra szánt mű nyerhet cenzori engedélyt. Happy endről van szó. A bujdosó fejedelem reménykedhet: megérkezett a fia, a neveltetése ellenére magyar érzelmű Györggyel való találkozásakor hírt kap a bécsi fogva tartóitól szintén megszökött másik fiáról is. Az egymástól elszakított, sorsüldözött szerelmesek csodaszzerűen egymásra lelnek a csata végére időzített, stílusos ajándékozási jelenetben. Megnyugszanak a kedélyek az utcán, az új császár felvilágosult uralkodónak bizonyul, a magyarok törökországi léte biztosított (az új császár vállalja anyagi és politikai védelmüket).

Klasszicista elvárásoknak is megfelel a darab, érvényesül benne az idő, a tér, a cselekmény egysége (pontosabban szólva: egységessége, koherenciája). A cselekmény történelmisége a részletekben (az emlékező mondatokat is beleértve), fiktív jellege a makrostruktúrában ragadható meg leginkább. A megnyugtató célzatú befejezés egyrészt a lekerekített, társalgásba oldott, néhol meseszerű történettel kapcsolatos (inkább nyereséget érzékelünk, mint veszteséget, béke lett,

⁶⁰ Ferenczi, 1897. 283–286.

és magánéleti örömök tanúi lehetünk); másrészt még ilyen békeszerető, már-már biedermeier történelemábrázolásával sem sugall optimizmust. A mű szerzője szánja, bírálja, de tiszteli is a külföldön vergődő volt fejedelmet (vagyis annak emlékéjét): „Midőn a vitéz egyszersmind jószívű is, tanult is, hazaszerető is, emberbarát is, magát másnál többre nem becsülő is, akkor igazán méltó a nagy nevezetre.”⁶¹ Megfogalmazza benne idős korában a reformkor gondolkodóihoz közelítő ideálját. Jókai Mór hasonló tematikára épülő művei, a *Janicsárok végnapjai*, a *Halil Patrona*, a *fehér rózsza* 1854-ben jelentek meg. Boér Sándor műve fél évszázaddal korábbi. Koncepcióját, ironikus felhangjait, szkeptikus kiszólásait, politikai érzékenységét, történelemértelmező replikáit tekintve eredeti és tagadhatatlanul értékes alkotás. Méltó arra, hogy a nemzetközi Bonneval-irodalom része legyen. Kiadása a közeljövőben várható.

MELLÉKLET

K. Boér Sándor:

Bonnévál vagyis az idegenek Konstancinápolyban

(Részletek)

I. felvonás 2. jelenet

Bonnévál: Ide jöttem azért Törökországba, ahol örömmel fogadtak; muzulmán-ná lettem és Ahmetnek neveztettem. Most csinálják a köntösömet, melybe császáromnak udvarolni akarok. – Hanem már én is bátorkodom tudakozni, hogy fejedelemségedet mi hozhatta ide?

Rákótz: Engemet is a kénytelenség. – Hallhatta, hogy Erdély nagyobb része vajdájának választott volt, mely méltóság mellett eleget harcoltam, hanem ritkán győzedelmesen. A párizsi udvar sokat biztatott, de keveset segített. Ezt látván az én kuruc fegyvereseim, hozzám való buzgóságok mindjárt gyengülni kezdett, azután egészen el is enyészett.

Bonnévál: Nem lehetett tovább táplálni benne?

Rákótz: Nem, mert én egynéhány híveimmel Lengyelországba mentem volt telelni, és ezalatt a helyettem maradott fővezér hírem nélkül békeségre lépett. Úgy alája adta magát egész seregemmel a magyar királynak, hogy a fegyvereiket mindnyájan letevék, és a kuruc háborúnak vége lett. Elküldették ugyan nékem a békekesség pontjait aláírás végett,

– –

Bonnévál (belészól):

De talán héába?

⁶¹ Boér, 1827a. 55.

- Rákótzsi: Héába, mert nem tettem oda a nevemet. Olyan indulatba voltam, hogy semmi szövetkezésekkel nem gondoltam, és mintegy szántszándékkal szerencsétlenséget választottam magamnak. Vissza sem mentem többé, hanem minden pénzemet és becsebb drágaságaimat elhoztam. Azután Franciaországba jöttem, bizodalmasabb tiszteimmal, akik állandóul mellettem is maradtanak.
- Bonnévál: Hát a jószágaik? – –
- Rákótzsi: Mindenikünké elfoglaltatott, személyeink pedig számkivetettek. – Az én kisfiaim Bécsbe maradtanak, akiket csecsemőkoruktól fogva sohasem láthattam.

II. felvonás 5. jelenet

- Románzov: Elég kárára holt meg a mi Muszka birodalmunknak Péter cár, mert ő vette ki azt a vadságból és tudatlanságból. –
- Rákótzsi: Ő igazán megérdemelte mind a nagy, mind a császári nevezetet, melyeket megadtanak nékie. Hozzám nem volt ugyan jóindulattal viseltető, de én azért mégis dicsérem.
- Románzov: Talám megbántotta valamivel nagyságodat?
- Rákótzsi: Két cselekedeteivel is. Eggyik a volt, hogy midőn én az erdélyi fejedelemségemért való hadakozásom vége felé hanyatlani kezdettem, a lengyelországi urak közül számosan akartak engemet királyoknak választani. De ez a Péter ellenzése miatt annyiba maradt.
- Románzov: Mely kétségkívül az esmeretlenség miatt esett.
- Rákótzsi: A másik megbántása a volt, hogy ugyanakkortájba pénzt kértem tőle kölcsen, azt is ajánlván egyszersmind, hogy a Magyar Királyságot kiessközlem a fia számára. Ő pedig pénzt sem adott, az ajánlásomat sem fogadta el.
- Románzov: Ezekiránt könnyű a néhai császárunkat megmenteni. Pénzt hogy adhatott volna az, akinek magának is igen szűken lehetett, a költséges háborúja miatt? – A Magyar Királyság elfogadásával pedig hogy bántotta volna meg azt az udvart, amellyel hasznos barátságba volt.
- Rákótzsi: Hallottam, hogy attól hadi tiszteletet kapott.
- Románzov: Mégpedig olyan derekasakat, akik nagyon segítettek a híres tizenketödik Károlyon nyert győzedelmét. – Miért is kívánta volna a rossz fiat, Alexist idegen tartományba ültetni, midőn a magáét sem érdekelte meg?

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

Boér

K. Boér Sándor: Gróf Bonnevál vagyis az idegenek Constancinápolyban. In: *Nemzeti Darabok. Az Erdélyi és Magyar Országi válogatott történetekből készült Érzékeny Játékok, melyeket szerzett K. Boér Sándor.* 1814. Székely Mikó Kollégium Dokumentációs Könyvtára, Sepsiszentgyörgy.

Bóér Sándor: *Három kérések a magyar írókhoz, s kérések a magyar könyvnyomtatókhoz.* 1827. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 760.

2. Kiadott források és szakirodalom

Bartha

2003 Bartha Katalin Ágnes: Kövesdi Boér Sándor: a világi színjátszás erdélyi mindenese. Közelítés az általa létrehozott drámaivilághoz. In: *Erdélyi Múzeum*, 65. (2003) 3–4. sz. 48–62.

Bayer

1887 Bayer József: Boer Sándor kiadatlan történeti drámái. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 11. (1887) 750–756.

Benedikt

1959 Benedikt, Heinrich: *Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747.* Graz–Köln, 1959.

Bényei

1990 Az erdélyi országgyűlések színházpolitikai vitái és iratai (1791–1847). S. a. r. Bényei Miklós. Bp., 1990. (Színháztörténeti Könyvtár, 20.)

Bernhard

2002 Bernhard, Jan Andrea: *Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma. Album amicorum. Egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve.* Kolozsvár, 2002. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 234.)

Biographie universelle

1812 *Biographie universelle, ancienne et moderne, ou Histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes.* Tom. 5. Bo – Br. Paris, 1812.

Boér [K. Boér]

1827a Boér Sándor: A nagy nevezet. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 11. (1827) 3. sz. 54–58.

1827b Boér Sándor: Jelentés. Minden Magyar országai érdemes Könyvnyomtatókhoz. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 11. (1827) 4. sz. 118–124.

1827c Boér Sándor: Elég szükség van! In: *Felső Magyar Országai Minerva*, 3. (1827) 2. sz. 1222–1224.

Bonneval

1737–1840 Bonneval, Claude Alexandre de: *Merckwürdiges Leben des Grafen von Bonneval, Ehedessen Kaiserlicher General der Infanterie, Anitzo aber commandirender Bassa über eine Türkische Armee.* Vier Theile. Hamburg, 1737–1740.

1738a Besondere Nachricht von den beyden letztern Rebellionen in Constantinopel. In: *Gründliche Critic, über die Lebens-Beschreibung des Grafen von Bonneval nebst Verschiedenen Anmerkungen über den itzigen Türcken-Krieg...* Aus dem Französischen übersetzt [von C. G. Marche]. [S. l.], 1738.

1738b Bonneval, Claude Alexandre de: *Leben und Begebenheiten des Grafen von Bonneval, mit Anmerkungen.* Drei Theile. Frankfurt, 1738.

1738c Bonneval, Claude Alexandre de: *Merckwürdige Begebenheiten des Grafen Bonneval, gewesenen Kayserlichen Generals der Infanterie, Anitzo aber commandirenden Bassa bey der Türckischen Armee.* Leipzig, 1738.

Dávid

2013 Dávid Péter: „Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak”. Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. Kolozsvár, 2013. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 278.)

Döbör

2006 Döbör András: Szacsvey Sándor és a Magyar Kurir. In: *Belvedere*, 18. (2006) 1–2. sz. 50–60.

Döbrentei

1943 Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. Közli: Jancsó Elemér. In: *Keresztény Magvető*, 75. (1943) 2. sz. 86–94.

Egyed

2016 Egyed Emese: A fegyelmezett világ munkása. Daniele Concina a színjátszás veszedelméről. In: „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva talál sz odabent.” *Tudomány és kutatás a Klíma Könyvtárban.* Szerk.: Dezső Krisztina – Molnár Dávid – Schmelzer-Pohánka Éva. Pécs, 2016. 113–128. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 13.)
2018 Egyed Emese: Asszonyok hálójában. Id. Teleki Ádám írósága. In: *Értelmiségi karrier-történetek, kapcsolathálók, írócsoporthatóságok* 3. Szerk.: Biró Annamária – Boka László. Budapest–Nagyvárad, 2018. 117–132.

Enyedi

1972 Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei, 1792–1821.* Bukarest, 1972.

Ferenczi

1890 Ferenczi Zoltán: K. Boér Sándor drámái 1793-ból. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsészeti szakosztályának kiadványai*, VII. köt. (1890) 4. sz. 369–387.
1897 Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története.* Kolozsvár, 1897.

Jancsó

1955 Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955.

János-Szatmári

2007 János-Szatmári Szabolcs: *Az érzékeny színház. A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján.* Kolozsvár, 2007.

Kazinczy

1901 *Kazinczy Ferenc levelezése.* XI. köt. Közzéteszi Dr. Váczy János. Bp., 1901.

Kerényi

1987 *A vándorszínésztől a Nemzeti Színházig.* Vál., szöveggond., utószó, jegyz.: Kerényi Ferenc. Bp., 1987.

Köpeczi

2000 Köpeczi Béla: *Egy cselszövő diplomata, Klement János Mihály 1689–1720.* Bp., 2000.

Mikes

1966 Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és Misszilis levelek.* S. a. r. Hopp Lajos, Bp., 1966. (Mikes Kelemen Összes Művei, 1.)

Pintér

2019 Pintér Márta Zsuzsanna: *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban.* Bp., 2019.

Saih–Tóth

2020 Saih, Elisabeth – Tóth Ferenc: Rodostótól Párizsig. Egy magyar származású család viszontagságai. In: *Világtörténet*, 10. (42.) (2020) 3. sz. 345–370.

Simhandl

1998 Simhandl, Peter: *Színháztörténet*. Bp., 1998.

Szabó

2000 Szabó Ferenc S. J.: Személy, szerep, szerepjátszás a színpadon és az életben. In: *A magyar színház születése*. Szerk.: Demeter Júlia. Miskolc, 2000. 387–394. (A régi magyar színház, 1.)

Tóth

2010 Tóth, Ferenc: Alliances de revers et modernisation militaire. Le rôle des envoyés militaires français en Europe centrale et orientale, XVIIe–XVIIIe siècles. In: *La France face aux crises et aux conflits des périphéries européennes et atlantiques du XVIIe au XXe siècle*. Dir.: Schnakenbourg, Éric – Dessberg, Frédéric. Rennes, 2010. 143–153. (Enquêtes et documents, 39.)

2015 Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája. François de Tott báró (1733–1793)*. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

2016 Tóth Ferenc: Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézirat történetéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 120. (2016) 5. sz. 631–641.

2018 Tóth, Ferenc: Introduction. Un ouvrage politico-militaire ottoman au XVIIIe siècle. In: Ibrahim Mütefferika: *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes (1769)*. Éd. par Tóth, Ferenc. Bp., 2018. 15–40.

Traduction

1731 Traduction d'une relation faite en turc par un effendi, de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances de cet événement tirées d'autres mémoires. Marseille, 1731.

Vandal

1885 Vandal, Albert: *Le Pacha Bonneval*. Paris, 1885.

EMESE EGYED

A DREAM ON STAGE ABOUT EXILE

SÁNDOR K. BOÉR: *BONNÉVÁL OR THE STRANGERS IN CONSTANTINOPLE*

As a Transylvanian playwright, Boér Sándor has dedicated an entire dramatic series to the history of Hungary. The present study aims to offer a contextual interpretation of the only play left in manuscript of this series. His drama *Bonnévál vagyis az idegenek Konstantinápolyban* [*Bonnévál or the Strangers in Constantinople*], written at the beginning of the 19th century could be regarded as a historic comedy, but historic facts and their commentaries presented in the play, mixed with fictional sequences offer a particularly interesting anchor point for interpretation, as they focus on a taboo theme: the life of Francis II Rákóczi (former Prince of Transylvania) and his court in exile. The play presents the visit of Humbaracı Ahmed Paşa, a former Christian military officer known as Count Bonneval and his encounter with the exiled Prince Francis II Rákóczi, as well as their contribution to the suppression of the Janissaries Uprising (1830). All this comprises a rather melodramatic theatrical solution but also, it puts emphasis on the special political connections between Europe and the Ottoman Court.

Rákóczi-szobrok külhonban

A kétezres években fellendülő irodalomtörténeti kutatások – Dávidházy Péternek a Shakespeare-kultusz jelenségét feltáró, mára klasszikussá vált könyvének megjelenése nyomán¹ – a nemzetközi és a hazai kutatásokban egyaránt tovább árnyalták az irodalmi személyiség kultuszának témakörét, amely mára a történelmi személyiségek kultuszával foglalkozó publikációk értékelési szempontjai közé is bekerült. A személyt, aki egy irodalmi kultusz hívévé válik, egyfajta kultikus beállítódás jellemzi, ami bizonyos szellemi vagy anyagi értékek mértéken túli tiszteletét jelenti. Úgy véljük, ugyanez vonatkozik arra is, aki egy történelmi kultusz követőjévé válik. A kultikus beállítódás tárgyát, személyét minden szóba jöhető vád alól felmenti. Minden kultusznak kialakul valamilyen szokásrendje, amelynek fontosabb elemei például a gyakorlatilag szentnek tekintett helyek felkeresése, az ereklyék gyűjtése, azok áhítatos gondozása, az évfordulók megünneplése, szertartásokon való részvétel. A kultikus beállítódás egyik központi eleme az úgynevezett kultikus nyelvhasználat, amelynek lényege, hogy olyan magasztaló kijelentéseket sorol, melyeket nem lehet sem igazolni, sem cáfolni, mert tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód. Mindehhez annyit fűzhetnénk hozzá, hogy a történelmi személyiségek kultuszának is kialakul a maga saját(os) nyelvezete: saját, kultikus nyelvhasználat jellemzi mind a politikai, mind a köznapi diskurzusokban. A kultikus beállítódás alapja soha nem a racionalitás, hanem a rajongó tisztelet, amelynek alapja a hit és/vagy az érzelem. Míg az irodalmi kultuszok kiválóan alkalmazhatók ideológiai törekvések érvényesítésére, addig úgy véljük, a történelmi kultuszok kiválóan alkalmazhatók ideológiai és politikai törekvések érvényesítésére. A történelmi kultuszok alapvető építőkövei a – koronként is változó – nemzeti önazonosság-tudatnak is.² Végül, jelen témánk

* A szerző a Hadtörténeti Intézet (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.) munkatársa, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztője, a Károli Gáspár Református egyetem (1088 Budapest, Reviczky u. 4.) oktatója (kincsesbene@gmail.com).

1 Dávidházy, 1989. A teljesség igénye nélkül lásd a Petőfi Irodalmi Múzeum *Kultusztörténeti tanulmányok* című sorozatának könyveit, különösen: Kalla–Takáts–Tverdota, 2005; valamint lásd: Szilasi, 2000; Szajbély, 2005; Takáts, 2007; Margócsy, 2007. Napjaink kultusztörténeti kutatásai elsősorban az emlékezetpolitika tárgykörébe ágyazódva zajlanak. A legfrissebb példák a mohácsi vészre és a szigetvári hősre, Zrínyi Miklóssra vonatkozó kutatásokhoz kapcsolódnak. Mohácsra legutóbb lásd: Fodor P., 2019; Fodor–Papp, 2019; Zrínyire például: Varga, 2016; Kovács, 2017; Fodor–Kelenik, 2019.

2 A nemzetközi kultusztörténeti kutatások, a nemzeti, európai emlékezetpolitika könyvtárnyi szakirodalmának összefoglalásától, értékelésétől e helyen el kell tekintenünk. Legfontosabb vonulatait a hazai hasonló

szempontjából fontos eleme a kultikus beállítódásnak, hogy a történeti személyiségekhez fűződő szokásrendek az illető sírhelyéhez, de legtöbbször a személy elhunytja után inkább az illető köztéren felállított szobrához, emlékművéhez, ezzel egy újonnan teremtet kultikus emlékhelyhez kapcsolódnak. Ily módon válik érthetővé az a megkésett, de annál hevesebb szoborállítási láz is, amely minden szálával II. Rákóczi Ferenc fejedelem 20. század elején „lángoló” politikai kultuszához kapcsolódik, illetve annak egyik központi eleme volt.

Tanulmányunkban arra kívánunk példákat hozni, hogy a fejedelem hamvainak hazahozatala kapcsán tapasztalt szoborállítási kezdeményezések – hangsúlyozottan a Rákóczi-kultusz viszonyrendszerében – közül melyek voltak azok, amelyek elsőként realizálódtak. Nem törekedhettünk teljességre, ezért kiválasztottunk egy felvidéki, egy erdélyi és egy délvideki példát, melyek szerencsésen egybeesnek „az első” Rákóczi-szobrokkal is, azaz az első felvidéki, az első erdélyi és az első délvideki Rákóczi-szobor felállításának történetéről és további sorsáról lesz szó, melyek közös vonása, hogy határainkon kívülre kerültek. Közöttük is a legkorábbi, az ország első Rákóczi-szobra a felvidéki Zólyomban 1907-ben leleplezett (majd 1969-ben Borsiban ismét felállított) mellszobor. A következő alkotás a marosvásárhelyi, szintén 1907-ben leleplezett fejedelmi emlékmű, amely elpusztult, és csak egy bő évtizedet élt meg. Végül a harmadik az 1912-ben átadott délvideki zombori, immáron egész alakos Rákóczi-szobor; szintén megsemmisült, mire a 20. század a közepéhez ért. A három szobor sorsában sok a közös vonás, melyek tanulságait igyekszünk tanulmányunk végén levonni. Előljáróban annyit kell jelezni, hogy miután ezek az alkotások Magyarországon a 20. század elején történeti emlékhelyekké, az önálló magyar államiság szimbólumaivá váltak, az ország feldarabolása után azonnal politikai, nemzetiségi, katonai konfliktusok forrásaivá, ledöntendő, elpusztítandó relikviákká változtak: az impériumváltás mementóivá.

A mindig sokrétűen szimbolikus tartalmat kifejező köztéri szobrok – melyek jeles történeti személyiséget ábrázolnak – „életútja” köztudottan nem magyarországi, nem is Kárpát-medencei és/vagy határokon átívelő, hanem összeurópai jelenség a 20. században.³ Ennek következménye, hogy ezeknek a – sohasem csak lokális dimenziókban elhelyezendő – művészi alkotásoknak a további, 20–21. századi sorsa messzemenően túlmutat a magyarországi politikai, kulturális dimenziókon, amit igyekszünk írásunkban példáikon keresztül feltárni és végigkövetni. Ehhez elengedhetetlen annak a 20. század első évtizedében jelentkező politikai közegnek az ismerete, amely a szobrok életre hívását motiválta és befolyásolta; kiragadott nézőpontunk a Rákóczi-kultusz erre az időszakra eső virágzása az aktuális politikai háttér viszonyrendszerében, amely nélkül nem érthetők meg sem a szoborállítások motivációi, sem a szobrok ledöntésének, elpusztításának okai.

A három szobortörténet feltárásának közös vonása, hogy nem támaszkodhattunk sem monografikus, sem levéltári kutatásokra épülő korábbi összefoglalások-

tárgyú munkák is összegezték, legújabban többek között lásd: Romsics, 2015, amely módszertanilag is útmutató, s magunk is összefoglaltuk vázlatosan: Kincses, 2020a.

3 Lásd az előző jegyzetben hivatkozott szakirodalom európai példáit!

ra, csak résztanulmányokra. A teljes feltáráshoz szükséges anyagok, a már határainkon kívülre eső levéltárak vonatkozó fondjai megsemmisültek. Ugyanez vonatkozik a tárgyhoz tartozó miniszterelnökségi iratokra is, amelyek valaha az Országos Levéltárban voltak.⁴ Ily módon az általános történeti, politikatörténeti és művészettörténeti szakirodalom mellett alapvetően a megfelelő forráskritika módszereivel a szoborállításokhoz kapcsolódó propagandaanyagokra, nyomtatványokra (meghívók, programok), nyomtatott jegyzőkönyvekre, a művészeti szakfolyóiratokban megjelent értékelésekre, továbbá az eseményeket élénk figyelemmel kísérő helyi és országos sajtó rendkívül részletes beszámolóira (hírlapi cikkek), illetve a főleg szintén a sajtóban megjelent visszaemlékezésekre támaszkodhattunk. Közös vonás az is, hogy mára az internetes hírportálok tele vannak – egymástól szó szerint átvett, felszínes, pontatlan – híradásokkal a három szobor történetéről, melyeket a tudományos feltáró munka során nem, vagy csak töredékében hasznosíthattunk.⁵

Kultusztörténet a szobortörténetek hátterében

A Rákóczi-kultusz összetett jelenség – melynek ismerete nélkül a szoborállítások históriája nem érthető meg –, értelmezésünkben a II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem minden negatív vonástól mentes, szimbolikussá vált alakjához való komplex viszonyrendszer történelmi tudatunkban, kulturális, társadalmi, történelmi emlékezetünkben, sőt már a kortársi vagy kollektív emlékezetben, valamint a kommunikatív emlékezetben is. Rákóczi hősi emlékezetének megjelenése a történeti, irodalmi hagyományban, a néphagyományban, a népköltészetben sok szempontból szintén a Rákóczi-kultuszba ágyazódott. A Rákóczi-kultusz egyik vonulata Rákóczinak, a magyar függetlenség megtestesítőjének tisztelete a 18–19. századi politikai és katonai mozgalmak során, még a fejedelem életében, s halta után: a parasztlázadásoktól kezdve a jakobinusokon át, egészen az 1848-as függetlenségi törekvésekig.⁶

Ha a Rákóczi-kultuszt egy folyamatosan módosuló történeti jelenséggént fogjuk fel, s annak lényegét, elemeit, változásait próbáljuk meg feltárni, összetett és szerteágazó feladatot vállalunk, amire jelen terjedelmi keretek között nem vállalkozhatunk. A sok-sok adódó kérdés közül most csak azokat említjük, amelyek a szobortörténeten keresztül rávilágítanak a Rákóczi-kultusz komplex, időben és térben egyaránt permanensen változó voltára. A Rákóczi-kultusz egyik alapkérdése, látványos epizódja lesz a 19. századi modern magyar történettudomány megszületésének, ezen belül a nemzeti romantikus történetírói irányzat egyik legfontosabb

4 Az iratok Budapest ostromának során megsemmisültek. Az információt Klettner Csillának ezen a helyen is szeretném megköszönni.

5 Ugyanakkor nem szabad elvitatni ezek szerepét napjaink helyi Rákóczi-hagyományápolásában.

6 A kérdéssel foglalkozó szakirodalom különböző definíciókat alkot, megfogalmazásokat tesz a Rákóczi-kultuszról, attól függően, hogy a kultusz történetének éppen melyik fejezetét, kérdését tárgyalja. A legfontosabb, valamint a legújabb irodalom (a teljesség igénye nélkül): R. Várkonyi, 1971; Köpeczi, 1991; Kincses, 2003; Halász-Katona-Ólmosi, 2004; Köpeczi-R. Várkonyi, 2004. 552–562.; R. Várkonyi-Kis, 2004. 623–773.; Köpeczi, 2006; R. Várkonyi, 2006; Seres, 2006; Gayer, 2011; Ilyés, 2013; Gyulai, 2014; Pap, 2016; Tóth, 2016; Tóth 2017. Sajtát értelemezésünkről bővebben: Kincses, 2020b.

kutatási témájának, mindenekelőtt Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, majd Márki Sándor és mások műveiben, melyekben a fő motiváció a politikai eseménytörténet során felbukkanó történeti személyiség hőssé formálása⁷ volt. Itt jegyezzük meg, hogy ez nemcsak a magyar történetírás egyik fontos kérdése, hanem illeszkedik az általános európai tudománytörténeti jelenségekhez is, amelyek feltárása a jövő feladata lehet – mint írtuk, a történelmi személyiségek kultusza a 19. század második felétől és azok eszközként való felhasználása az emlékezetpolitikában napjaink egyik népszerű kutatási témája.

A fejedelem (és bujdosótársai) hamvainak feltalálása, Thaly Kálmán tevékenysége, amelyben a történelmi és a politikai ambíciók markánsan összefonódnak, az 1906-os újratemetés⁸ és a fejedelem politikai rehabilitációja, összefüggésben az aktuális politikai törekvésekkel, már kétségtelenül a Rákóczi-kultusz kiteljesedését jelentik. Sőt szűkebb értelemben, a szakirodalomban ez a politikai akciósorozat jelenti magát a Rákóczi-kultuszt, amit többek között az 1903-as ereklyekiállítással – a kultikus eszköztár begyűjtésének országos akciója és az ereklyék ünnepélyes felvonultatása a 200. évfordulón –, majd az 1907-es utóregzésekkel összefüggésben is kell a jövőben tárgyalni. Mindez alapvetően határozta meg a Rákóczi-szobrok történetét is. De említhetjük a kultusképzésnek a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedében kreált bőséges tárgyi eszköztárát is, a „legkurucabb” hangszertől, a tárogatótól kezdve az 1906-os temetési ceremónián felsorakoztatott korabeli vagy korhű másolatban előállított, szintén a függetlenséget szimbolizáló nemesi (magyaros) viseleten át a temetési szertartásokat népszerűsítő propagandakiadványokig (emléklapok, leporellók, verseket, beszédeket, kuruc dalokat tartalmazó füzetek, kitűzők, emlékérmek). A Rákóczi-kultusz látványos megnyilvánulásai közé kell sorolnunk – s itt már nemegyszer a kultikus személynek állított szobor, emlékmű a potenciális kiindulópont – a szabadságharchoz és a Rákóczihoz köthető évfordulók ünnepségeit, a helyi Rákóczi-ünnepektől (díszközgyűlés, emlékműsor, szavatelok, kiállítákok) a színi előadásokig, zenés színházi estekig, koncertekig, sőt bálokig stb. A Rákóczi-szoboravatók közös vonása, hogy ez a gazdag eszköz-, kelléktár és koreográfia kísértetiesen ismétlődik.

Az ország első Rákóczi-szobra: az 1907-ben Zólyomban, majd 1969-ben Borsiban felállított mellszobor története

Rákóczi és bujdosótársai hamvainak 1906-os hazahozatala kapcsán elindult az országos gyűjtés, hogy a végső fejedelmi nyughely városában, Kassán méltó módon szobrot állítsanak Rákóczinak. Köztudott, hogy a kassai szobor sohasem készült el, ezért amikor a magyar vasutasok az újratemetési ceremónia után úgy döntöttek, hogy saját

⁷ Vö. legutóbb: Erős, 2015. 139.

⁸ A temetésről szóló irodalom összefoglalásai: Kincses, 2003; Halász–Katona–Ólmosi, 2004 dokumentumai és a bevezető: 3–36.; R. Várkonyi, 2006; Köpeczi, 2006; Seres, 2006; Gayer, 2011; Gyulai, 2014; Ilyés, 2013.

gyűjtésbe kezdenek, és külön szobrot emelnek Rákóczinak, maguk sem gondolták, hogy az övék lesz az ország első, Zólyomban felállított Rákóczi-emlékműve.⁹

Arról, hogy végül pontosan milyen lépések vezettek a vasutasok szobrának felavatásához, nagyon kevés hiteles információ áll rendelkezésünkre a források rendkívüli szűkössége miatt. Annál szívesebb a szélesebb körben ismert legenda, amely a szobor utóéletéről szóló híradások alapját képezi, s melynek lényege, hogy 1920-ban (?) ledöntötték, s az ikonikus műalkotás végül sokévi „bujdosás” után a fejedelem szülőhelyére, Borsiba került, ahol – a 2013-ban bekövetkezett kriminális események után – ma is megtalálható. A zólyomi – majd borsi – Rákóczi-szobor története ily módon nemcsak önmagában egy szoborhistória, hanem a Rákóczi-kultusz 20–21. századon átívelő jelenségének megértéséhez is több fontos adalékot nyújthat számunkra.

A zólyomi szoborállítás országos jelentőségű, ám – eltérően a soron következő Rákóczi-szobrok felállításától – kezdetben nem politikai indíttatású akció volt. A megbízható források ezért nagyon szegényesek, adekvát levéltári forrásokkal sajnos nem rendelkezünk: a miniszterelnökségi iratok az 1906-os temetési ceremóniával lezárulnak, és a helytörténeti források sem említik a szoborállítási akciót, mivel az nem a városvezetés törekvése volt, hanem a Magyar Államvasutakhoz köthető. Ugyanakkor sajnos a MÁV levéltárában sem őriznek dokumentumokat a zólyomi eseményekről. Ezért a kutatás során az egyedül alkalmazható módszernek a fennmaradt visszaemlékezések és a korabeli tudósítások, a sajtóanyag: hírlapi tudósítások, riportok egybevetése maradt. A cikkek szerencsére jól kiegészítik Balassa Zoltán és Lukács József 1990-es években írt rövid, összefoglaló írásait a hányattatott életű műalkotásról.¹⁰ Mivel mégiscsak az ország legelső Rákóczi-szobráról volt szó, ha nem is volt tízezres tömegeket megmozgató esemény, de a napisajtónak köszönhetően országszerte elterjedt a híre, s bár pontosan nem lehet megállapítani a résztvevők létszámát, de néhány ezres látogatottságú politikai eseménnyé vált az 1907. június 2-án megtartott leleplezési ünnepség.

A szoborállítás történetének első momentumát, ami egyben a Rákóczi-kultusz spontán indíttatásainak egyike, már megemlítettük: az ötlet a hamvak 1906-os hazahozatalakor merült fel. Balassa Zoltán összefoglalója szerint az október végi temetési ünnepség után néhány héttel Mihajlovits Sándortól, a szegedi Rókus fűtőház főnökétől és Schemmel György mozdonyvezetőtől eredt az ötlet, hogy a magyar mozdonyvezetők állítsanak szobrot a fejedelemnek az „iránta érzett kegyelet jeléül”.¹¹ Az ötlet akkor vált vasutas berkekben szélesebb körben ismertté, amikor azt a Magyar Szent Korona alá tartozó Mozdonyvezetők Országos Szövetségének

9 A legalaposabb szobortörténeti összefoglalót, ami mindössze egy kétoldalas újságcikk, Balassa Zoltán készítette el az 1990-es évek első felében: Balassa, 1994. A zólyomi–borsi szoborhistória megírásakor leginkább erre támaszkodhattunk. Erre épített a *Turul*-ban megjelent írásában Lukács József is, aki a szobor történetének második, 1920 utáni szakaszát foglalta össze (Lukács, 1997). A zólyomi szobrot a 20. század első felében mindvégig mint az ország első Rákóczi-szobrát emlegették. Lásd például: *Ország-Világ*, 1923. május 27. 264.

10 Balassa, 1994; Lukács, 1997.

11 Balassa, 1994. 14.; Lukács, 1997. 43.

(MOSZ) elnöke, Petheő Tivadar az 1906. decemberi választmányi ülésen felkarolta, és a szoborállítás tervét a szövetség egyhangúan elfogadta.¹² A korabeli sajtóhírek alapján megállapítható, hogy Petheőnek elvülhetetlen szerepe volt a zólyomi Rákóczi-szobor felállítatásában.¹³

Mielőtt még tovább lépnénk, érdemes figyelembe vennünk egy utólagos sajtóértesülést, amely a fentieknek némileg ellentmondhat, illetve azt kiegészítheti. Eszerint nem 1906-ban, hanem állítólag már 1904-ben felmerült a vasutasok szoborállítási terve, ami az 1904-es nagy vasutassztrájkhoz kapcsolódott – ennek, mint a későbbiekben látni fogjuk, a szobor utóélete politikai vonatkozásainak szempontjából még lesz jelentősége. A híradás szerint „A magyar mozdonyvezetők országos szövetségének az 1904. évi nagy sztrájk után első legfontosabb intézkedése az volt, hogy közadakozásból felállítják Rákóczi szobrát. Nagy tárgyalások után úgy döntöttek, hogy a szobrot Rákóczi szabadságharcainak fő hadszínterén, a Felvidéken, mégpedig a mozdonyvezetők akkori legnagyobb telepállomásán, Zólyom főterén állítják fel.”¹⁴ A szoborállítás két időpontja, verziója, úgy véljük, nem zárja ki egymást, hiszen a szabadságharc 200. évfordulója, 1903 óta a fejedelem hamvainak hazahozatala és a neki állítandó szobrok, emlékművek gyakorlatilag napi, aktuális politikai kérdések voltak Magyarországon, illetve a Rákóczi-kérdés ebben az időszakban, a permanens kormányválságok, országos sztrájkok idején szorosan hozzákapcsolódott a belpolitikai válság kérdéséhez, sőt kezeléséhez. A vasutasok számára a szabadságot, függetlenséget szimbolizáló, a hatalom ellen lázadó, ugyanakkor a megfélebbeszhetetlen igazságot képviselő fejedelem alakja sztrájkjaik idején saját törekvéseik méltó kifejezőjévé vált. Ugyanakkor az 1904-es szoborállítási tervet más forrás nem támasztja alá. A vasutasok terve, ha volt is ilyen, ekkor még megvalósulatlan maradt, mivel három éven keresztül, 1906 őszéig nem az emlékműállítás, hanem a fejedelmi hamvak hazahozatala volt napirenden az egész országban, s amikor az végre bekövetkezett, az újratemetés kapcsán lángolt fel ismét országszerte a szoborállítási kedv.

A MOSZ 1906. decemberi ülésén mindjárt azt is megvitatták, hol állítsák fel a szobrot. A zólyomi helyszín Havas Dávid javaslatára merült fel, aki a MÁV ottani fűtőházának főmérnöke volt. Meggyőzte a választmányt arról, hogy legméltóbb helye egy olyan magyarországi városban lenne a Rákóczi-szobornak, „melyhez a nagy fejedelem emlékét történelmi tradíciók fűzik, s melyben egyúttal számos mozdonyvezető állomásoznék”.¹⁵

Mivel, mint említettük, nem is remélték, hogy a kassai Rákóczi-szobor elkészülte előtt leplezhetik le a sajátjukat, ily módon az ország első fejedelmi szobra lesz az övék, a vasutasok és a zólyomi városvezetés nem is kovácsolt grandiózus terveket annak monumentalitásával, elkészítésével, sőt eleinte leleplezésével kapcsolatban sem. Nem írtak ki szoborpályázatot, biztosra kívántak menni, ezért egy jó

¹² Balassa, 1994. 14.

¹³ A rendkívül agilis elnök személyére, tevékenységére lásd: Miklós, 1937. 442., 453., 461., 464–466.; Kiss, 2017 4–7.

¹⁴ *Magyarság*, 1935. április 5. 10. A korabeli sajtó szövegeit itt és a továbbiakban a mai helyesírással közöljük.

¹⁵ Balassa, 1994. 14.

nevű, idősebb, gyakorlott szobrászhoz fordultak. Mayer Ede szobrászművészt bízták meg nagyon rövid időn belül, még december utolsó napjaiban, aki miután megtekintette a helyszínt, azonnal hozzálátott a szobor megmintázásához, s nem egészen másfél hónap alatt, február 12-re elkészült a nagymintával.¹⁶

Mayer Ede szobrász pályafutásáról keveset tudunk, munkásságáról összefoglaló tanulmány nem áll rendelkezésre, méltatását egy-két művészeti vagy általános lexikon tartalmazza csupán.¹⁷ A zólyomi szobor elkészítésére kapott megbízást – ami életművének befejező darabja is volt – ingyen vállalta, a MOSZ-nak csak az öntés költségeit, mintegy 3500 koronát kellett állnia. Ez azért jelentős momentum, mert a továbbiakban a szobrász honoráriumra nem egy esetben döntő, akadályozó tényezőnek bizonyult a 20. század első évtizedeiben egy-egy Rákóczi-szobor el(nem)készülésében, illetve a tervezettnél későbbi elkészültében – lásd például a szegedi (1912) vagy a zombori (1912) szobor körüli huzavonát, nem is beszélve a kassai szoborállítást sohasem realizálódott tervéről. Zólyom törvényhatósága felkérte a kurzus két keresett, hivatalos művészt, Zala György és Telcs Ede szobrászmestert, hogy alkossanak bizottságot és véleményezzék a szobor mintáját annak elkészülte után, 1907 januárjában, amit ők kiválóra minősítettek.¹⁸

A szoborról szóló első országos híradások 1907 tavaszán jelentek meg. Ekkorra vált biztossá a szoborállítást, s ekkor vette kezdetét annak politikai története is. A MOSZ küldöttsége Birgmyer Lajos, a szoborbizottság elnökének vezetésével április végén ugyanis formális látogatást tett a kereskedelmi miniszternél, Kossuth Ferencnél,¹⁹ hogy a minisztert és a kabinet vezetését meghívják az avatóünnepségre.²⁰ A vasutasok ekkor már úgy tervezték, hogy szoboravatójukat immáron országos megmozdulássá teszik, hiszen biztossá vált, hogy az ország első Rákóczi-szobrának leleplezésére kerül majd sor. Eldöntötték, hogy a MÁV június 1-jén Budapestről különvonattal szállítja majd Zólyomba a különböző minisztériumok képviselőit, a politikusokat, a képviselőket. Egy háromnapos program körvonalazódott, amelyre a kormány, a parlament képviselőin kívül a mozdonyvezetők meghívták külföldi kollégáikat is.²¹

A politikusoknak, képviselőházi tagoknak azonban dilemmát okozott, hogy ugyanerre a napra, június 2-ra tették a hajdúböszörményi Bocskai-szobor avatóünnepségét is, szintén országos keretek között.²² Május 20-ig kellett eldönteniük, hogy ki melyik küldöttséghez csatlakozik.²³ A parlamentben úgy határoztak, hogy a küldöttséget Zólyomba Justh Gyula, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, egyben a képviselőház elnöke vezeti, a hajdúböszörményi küldöttség vezetőjéül pedig az egyik, később kijelölt képviselőházi alelnököt tették meg.²⁴

¹⁶ Uo.

¹⁷ RNL 1915. 13. köt. 511.; ML 1935. 2. köt. 98.

¹⁸ Balassa, 1994. 14.

¹⁹ *Budapesti Hírlap*, 1907. június 4. 8.

²⁰ *Magyarország*, 1907. április 26. 9.

²¹ Uo.

²² *Magyarország*, 1907. április 30. 5., 1907. május 8. 5., 1907. május 9. 10.; *Városok Lapja*, 1907. május 15. 8.

²³ *Magyarország*, 1907. április 30. 5.

²⁴ *Magyarország*, 1907. május 22. 7.

1. kép.
A zólyomi
Rákóczi-szobor,
1907

Az avatási ünnepséget megelőzte egy előzetes ceremónia (1. kép).²⁵ Május 27-én a szobor talapzatába egy fémtokban elhelyezték a keletkezésének történetéről szóló iratot,²⁶ továbbá az akkori pénznemek és a mozdonyvezetők utolsó lapjának egy-egy példányát, valamint egy listát, amely a szobor felállítására adakozó vasutasok nevét és az adományozott összegeket tartalmazta.²⁷ Az okirat elhelyezésénél megjelent Skrovina Mátyás, Zólyom város polgármestere, a város korábbi főjegyzője, Petheő Tivadar, a zólyomi szoborbizottság összes tagja, valamint „nagyszámú közönség”.²⁸ Ezekben a napokban kiderült, hogy a zólyomiak joggal számíthatnak országos jelentőségű szoboravatóra, mivel Magyarország minden pontjáról 137 egyesület jelezte május 29-én, hogy képviselőket küld, ami egyetlen nap alatt 360-ra nőtt. Úgy tűnt, a hajdúsági Bocskai-szoboravatót teljesen elhomályosítja a zólyomi Rákóczi-mellszobor leleplezése. Kilátásba helyezte részvételét Kossuth Ferenc és Justh Gyulán kívül gróf Apponyi Albert kultuszminiszter és Jekelfalussy Lajos honvédelmi miniszter is – utóbbi a zólyomi választókerület országgyűlési képviselője is volt –, valamint legalább 15 felsőházi képviselő.²⁹ Június 1-jén azonban kiderült, hogy az országgyűlés sokkal fontosabb – vagy, mint látni fogjuk, politikailag kevésbé kockázatos – eseménynek minősítette a hajdúböszörményi szoboravatót, ezért ott jelentek meg a legfőbb potentátok. Olyannyira, hogy például még a Rákóczi-

25 Forrás: <https://www.kozterkep.hu/15075/ii-rakoczi-ferenc-mellszobra#vetito=217294> (letöltés: 2020. július 1.)

26 Szövegét közli: Balassa, 1994. 14.

27 Uo. és Lukács, 1997. 44.

28 *Pesti Hírlap*, 1907. május 29. 12.; *Pesti Napló*, 1907. május 29. 10.; *Mozdonyvezetők Lapja*, 1907. június 1.

29 *Pesti Napló*, 1907. május 29. 10.; *Magyarország*, 1907. május 30. 11.

kultuszt saját életművének tekintő Thaly Kálmán, aki a korszakban semmilyen Rákóczi-megemlékezésről nem hiányozhatott, sem a Rákóczi, hanem a Bocskai-ünnepségre utazott!³⁰

Az ünnepi előkészületek közepette Zólyom városát és az Erzsébet sétateret már előző napra, szombatra, június 1-jére föllobogózták. A teret a Rákóczi-ház színeivel, kék-piros drapériákkal díszítették. Szombaton délután négy órakor érkezett meg az első különvonat, amely az ország különböző részeiből mintegy hatszáz (más tudósítások szerint ötszáz) vendéget: főleg vasutasokat hozott Zólyomba. Fel díszítették az állomásépületet is tiszteletükre, ahol a korabeli laptudósítások szerint „ezrekre menő” nagy tömeg – élén a zólyomi fűtőház vezetőségével és a zólyomi szoborbizottsággal – várta a vonatot. Skrovina Mátyás polgármester fogadta a város nevében a vendégeket és a „lokomotívvezetők országos szövetségének tagjait, akik közül Szenes Pál elnök üdvözölte a házigazdákat. Az elnöknek a mozdonyvezetők feleségei csokrokat nyújtottak át, s csokrokat kaptak a vasutasok feleségei is a várostól. Ezután megindult a menet hosszú kocsisorban a városba, melynek utcái ünnepi díszt öltöttek.” Elszállásolás után a vendégek megtekintették a zólyomi várat, este tiszteletükre térzene volt a városi parkban, majd a városi szálló dísztermében ismerkedőestet tartottak, „amelyen számos felköszöntő hangzott el”.³¹ Ez a nap tehát még a vasutasok saját ünnepnapja maradt, a politikusokat csak másnap délelőtre várták.³²

Bár, mint láttuk, kezdetben több miniszter is jelezte részvételét, de még azok is, akik Rákóczi mellett „adták le a voksukat”, közöttük a hivatali előjáró, kereskedelmi miniszter, az utolsó pillanatban lemondták részvételüket. A képviselőházi alelnökök közül végül a Katolikus Néppárt alapítója, Rakovszky István jelent meg, aki felvidéki (nagyselmeci) születésű volt, Kossuth Ferenc miniszter képviselőjében Szűcs Andor kereskedelmi miniszteri titkár, a honvédelmi minisztert, Jekelfalussy Lajost pedig Bolgár Ferenc államtitkár képviselte.³³

Másnap a város taracklövésekre és ünnepi zenére ébredt. A ceremónia fél 9-kor ünnepi misével kezdődött. Egymás után érkeztek a küldöttségek, a testületek és egyesületek tagjai Zólyom vármegyéből és az egész Felvidékről vonattal és kocsikon. Ez alatt az idő alatt a MOSZ és a zólyomi városvezetés a városháza nagytermében 10 órától rövid díszközgyűlést tartott, amelyen Petheő Tivadar elnök és Birgmayer Lajos ügyvezető, s a szoborbizottság elnöke elnökölt. Felolvasták az iratot, amit még májusban a szobor talapzatában helyeztek el, majd a polgármestert és Mayer Edét, a szobor készítőjét dísztagokká választotta a szövetség. 11 órakor megérkezett az újabb különvonat a kormány- és parlamenti képviselőkkel, továbbá a fővárosi politikusokkal, városba vonulásukat ünnepi ágyúlövések kísérték.

30 Magyarország, 1907. június 1. 9.

31 A programot közölte: *Mozdonyvezetők Lapja*, 1907. június 1. 1., valamint lásd: *Budapesti Hírlap*, 1907. június 2. 19.; *Az Újság*, 1907. június 2. 11.; *Pesti Napló*, 1907. június 2. 11.; *Az Újság*, 1907. június 2. 11.; *Pesti Napló*, 1907. június 4. 12.; *Magyarország*, 1907. június 4. 6.; *Városok Lapja*, 1907. június 15. 6–7.; *Kecskeméti nagy képes naptár*, 1908. 251–252.

32 *Pesti Napló*, 1907. június 2. 11.

33 *Budapesti Hírlap*, 1907. június 4. 8.; *Az Újság*, 1907. június 4. 9.

A küldöttségek és a vendégek az Erzsébet parkban, a szobor mellett dízsátorban foglaltak helyet, velük szemben az ünneplő közönség állt „...a nagy fejedelem kedvenc fái, illatos hársfák alatt, hol a fejedelem több időt töltött”.³⁴ A korabeli híradások rendőr-, tűzoltókordonokról, katonai biztosításról nem számolnak be.

A szobor közvetlen leleplezési ünnepsége déli 12 órakor vette kezdetét, amikor a Zólyomi Műkedvelő Kör és az Union vasgyár dalköre elénekelt a Himnusz. Az ünnepi szónok, Görgey László következett, aki a miskolci MÁV üzletvezetője volt.³⁵ Ez volt az a momentum, amely az ünnepséget kétségtelenül a Rákóczi-kultusz jelenségéhez kapcsolta: a beszéd a Rákóczi-kultusz szellemiségét, közvetlenül pedig a Thaly Kálmán nyomán elterjedt szemléletet idézte, annak dagályos kifejezéseivel, amikor kijelentette, hogy „II. Rákóczi Ferenc fejedelem, a kurucok bujdosó csillaga, egyik legideálisabb alakja a magyar történelemnek (...) Az ő önzetlen hazaszeretetétől áthatott kitartó küzdelme, melyért múlt földi dicsőséget, vagyont, családot, mindent föláldozott a haza és szabadság oltárára (!), az az utolsó percig reménykedő kétség, aggodás, mely a csalódás viharverte tengerén sem hagyta el a kurucbecsületben bízó lelkét, az a honfibánattól átrezgett bánakodás; amellyel nagyratörő álmainak színhelyét, az édes haza földjét idegennel cserélte föl, az a haza sorsán bánakodó, fájdalmas csalódás, amely nehéz lelki szenvedések árán sírba döntötte, legszebb apoteózisa a mellékérdek nélkül való magasztos, tiszta hazaszeretetnek...”³⁶

A Rákóczi-kultusz sokat emlegetett frázisai sorakoztak egymás után, amelyek a hamvak hazahozatalát (1906) követően majd évtizedeken keresztül hangzanak el újra és újra a különböző, Rákóczit méltató beszédekben. A szónok közvetlenül, egyértelműen az 1906-os eseményhez, a Függetlenségi Párt kompromisszumának köszönhetően Ferenc József kegyéből lehetővé vált újratemetéshez kapcsolta a zólyomi ünnepséget, amikor beszéde végén kijelentette: „Fájdalom, sok idő kellett hozzá, míg a nemzet ennek a nagy szabadsághősnek leróhatta háláját, kegyeletét, s buzgó hazafias kezdésre hazahozhatta suhogó hársak alatt zúgó tenger habja mellett porladó drága hamvait. Alattvalói hódolatunk minden köszönetével tartozunk ezért a nemzet nagyjait megbecsülő koronás királynak, aki megértette lelkünk óhaját, s hálás köszönet érte a magyar kormánynak, mely kieszközlötte a szentelt hamvak hazahozatalát.”³⁷

A beszéd közben lehullott a lepel, és az evangélikus templom tornyában – mintegy harsonaként – felcsendült a tárogató hangja, a Rákóczi-kultusz ugyan történelmietlen, de a 20. századra annál emblematikusabbá vált, elmaradhatatlan varázshangszere. Ezt követte a szobor ünnepélyes átadása. A szobrot állító MOSZ nevében Birgmayer Lajos szoborbizottsági elnök mondott beszédet, amelyre Skrovina Mátyás zólyomi polgármester válaszolt a zólyomi állami polgári fiúiskola növendékeinek éneke után. A tárogató hangjaira elkezdődött a szobor koszorúzása. Az állami tisztségviselők, a képviselőházi tagok, a vasutasok és a zólyomi szerveze-

34 Magyarország, 1907. június 4. 6.

35 Budapesti Hírlap, 1907. június 4. 8.; Tóvári, 1997. 85., 116.

36 Budapesti Hírlap, 1907. június 4. 8.

37 Uo.

tek, országos egyletek képviselői mellett a Függetlenségi Párt helyi politikusai kosszorúztak. Amikor a polgármester azt hangoztatta, hogy nemcsak a szobrot, hanem a fejedelem szent eszméit is ápolni fogja a város, maga is a Rákóczi-kultusz politikai eseménysorozata közé sorolta a zólyomi szoboravatót. Az ünnepség koreográfiája is ebbe a sorba illeszkedett.

Nem egészen egy héttel a leleplezési ünnepség után az országos napilapok Petheő Tivadar és a MOSZ egy másik vezetőségi tagjának a beszédjeit kommentálták, amelyek az ünnepséget követő díszvacsorán hangzottak el. A *Magyarország* című lap a június 21-i képviselőházi felszólalásokat idézte: a függetlenségi párti politikusok állítólag „Beszédeikben rámutattak arra, hogy 1904-ben milyen nagy elégedetlenség volt a vasutasok közt, s hogy sztrájkba is hajtották őket, amellyel nagy kárt okoztak az országnak. S most II. Rákóczi Ferencnek szobort emeltek kizárólag a mozdonyvezetők, amivel bűnüket mintegy expiálni akarják. A kiengesztelésen kívül ez a szobor azonban egyúttal emlékeztető akar lenni arra, hogy visszatartsa őket hasonló bűn elkövetésétől. Most, mikor nyugodt fővel gondolkoznak, belátják, hogy ha még egyszer sztrájkba állanának, a hazaárulás bűnébe esnének. II. Rákóczi Ferencet pedig éppen azért választották, mert lehet részük akár mennyi szenvedésben, a haza ellen kezüket többé nem emelik fel.”³⁸

A *Magyarország* című napilapot 1893-ban alapították a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt tagjai. 1907-ben még korántsem jellemezte az a radikalizmus, ami 1910 után; gyakorlatilag a hatalmon lévő politikai erők egyik szócsöve volt. S mint ilyen, nem csodálható, hogy a permanens vasutassztrájkok miatt – melyek a kormányon, hatalmon levő függetlenségi párti politika csődjét is kifejezték ebben az időszakban –, ebben a formában is elégtételt kívánt venni a vasutasok szakszervezetén azzal, hogy a kvázi behódolás szavait adta a MOSZ vezetőinek szájába a képviselőházi felszólalásokra hivatkozva, mely szavak, kijelentések elhangzását autentikus forrásokkal amúgy nem lehet igazolni. Ugyanis közvetlenül a zólyomi szobor-leleplezés után ismét sztrájkhangulat uralkodott az országban, ami miatt a kormány – francia, német mintára – államérdekre hivatkozva az állami hivatalnokokat, köztük a vasutasokat el akarta tiltani az országos sztrájk jogától. A tiltás mellett állást foglalók a zólyomi szoboravató „mea culpázását” hozták fel érvként, elégtételként.³⁹

Pár hónappal később, amikor mindez lecsengett, a vasutasok mozgalmára az emlékezet pozitívan tekintett vissza, hiszen az ország első Rákóczi-szobrát állították fel, ahogyan a *Kecskeméti nagy képes naptár* 1908-as száma fogalmazott, a vasutasok „...a saját filléreikből gyűjtötték [a pénzt a szobor anyagköltségeire], s a nemzet áldozatkészségét nem vették igénybe. Annál szebb és dicséretesebb dolog tehát, hogy tisztán önerejükkel állították fel a dicsőséges fejedelem szobrát. Ez emlékműnek minden kis szemcséje a magyar vasutasok magyar érzésének, hazafiságának és a dicső nemzeti múlt kegyeletének fényes dokumentuma.”⁴⁰ Továbbá, ahogyan a *Városok Lapja* fogalmazott: „A szép, hazafias ünnep jelentősé-

38 *Magyarország*, 1907. június 8. 7.

39 *Magyarország*, 1907. június 21. 8.

40 *Kecskeméti nagy képes naptár*, 1908. 251–252.

gét növelte az, hogy ez a legelső emlék, amelyet az utódok hálás kegyelele dicső emlékü fejedelmünknek állít.”⁴¹ A szoborról el lehetett mondani: „Ennek a második szobornak az a külön nevezetessége, hogy az első. Mert bizonyos, hogy jön majd utána egész sor nagyobb is, drágább is, de időrendben mégis ez marad az első, melyet Rákóczi Ferenc örök tiszteletének magyar földön emeltek.”⁴²

Zólyomból Borsiba

A zólyomi Rákóczi-mellszobor nem egészen másfél évtizedig töltötte be „nyugodt”, kultikus emlékhely-funkcióját a város és a magyar vasutas társadalom életében a hazafias Rákóczi-megemlékezések színtereként. Az első Csehszlovák Köztársaság megalakulása után eltávolították a magyar vonatkozású köztéri szobrokat, emléktáblákat. Ettől az időszaktól kezdődik a szobor regényes, hányattatott útja, túlzás nélkül állítható, néhol kriminális, méltatlan históriája, amit autentikus források hiányában tudományos alapossggal sajnos nem lehet teljes mértékben rekonstruálni. Ami bizonyossággal állítható: a zólyomi szobor sorsa is megpecsételődött, hasonlóan számos felvidéki alkotáshoz, a város 1918. december 22-i megszállását követően.

Arra vonatkozóan sincsenek adatok, hogy a szobrot pontosan mikor is távolították el; a dátumot illetően hozzávetőleges visszaemlékezések alapján maradtak fenn utólagos újsághírek, amelyek a mai napig megtöltik a szobor históriájával foglalkozó honlapokat. Az internetes hírek alapvetően Balassa Zoltán 1990-es években készített közleményére épülnek, amely szintén nem tudományos feltárómunkán alapuló tanulmány, hanem az oral history terméke: az édesapjától, Balassa Gézától hallottakra hivatkozik,⁴³ akinek a szobor további sorsában meghatározó szerepe volt. Balassa írását igyekeztünk a korabeli sajtóhírekkel egybevetni.

Az egyik, 1921-es sajtóhír szerint a zólyomi Rákóczi-mellszobrot 1920 júniusában döntötték le,⁴⁴ amikor kismértékben meg is sérült: a kócsagtoll letört a fejedelem süvegéről. Az alkotást ekkor a város új, cseh-szlovák vezetése a zólyombrézói (Podbrezová) öntödébe szállíttatta, hogy beolvassák, de a szállítást végző teherautó sofőre állítólag kijátszotta megbízóit, és nem az öntödébe vitte, hanem elrejtette azt a zólyomi várban, ahol közel 50 évig lapult. Más híradások szerint már korábban, 1919-ben eltávolították a szobrot Zólyom főteréről.⁴⁵ De van olyan újabb szoborhistória is, amely szerint még korábban, már 1918-ban ledöntötték.⁴⁶ Egy további változat szerint egy zólyomi gazda (nevét nem tudni) elrejtette a mellszobrot az egyik gazdasági épületben a városháza udvarán, aminek Petrogalli

41 *Városok Lapja*, 1907. június 15. 6–7.

42 *Vasárnapi Újság*, 1907. 23. sz. 461.

43 Balassa, 1994.

44 *Esti Újság Vasárnapja*, 1921. április 22. 99–101.

45 Balassa, 1994. 14–15.

46 Palágyi, 2003. 6.

Oszkár ügyvéd, újságíró, a Függetlenségi Párt zólyomi országgyűlési képviselője, a *Prágai Magyar Hírlap* főszerkesztője a szemtanúja volt.⁴⁷

Vajon a regényes szoborrejtegetésnek mi az igazságtartalma? A szoborhistoria bizonyos elemeinek képtelenségeiről Balassa Géza tanár, művészettörténész, aki a Közép-Szlovákiai Műemlékhivatal munkatársa volt,⁴⁸ 1975 júniusában feljegyzéseket készített.⁴⁹ Balassa Gézát 1943-ban Zólyomban előbb restaurálási munkákkal, majd egy múzeum létrehozásával bízták meg. Ekkor találta meg váratlanul a Rákóczi-szobrot a városháza udvarán álló gazdasági épületben a lépcső alatt, szénába csomagolva. A szobrot a zólyomi vár kápolnájában rejtette el, nehogy elkobozzák, s anyagát beöntve aktuálpolitikai szobor elkészítésére használják föl. A majd negyedszázados lappangás biztonsága egészen 1967-ig tartott, amikor a szobrot Balassa Géza Fülekre irányította, ahol a gimnázium a fejedelem nevét kívánta fölvenni. Mivel ez nem következett be, ideiglenesen kiállították a Füleki Vármúzeum udvarán, „...de a szovjet inváziót követően [1968] a szobornak ismét bujdosnia kellett”. Arra, hogy mi történt 1968 tavasza és 1969 tavasza között a műalkotással, a visszaemlékezés nem tért ki, arra azonban igen, hogy ekkor jutott Balassa Géza tudomására, hogy Borsi, a fejedelem szülőhelye „szobrot keres”. Balassa Géza tehát Borsiba szállíttatta, és „1969. május 31-én ismét ünnepélyesen fölavatták a szobrot” – zárul a szobor bujdosásának története.⁵⁰

Az avatás napján a borsi kultúrházban szimpóziumot rendeztek, amelynek keretében Czine Mihály irodalomtörténész tartott előadást a fejedelem életéről és munkásságáról. Ez nem egy tudományos igényű, a Rákóczi-kutatás legfrissebb eredményeire épített beszámoló volt, mivel az amúgy kiváló irodalomtörténész sohasem foglalkozott II. Rákóczi Ferencel és a szabadságharccal.⁵¹ Ezt követően „kuruc estet” tartottak, Magyarországról érkező művészek kuruc dalokat, nótákat adtak elő. A 135 centiméter magas, Mayer Ede által készített mellszobrot egy 143 centiméter magas oszlopra állították Borsiban, a Rákóczi-kastély parkjában, a bejáratnál,⁵² s a régi-új Rákóczi-emlékművet másnap délután 14 órakor leplezte le Tolvaj Bertalan, a Szlovák Szocialista Köztársaság Nemzetiségi Titkárságának vezetője. A koszorúzás alatt a kastély egyik ablakából tárogató hangja szólt. Az ünnepség után a több ezres közönség a helyi park szabadtéri színpada körül gyülekezett. Itt ismételten Czine Mihály beszélt, majd tárogatón Burka Sándor adott elő kuruc dalokat.⁵³

Szoborleleplezés, kuruc nóták, tárogatómuzika: látható, hogy a Rákóczi-kultusz ceremóniájának elemei oly mély gyökeret vertek az 1900-as évek elején, hogy közel hetven év, két rendszerváltás és három impériumváltás sem tudta kikezdeni annak sziklaszilárd koreográfiáját.

47 Balassa, 1994. 14.

48 Palágyi, 2003. 6.

49 Balassa, 1994.

50 Uo. 15.

51 Uo. 15.

52 Kecskés, 1991.

53 Balassa, 1994. 15.

A zólyomi Rákóczi-mellszobor (utó)élete Borsiban napjainkig tart és szorosan összekapcsolódik a fejedelem születésének helyet adó várkastély történetével (2. kép).⁵⁴ A szülőhely és a szobor napjainkig a felvidéki Rákóczi-hagyományápolás legfontosabb színhelye. Ennek 2003-ig tartó szakaszát a helytörténész Hajdú Jenő foglalta össze,⁵⁵ 2003 után pedig végezetül csupán a szobor állapotához kapcsolódó két momentumot említünk még meg. 2008-ban úgy tűnt, sikerült véglegesen eredeti formájában rekonstruálni a szobrot, visszakérült rá az időközben letörött, hiányzó kócsagtoll.⁵⁶ 2013-ban azonban ismét restaurálni kellett egy kriminális eseményt jelentő barbár rongálás miatt.⁵⁷

Az első erdélyi Rákóczi-szobor: Marosvásárhely, 1907

A *Brassói Magyar Újság* című napilap 1907. október végén a következő csaldott híradást tette közzé: Marosvásárhelyen „Holnap délelőtt leplezik le II. Rákóczi Ferencnek, a halhatatlan emlékü erdélyi fejedelemnek a mellszobrát. Talán nagyobb ünnepség és pompa illette volna meg ezt az ünnepséget, mert ez a szobor Erdélyben még csak az első és széles hazában a második emlékmű, mely a fejedelem nagyságát és dicsőségét hirdeti. Talán mégsem kellett volna ennek az ünnepélynek kizárólag helyi jellegűnek lennie. El kellett volna terjedjen a híre, hogy Erdély szabad népe milyen fénnel ünnepli a szabadság lánglelkű harcosának dicső emléket.”⁵⁸ A várva várt esemény – noha országos jelentőségű társadalmi-politikai megmozdulásként indult, mint minden ilyen jellegű kezdeményezés az 1903-as évfordulót követő időszakban – valóban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel jócskán megkésett (négy évig készítették elő).

2. kép. A Zólyomban 1907-ben leleplezett Rákóczi-szobor ma Borsiban

54 Forrás: <https://www.kozterkep.hu/eszkozok/kepmutato/378207?meret=1> (letöltés: 2020. július 13.).

55 Hajdú, 2003.

56 Kecskés, 1991.

57 A szobor ledöntéséről és feldarabolásáról 2013-ban lásd a híradásokat: <https://www.hirek.sk/belfold/el-loptak-ii-rakoczi-ferenc-borsi-mellszobrat>; *Múlt-kor*, https://mult-kor.hu/20130301_elloptak_ii_rakoczi_ferenc_borsi_mellszobrat (letöltés: 2020. május 26.). A budapesti Képzőművészeti Egyetem Szobrászati Tanszéke helyreállította.

58 *Brassói Magyar Újság*, 1907. október 28. 4. A kortársak számontartották, hol is állnak a Rákóczi-szoborálítási versenyben. A marosvásárhelyi szobor volt az ország második, Erdélynek pedig az első, közadakozásból emelt emlékműve. Vö. *Az Újság*, 1907. október 30. 9.

Az országos szoborállítási lázat a 200. évforduló, majd a hamvak 1906-os hazahozatala táplálta, Marosvásárhelyen azonban az ötlet már sokkal korábban felmerült, s részint a város millenniumi szoborállítási akciósorozatába illeszkedik, részint pedig a marosvásárhelyi Rákóczi-emlékhelyek megjelölésének sorába.

Marosvásárhely a Rákóczi-szabadságharc fontos közjogi-politikai állomása volt, 1707. április 5-én itt iktatták be erdélyi fejedelmi státusába Rákóczit. A Vártemplom gótikus termében őrizték a fejedelmi beiktatás ereklyéjét, az úgynevezett Rákóczi-széket. E köré az esemény köré épült a város Rákóczi-kultusza is: a fejedelem emlékezete Bernády György polgármester koncepciózus, kitartó tevékenysége eredményeképpen a mai napig jelentős az erdélyi városban.⁵⁹ A város anyagi és kulturális felvirágoztatását mindvégig egységben látó, azt létrehozó polgármesternek a város Rákóczi-kultuszának megteremtése is köszönhető.

A marosvásárhelyi törvényhatósági bizottság a szabadságharc 200. évfordulójának megünneplése alkalmából 1903. szeptember 29-én rendkívüli közgyűlést tartott. A városi tanács ezen az ülésen terjesztette elő a tervet, miszerint a fejedelmi beiktatás 200. évfordulójának évében, 1907-ben emeljenek emlékoszlopot, s ennek finanszírozására a városi költségvetés 1904-től évente ezer koronát különítsen el, továbbá javasolták: indítsanak országos gyűjtést.⁶⁰ Az ülés országos publicitást kapott. Kiállították a gyűjtőíveket, a pénzgyűjtés azonnal megindult.⁶¹ 1906-ban a városi tanács tagjaiból szoborbizottság alakult, amelynek nevében Bernády György polgármester felkérte a szobor tervezésére Székely Károly szobrászművészt.⁶²

A marosvásárhelyi szoborállítást ugyanakkor a Rákóczi-kultusz általános, párhuzamos erdélyi megmozdulásai, történései, törekvései is sarkallták. Ennek a fejedelmi beiktatás 1907. évi 200. évfordulója szolgáltatott újabb apropót, alapot. A fejedelem beiktatásának évfordulójára készülődve 1907. március 8-án Kolozsváron Rákóczi-emlékmű bizottság alakult.⁶³ Az emlékmű felállítására végül ugyan nem került sor, de a gyűjtés elindult. Ekkor bízták meg Szádeczky Lajos történészprofesszort egy Rákóczi-monográfia elkészítésével, a fejedelem beiktatását pedig április 5-én Tordán ünnepelték meg a városi vigadóban, ahol a történész mondott beszédet.⁶⁴

Székely Károly három tervet is készített 1906 márciusában Párizsban, ezek közül választotta ki a szoborbizottság a fejedelem emlékére állítandó változatot: a bronzból öntött mellszobor – a portré a Mátyási Ádám-féle festmény alapján készült – egy csonka gúlára emlékeztető, terméskő obeliszken pihent, ami fél méter magas, sziklatömbszerű tömegéből emelkedett ki. Az obeliszk előtt szintén a terméskő talapzatából kifaragott, kezében kardot markoló, elszánt tekintetű, rohamra induló

59 Tevékenységét Marosi Barna kitűnő életrajzban tárta fel: Marosi, 2006. Lásd továbbá: Pál-Antal, 2007. 9–37. Bernády György kulcsszerepére rámutat: Fodor J., 2017; György, 2019. 41–42.

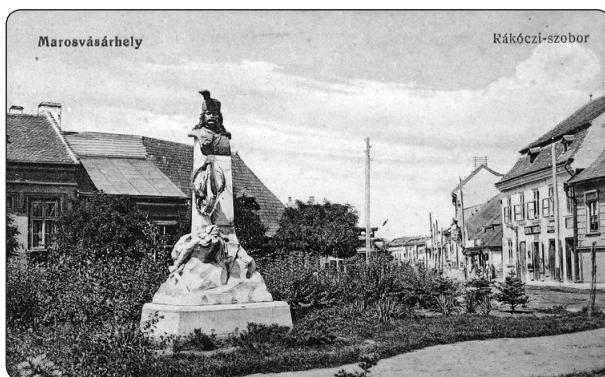
60 *Rákóczi album*, 1907. 57–59.; Vécsei, 2018. (Feldolgozta a vonatkozó levéltári forrásokat is.)

61 *Rákóczi album*, 1907. 57.

62 Vécsei, 2018. Székely Károlyra lásd: Szentgyörgyi, 1912. 193.; ML 1935. 2. köt. 496.; Szatmári, 1991. 270–279.; Miklósi-Sikes, 2001. 334.; Csepreghy A.–Csepreghy H., 2010. 39.; *Éremtani Lapok*, 134. (2012. február–december) 16.; Vécsei, 2018.

63 Bővebben lásd: Gaal, 2004. 306–307.

64 Uo. 307. A beszéd: Szádeczky, 1907.

3. kép.
A marosvásárhelyi
Rákóczi-szobor

kuruc katona félalakos zsánerszobra helyezkedett el. Kardhüvelyén a PRO LIBERTATE felirat jelent meg.⁶⁵

Az emlékmű 1907 májusára elkészült, s az alkotó még ebben a hónapban eljuttatta azt Marosvásárhelyre. A Rákóczi-szobor indította el pályáján, illetve tette országos hírű alkotóvá Székelyt, amikor a következő év februárjában munkájáért elnyerte a Ferenczy-nagydíjat; ekkortól kezdve állította ki műveit a Műcsarnokban és a Nemzeti Szalonban.⁶⁶ Miért esett rá a választás? A város szülötte volt; művészi kvalitásai mellett érdemének tudták be Marosvásárhelyen, hogy alkotótevékenységét áthatotta a „francia kozmopolita szellemiség”, de a „hazai, eleven impressziók” is, melyek alkalmassá tették „a kuruc világ lelkének alapos megismerésére”.⁶⁷

A szobor bronzba öntése 1907 májusában megtörtént,⁶⁸ felavatására 1907. október 29-én, a hamvak hazaszállításának évfordulóján került sor az akkori Kossuth Lajos és Arany János utca találkozásánál lévő téren (3. kép). Az ünnepség délelőtt 11 órakor vette kezdetét – és a program alapján is helyire, nem országos méretűre sikeredett. Az ünnepségről tudomásom szerint egyetlen fotó maradt fenn, melynek alapján nem lehet megállapítani az ünneplők létszámát, de a szobor környékét betöltötte a nézőközönség,⁶⁹ három-négyezren lehettek. Bedőházi János, a marosvásárhelyi református kollégium tanára, országgyűlési képviselő, valamint Fenyvesy (máshol Fenyvesi) Soma marosvásárhelyi és székelyföldi függetlenségi párti országgyűlési képviselő mondott beszédet, amelyet a város iskoláiból kirendelt diákok, továbbá a helybéli és környékbeli, megjelent közönség hallgatott. A református egyház dalárdája és a helyi dalkör énekelte el a Himnuszt és a kuruc dalokat. Az ünnepély végén Bernády György polgármester átadta a városnak a szobrot.⁷⁰

Ha választ keresünk a kérdésre: miért nem vált a marosvásárhelyi szoboravató országos politikai megmozdulássá, talán a polgármester politikai habitusára,

65 Szádeczky, 1907. 58.; Vécsei, 2018.

66 *Pesti Napló*, 1908. február 16. 17.

67 *Rákóczi album*, 1907. 57–58.

68 Uo. 59.

69 A fotó megtekinthető: <https://www.kozterkep.hu/12943/ii-rakoczi-ferenc-szobra#vetito=195025> (letöltés: 2020. február 11.).

70 Vécsei, 2018; *Az Újság*, 1907. október 30. 9.

akkori ismertségére, a városra korlátozódó, ekkor még lokális szerepvállalására kell gondolnunk. Ebben az időben Bernády még nem tartozott ahhoz a körhöz, amelynek tagjaként 1913 körül a Tisza-féle Nemzeti Munkapárt egyik meghatározó személyiségévé vált,⁷¹ és az országos napi politikában részt vett, ami a városba vonzotta volna az országos politikai elitet. Vagyis az első erdélyi Rákóczi-szobor állítása: a marosvásárhelyi szoborállítás helyi, illetve regionális eseménnyé tudott csak válni és nem országossá. Továbbá, úgy vélem, közrejátszott az is, hogy a hamvak hazahozatala után közvetlenül, egy év elteltével nem lehetett egy újabb, hasonlóan intenzív és nagyszabású, országos megmozdulásra számítani a Rákóczi-ügyben.

Az esemény alkalmából Marosvásárhelyen ünnepi kiadványként megjelent egy úgynevezett *Rákóczi album*, a helyi Kossuth Nyomda terméke.⁷² Nevével ellentétben egy közel 60 oldalas füzetről van szó, elején a Rákóczi-szobor gipszmintájának fotójával. A szerzők helyi értelmiségiek: Lajos Dénes, a marosvásárhelyi Székely Társaság tagja, ifj. Biás István levéltárnok, Szász Béla író, tanár, protestáns teológus, Szabó György katolikus főgimnáziumi tanár és Szilveszter Ferenc katolikus pap, főgimnáziumi tanár voltak. Nem kis részben az albumnak köszönhetően rekonstruálható a szoborállítás története.

A szobor leleplezésével nem zárult le a marosvásárhelyi Rákóczi kegyeleti helyek kijelölésének, a Rákóczi nevét viselő intézmények alapításának sora, illetve, mondhatjuk, hogy a szobor ugyan a legkiemelkedőbbje, de csak egyike volt a sok köztéri, városi alkotásnak, melyek a fejedelemnek állítottak emléket. Bodor Péter még a reformkorban készítette el híres marosvásárhelyi zenélő kútját, az ország első zenélő óráját, amely minden reggel 6 órakor a *Rákóczi-indulót* játszott.⁷³ A székely ezermester készített egy, a Maroson átívelő fahidat is, ami azonban közel egy évszázad után nagyon rossz állapotba került, ezért Bernády egy új híd megépítését kezdeményezte. A 67 méter hosszú, öt méter széles úttestű hidat 1900 elején kezdték el építeni, s 1911 májusában adták át a forgalomnak: a hídfőkönn egy-egy rézből öntött tábla felirata hirdette, hogy a város vezetőségének határozata szerint a szerkezet a Vásárhelyen fejedelmi székbe iktatott II. Rákóczi Ferenc nevét kapta.⁷⁴ 1903–1905 között épült meg az Erdélyi Római Katolikus Főgimnázium, amelynek Klastrom utcai épületegyüttesét II. Rákóczi Ferenc Római Katolikus Főgimnáziumnak nevezték el. Szintén Bernády György polgármestersége idején, gyakorlatilag a Rákóczi-szobor felállításával párhuzamosan, 1906–1908 között épült fel szecessziós stílusban, Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti építészek tervei szerint a toronyos városháza. Gyűléstermének ólomberakásos, színes üveglakalai Róth Miksa alkotásai. Az öt történelmi portré közül az egyiken a szintén a Mányoki-portré ihlette fejedelem látható.⁷⁵

71 Vö. Fodor J., 2017. 149.

72 *Rákóczi album*, 1907.

73 A kút sorsáról: Keresztes, 1988. 72–74. Bodor tevékenységéről: Pál-Antal, 2015.

74 Pál-Antal, 2015. 14. skk., 75. skk.; *Függetlenség*, 1940. szeptember 8. 4.; *Pesti Napló*, 1936. június 28. 35.

75 Utóbbiról lásd: Vécsei, 2018.

A marosvásárhelyi Rákóczi-szobor csak egy bő évtizedet élt meg. A román megszállást követően,⁷⁶ 1919. március 27–28. éjjelén a város román prefektusa levetette talapzatáról a város másik két szobrával, a Bem- és a Kossuth-szoborral együtt, és öntödébe szállította, majd beolvasztották,⁷⁷ ami a románok szimbolikus „térfoglalásának” kulcsmomentuma volt.⁷⁸ Emilian Vescan prefektus sürgősen kivizsgáltatta az ügyet, de a szobrok nem menekültek meg, a lakosok úgy tudták, hogy elszállították őket a városháza pincéjébe. Olyan felháborodást keltett az eset, hogy a városi tanács emiatt egyhangúan benyújtotta lemondását, de a prefektus azt nem fogadta el.⁷⁹

1921. december 22-én a Magyar Műemlékvédelmi Hivatal felterjesztette a kormányhoz az utódállamok területén található azon magyar vonatkozású köztéri szobrok, emlékművek listáját, melyeket a magyar állam igyekezett megszerezni. Köztük szerepelt a marosvásárhelyi Rákóczi-emlékmű is Kossuth és Bem szobrával együtt.⁸⁰ A román kormány állítólag hajlandóságot mutatott a szobrok átadására,⁸¹ ám az akció elhúzódott, s végül eredménytelen maradt. Az 1930-as évek az ország ledöntött szobrai miatti szomorúságban teltek, ami összekapcsolódott a revíziós törekvésekkel: az érsekújvári, breznóbányai, zombori, marosvásárhelyi megsemmisült Rákóczi-szobrokat, -emlékműveket a többivel együtt országszerte gyászolták.⁸² A marosvásárhelyi Rákóczi-szobor visszaállításának realitását elvben növelte, hogy a talapzat, bár összetörten, de állítólag még 1942-ben is megvolt a városmajor területén,⁸³ továbbá az is, hogy Bernády a román megszállás ellenére politikailag továbbra is aktív volt,⁸⁴ valamint hogy a román szigor enyhülése után, 1921 végétől a katonai ostromállapot fellazult, s a sajtó bátrabban felvállalta a városi szintű politizálást.⁸⁵ Miután Marosvásárhely újra magyar fennhatóság alá került, 1940 novemberében értelmiségiek javasolták a katonai-közigazgatási parancsnokságnak, hogy állítsák fel a három szobrot.⁸⁶ Az ügy húzódott. 1941-ben még élt Szász Károly özvegye, aki az *Új Magyarország* című lapnak ekképpen nyilatkozott: „Az uram csinálta a marosvásárhelyi Rákóczi-szobrot. Amikor a románok bejöttek, leverték a szobor fejét és a Marosba dobták. Most megmaradt ez a gipszmodell.”⁸⁷ A gipszmodell alapján tehát újra lehetett volna önteni a szobrot, azonban erre már nem kerülhetett sor.

76 A város megszállását összefoglalta legutóbb: Fodor J., 2017. 165–167.

77 Miklósi-Sikes, 2001. 334.

78 Fodor J., 2017. 174.

79 Uo.

80 Sebestyén, 2010. 107–108.

81 *Pesti Napló*, 1923. július 15. 7.

82 Lásd például: *Magyarország*, 1934. szeptember 2. 10.; *Dunántúl*, 1935. április 15. 8.

83 Böződi, 1942.

84 Fodor J., 2017. 183–184.

85 Uo. 184–185.

86 Uo. és Sebestyén, 2010. 408.

87 *Új Magyarország*, 1941. október 12. 8.

Az első egész alakos Rákóczi-szobor története: a zombori szoborügy

1903-ban, a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 200. évfordulós ünnepein ország-szerte valójában már nem is a szabadságharc kitörését, hanem annak kultikus alak-ját, a fejedelmet ünnepelték, és várták hamvainak bármely pillanatban bekövetkező hazaérkezését. Sok helyen megemlékeztek II. Rákóczi Ferencről, de négy olyan városi ünnepségsorozatra került sor, amely az egész ország figyelmét kiérdemelte: Szegeden – ahol a legnagyobb ünnepség zajlott budapesti politikusok részvéte-lével –, Hajdúböszörményben, Pest vármegyében Vácott és a Bács-Bodrog vár-megyei Zomborban, egyidejűleg, 1903. október 25-én.⁸⁸ Szeged azzal, hogy fel-elevenítette a hamvak hazahozatalának ügyét, valamint fölterjesztést írt a képviselő-háznak, hogy a fejedelem „emlékét gyalázó” törvényt (1715. évi XLIX. tc.) töröljék el, a Rákóczi-megemlékezések országos központjává, zászlóvivőjévé vált. A Függet-lenségi Párt nemcsak a fővárosban, hanem Szegeden is ünnepelte Rákóczit – jobb híján ekkor még – a város Kossuth-szobra előtt, ahová az ország minden tájáról érkeztek politikusok és diákok. Olyan helyekről is – például Debrecenből, Eperjes-ről, Sátoraljaújhelyről és Kassáról –, mely települések történeti szempontból inkább mondhatók a „fejedelem városai”-nak, mint Szeged.⁸⁹ Amikor Zombor – ahol gya-korlatilag csak fosztogatva átvonultak Rákóczi hadai, de semmi említésre érdemes nem történt a szabadságharc idején – csatlakozott az országos programhoz, hogy Rákóczinak méltó emléket állítson, úgy vélem, regionális versengést is indított a két dél-magyarországi város között abból a célból, hogy országos figyelmet szerezzen.

Amikor a zombori királyi törvényszék bírói testületének egyik tagja, Dömötör Győző 1912-ben összeállította a szoboravatás történetéről szóló kiadványt, kiinduló-pontnak a hamvak hazahozatala alkalmából szervezett 1906-os megemlékezést nevezte meg.⁹⁰ Lehet, hogy a konkrét ötlet ekkor – bizonyára Kassán – fogalmazó-dott meg, de vele – és a korábbi szakirodalommal⁹¹ – ellentétben úgy vélem, hogy már az 1903-as ünnepség is a szoborállítás előzményének tekinthető.

Mi más inspirálta volna a zomboriak 200. évfordulós megemlékezését – természetesen a hazafias fellángoláson túl –, mint a kulturális szempontból rivális Szeged agilis fellépése? Zomborban a négy fent említett város közül egyetlenként ráadásul kétnapos volt az ünnepelés. Már október 24-én elkezdődött a program: a városháza udvaráról lampionos körmenetet indult a belvárosban a Rákóczi-induló hangjaival kísérve. Ezt követően Vadas Kálmán tárogatómester közreműködésével toronyzene szólt. Másnap, az ünnep vasárnapján Fejér Gyula apátplébános szent-misést celebrált a zombori római katolikus templomban. A misén a zombori testüle-tek, hivatalok, egyesületek tagjai gyakorlatilag teljes létszámban vettek részt. Az ün-neplés a városháza dísztermében folytatódott, ahol a megnyitót Vértesi (Virter) Károly ügyvéd, az útleírásai által országos hírnévre szert tett közíró,⁹² az ünnepi

88 *Budapesti Hírlap*, 1903. október 26. 3.

89 A szegedi Rákóczi-szobor történetére lásd: Kincses, é. n. (b).

90 Dömötör, 1912. VI.

91 Beck, 2003; Lányi, 2003; F. Cirkli, 2006; Gleszer, 2009. *Száz évvel ezelőtt*, 2012; Fekete, 2019.

92 Életrajzára, munkásságára lásd: Glässer, 2013.

beszédet pedig Trisler Károly hírlapíró mondta el a közönség lelkes éljenzése közepette. Este zárásképpen díszvacsora volt – tudjuk meg a *Budapesti Hírlap* másnapi számából.⁹³

A Rákóczi-szobor felállításának története 1906-ban vett újabb fordulatot, a fejedelem és bujdosótársai hamvainak hazahozatalát követően. 1906. december 16-án Zomborban megalakult a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság, amely alakuló ülését a városháza dísztermében mindjárt „a fejedelem magasztos emlékének” szentelte. A közgyűlésen megtárgyalták a társaság motorjának, alapító elnökének, Vértesi Károlynak – aki az 1903. évi ünnepséget is megnyitotta – indítványát: állítsanak lovas szobrot a városban a fejedelemnek.⁹⁴

A dualizmus korának egyik nemesi származású városi, megyei értelmiségi karaktereként számon tartott Vértesi lokálpatriotizmusát, társadalmi szerepvállalását, a banalitásig fokozódó lelkes ügybuzgóságát, amelynek motivációi budapesti ügyvédi és függetlenségi párti, országos politikai kapcsolataiban keresendők, legutóbb Glässer Norbert tárta föl. A mindemellett kiváló szónok Vértesi Károly volt a századelőn Zomborban gyakorlatilag minden politikai, közéleti megmozdulás kezdeményezője, aktív lebonyolítója.⁹⁵ A gyűjtő hangú beszédjei által a sajtón keresztül országos hírnévre szert tevő lokálpatrióta hazafi teljes egészében magáévá tette a függetlenségi párti nemzetpolitikát, a nemzeti hagyományok ápolását. A Rákóczi-szobor felállításával a megyeközpont szimbolikus emlékezeti helyét kívánta megteremteni.⁹⁶ A nem titkolt szoborállítási versengés ötlete már az irodalmi társaság alakuló ülésén is elhangzott Vértesi szájából: „Szeged és Nagyikinda megmozdult. (...) A példaadó jóban legyünk mi a harmadik, esetleg első itt az Alföldön, melyet szintén megdobogtattak a kuruc katonák lovainak patái.”⁹⁷ Következő lépésként, december 20-án Zombor város törvényhatósága évnegyedes közgyűlést tartott, amelyen a képviselő-testület elhatározta, hogy a város két főutcáját Rákócziról és Thökölyről nevezik el.⁹⁸

A zombori szoborbizottság Vértesi Károly elnökletével a karácsonyi ünnepi időszak után, 1907. január 26-án alakult meg, és a korabeli, hasonló célból alakított bizottságok átlagos tagságát messze meghaladóan nagy létszámú volt. Feladata egy országos gyűjtés megszervezése, lebonyolítása volt abból a célból, hogy Zomborban egy monumentális Rákóczi-lovasszobrot állítsanak fel: „Oltárt, melyen a szabadság és a honszeretet, az önfeláldozás és a mély vallásosság lángját gyújtsa fel a Fejedelem szelleme az utód fohászkodó lelkében!”⁹⁹ Ezzel egy nagyszabású kultikus emlékhelyet kívántak létrehozni; a város országos, kitüntető figyelemre vágott, jelentős részt kívánt magának a Rákóczi-kultusból. Vértesi Károly szoborbizottsági elnök nem csak a nevét és a tekintélyét adta a grémium működéséhez. Első körben

93 *Budapesti Hírlap*, 1903. október 26. 3.

94 *Magyarország*, 1906. december 12. 12.

95 Glässer, 2013. 153–155.

96 Gleszer, 2009; Glässer, 2013. 158–159.

97 Dömötör, 1912. VI–VII.

98 *Városok Lapja*, 1907. január 15. 8.

99 Dömötör, 1912. VI.

kieszközölte, hogy a Schweidel-szoborbizottságban megmaradt 1322 koronát át-
vigyék a Rákóczi-szoboralapba, ezzel teremtve meg annak indulótőkéjét.¹⁰⁰

Schweidel József honvéd tábornok, aradi vértanú grandiózus, egész alakos szobrát, Mátrai Lajos György alkotását nem sokkal korábban, 1905. május 18-án avatták fel a tábornok szülővárosában, a Megyeháza előtti téren.¹⁰¹ A Schweidel-szobor felállítására rendezett gyűjtésből megmaradt pénz tehát átkerült a Rákóczi-alapba – ám a két szobor története, mint látni fogjuk, nem csak ezen a ponton kapcsolódott össze. Második lépésként Vértesi bravúrosan rövid idő, három nap alatt, január 29-re megszerezte a belügyminisztérium engedélyét, hogy a város országos gyűjtést indíthasson.¹⁰² A szoborbizottság tízezernél is több, Rácz Soma alelnök által fogalmazott felhívást küldött szét, amelynek nyelvezete a Rákóczi-kultusz 1906-os romantikus, hazafias érzelmet kifejező stílusát idézte: „Ha valahol, itt van szükség arra, hogy a szabadság nagy hősének ércemléke hirdesse a büntetlenül meg nem szeghető szent kötelességet: a haza- és hazaszeretetet, itt, ahol a nagy fejedelem és Vak Bottyán vitéz kurucai végiggázoltak a haza ellen támadt hálátlan jövevényeken...”¹⁰³

Elindult a sajtókampány, s a *Pesti Hírlap* néhány nap múlva, február 3-án arról adott országos híradást, hogy a szoborra 1500 korona máris összegyűlt.¹⁰⁴ A felhívást a bizottság a *Magyarország* című napilapban május végén tette közzé, amelyből megtudhatjuk, hogy a gyűjtést gyakorlatilag az irodalmi társaság tagjai bonyolították le, akik felhívásukban 1907. december 1-jéig várták a Zombori Takarékpénztár címére a beérkezett adományokat, valamint az ezeket hitelesítő, a társaság által kibocsátott, kitöltött gyűjtőíveket.¹⁰⁵ A felhívást június elején a *Budapesti Hírlap*-ban is közzétették,¹⁰⁶ a kezdeti fellángolást követően mégsem sikerült a kitűzött határidőre a megfelelő összeget összegyűjteni. A gyors szoborállítás terve ezért realitását veszítette. A *Magyarország* című napilap két év múlva, 1909 októberében még mindig csak arról tudósított, hogy az országos gyűjtés szép eredménnyel folyik, és már rendelkezésre áll annyi pénz, hogy belefogjanak a megvalósításba. A szoborbizottság felszólította az elnököt, Vértesi Károlyt, hogy kezdjen tárgyalásokat hazai szobrászokkal, hogy egy, a Schweidel-szoborhoz hasonló méretű, volumenű alkotás készülhessen.¹⁰⁷

Nem tudni pontosan, ekkor mekkora összeg állt rendelkezésre, de egy évvel később, 1910 novemberében még mindig csak a végleges, illetve a szükséges fele, körülbelül 10 ezer korona.¹⁰⁸ Azt, hogy a pénz lassabban gyűlt össze, valamint nem is elégséges ütemben és mennyiségben, Dömötör Jenő, a szoboralap jegyzője

100 Uo. VIII.

101 A Schweidel-szobor felállításáról legutóbb: Hernády, 2018. 183. (Utóéletét nem tárta föl.)

102 Dömötör, 1912. VIII.; Fekete, 2019.

103 Dömötör, 1912. IX.

104 *Pesti Hírlap*, 1907. február 3. 9.

105 *Magyarország*, 1907. május 31. 5.

106 *Budapesti Hírlap*, 1907. június 4. 18.

107 *Magyarország*, 1909. október 1. 9.

108 *Budapesti Hírlap*, 1910. november 11. 14.

4. kép.
A zombori
Megyeháza tér
a Schweidel-szoborral
egy korabeli
képeslapon

utóbb a társadalmi kötelezettségek nagymértékű megszorodásával magyarázta.¹⁰⁹ Mindenesetre a jegyző állítása szerint – a hírlapi tudósításnak ellentmondva – 1910 őszére közel 20 ezer korona gyűlt össze, s 3000 az ünnep megrendezésének költségeire.¹¹⁰ Nem tudjuk pontosan, mi történt, de a pénzalapot néhány nap alatt majdnem a duplájára tornázták fel, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a lokálpatrióták ekkor szánták el magukat nagyobb összegű adományaik befizetésére. Ugyanis, ha megnézzük a befolyt összegek kimutatását, valamint a befizetők nevét,¹¹¹ kiderül, hogy a helybéli politikusok, közszereplők, birtokosok fizették be a legnagyobb összegeket az alapba, s nem a gyűjtés kezdetekor, hanem annak lezárulta előtt néhány héttel.

A bizottság ekkor úgy határozott, hogy lovas szobor helyett – hasonlóan a Schweidel-szoborhoz (4. kép)¹¹² – inkább egy álló alakos fejedelmi szobrot készítenek.¹¹³ Vértesi felhívására tizenketten nyújtottak be pályázatot,¹¹⁴ melyek közül a szoborbizottság végül Jankovits Gyuláét választotta. Jankovits országos hírnévű szobrász volt, aki a politikai kurzus nagyon sikeres alkotójaként ekkorra már több emlékművet, egyházi szobrot, épületplasztikát (például az Országházon) készített. Többek között megalkotta Ferenc József császár megbízásából 1902-ben a Gellérthegy Szent Gellért-szobrot, a Magyar Tudományos Akadémia épülete előtti Szarvas Gábor-mellszobrot, a svábhegyi Jókai-szobrot (1905), s a budai királyi palota több szoborcsoportját, vidéken pedig például a pöstyéni fürdőparkban Erzsébet királyné szobrát, vagy Pannonhalmán Szent Asztrik püspök szobrát.

109 Dömötör, 1912. IX.

110 II. Rákóczi Ferenc szobra Zomborban, 1912. 92.

111 Dömötör, 1912. passim.

112 Forrás: <https://www.kozterkep.hu/14887/schweidel-jozsef-szobra#vetito=85033> (letöltés: 2020. július 13.).

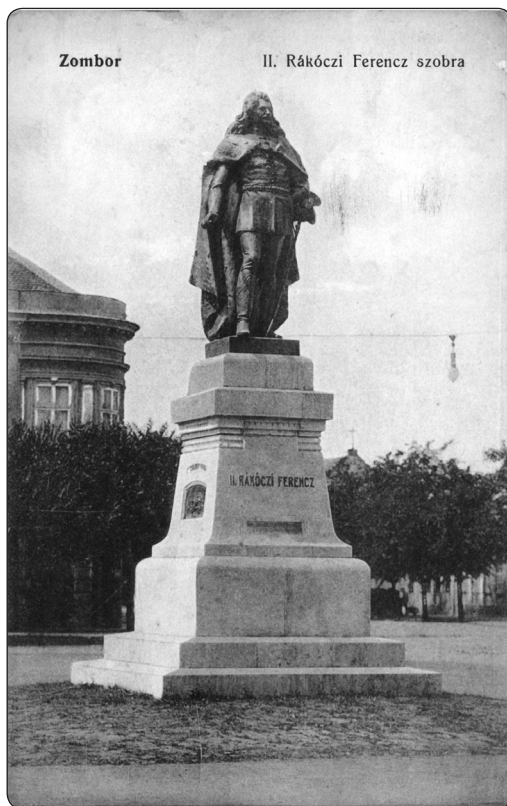
113 Fekete, 2019.

114 Dömötör, 1912. X.

Kijelölte a város törvényhatósága a végleges helyszínt. Felvetődött a Szent György tér gondolata is, de mivel annak felszíne süppedékes, egyenetlen volt, minélfogva nagy tömeg, nagy forgalom lebonyolítására alkalmatlannak ítélték, továbbá a környező épületek kinézetük miatt nem szolgáltattak volna méltó háttérrel,¹¹⁵ végül a Jókai téren, a Posta utca és a Fernbach család házának metszéspontjában található területet választották. Vértesi, miután nem lett elég pénz ahhoz, hogy lovas szobrot állítsanak, átfogó koncepcióban gondolkodott, illetve ideológiát gyártott az egész alakos fejedelmi emlékműhöz: az álló Rákóczi-szobor szerint jól illeszkedett a már álló Schweidel- és a jövőben felállítandó Erzsébet királyné szoborhoz.¹¹⁶

Jankovits Gyula szobrászművész 1910. december 10-én aláírta a 18 ezer korona honoráriumot feltüntető szerződést egy 2 méter 82 centiméteres bronzszobor elkészítésére, valamint egy haraszi kőből felállított, 3 méter 6 centiméter magas, 4 méter 20 centiméter széles talapzat felállítására. A talapzat oldalaira három domborművet vállalt, a kurucok hadáról, az ónodi országgyűlésről, valamint a Rákóczi Rodostóban témában.¹¹⁷

A szobor (5. kép)¹¹⁸ felállításának időpontját Zomborban 1912 májusában tűzték ki: június 10-én a város országos ünnepség keretében készült azt felavatni.¹¹⁹ A miniszterelnök már májusban maga helyett a Bács-Bodrog megyei, egyben zombori főispánt, Vértesi Istvánt delegálta. Az országos tudósítások – ahhoz képest, hogy a helyiek milyen nagy fontosságot tulajdonítottak az ünnepségnek – igencsak szűkszavúan, pár sorban, esetleg a szoborról készített fotóval számoltak be az ese-

5. kép. A zombori Rákóczi-szobor egy korabeli képeslapon

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Utóbbi nem realizálódott, de az ötletet valószínűleg ismét Szeged példája adta, ahol a Stefánia sétányon ekkor már megvolt a királyné mellszobra. Vö. *Délmagyarország*, 1912. október 6. 11.

¹¹⁷ Dömötör, 1912. 92.

¹¹⁸ Forrás: OSZK Aprónyomtatványtár, közzétéve: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyjxdWVyeSI6ICJ6b21ib3IgaWkgclx1MDBIMWtcdTAwZjNjemkgZmVvZW5jIHN6b2JyYSJ9> (letöltés: 2020. július 13.).

¹¹⁹ *Az Újság*, 1912. május 21. 10.

ménnyről,¹²⁰ ami arról tanúskodik, hogy bár a helyiek készültek rá, de az országos hírverés ellenére nem sikerült országos megmozdulássá tenni az eseményt, legfeljebb regionálisá.

Az *Újság* másnapi számában így számolt be az eseményekről: „Nagyszabású fényes ünnepség keretében leplezték le tegnap a Rákóczi-szobrot. A város ez alkalomra lobogódíszat öltött, és az utcákon ezernyi néptömeg hömpölygött. Reggel 9 órakor Csernoch János kalocsai érsek fényes papi segédlettel díszmisét pontifikált, melyen a hatóságok, a katonaság és a felekezetek fejei is részt vettek. Mise után ünnepies felvonulásban óriási néptömeg ment a szoborhoz, hogy jelen legyen a leleplezésnél. Ott voltak a szomszédos megyék és törvényhatósági városok főispánjai, az alispánok és a küldöttségek százai. Az ünnepély a Himnusz éneklésével kezdődött, majd Mari [helyesen: Márki] Sándor dr., egyetemi tanár tartott II. Rákóczi Ferenc életének történetéről ünnepi beszédet. A beszéd közben lehullott a szoborról a lepel, és a közönség lelkes éljenzése közben láthatóvá vált Jankovics Sándor [helyesen: Jankovits Gyula] budapesti szobrász művészies kivitelű munkája, mely Rákóczit álló helyzetben ábrázolja, jobb kezében jogarral, balján kard, hátán hosszú palást. Ezután Jászai Mari, a Nemzeti Színház művésznője elszavalta Dömötör Pál nyug. kir. táblabíró ünnepi ódáját. Végül a szoborbizottság elnöke, Vértesi lelkes beszéd kíséretében átadta a szobrot a város polgármesterének. Hauke Imre polgármester a város közönsége nevében átvette a szobrot. A szobor talapzatára a képviselőház, a főrendiház és számos törvényhatóság és egyesület koszorúkat tettek le. Délután egy órakor 250 terítékes bankett volt a Vadászkiút Szállóban, melyen Vojnits István főispán mondotta az első köszöntőt a királynak.”¹²¹

A leírtakat azzal egészíthetjük ki, hogy előző este, 8-án fél 9-kor tárogatós térzene szólt a városban, s 9 órától a városi színházban díszelőadást rendeztek. Június 9-én, vasárnap reggel a szentmise után az ünneplők a szoborhoz vonultak, ahol a Himnuszt a zombori polgári kaszinó dalárdája adta elő. Miután Márki Sándor beszéde alatt a lepel lehullott a szoborról, s a beszédnek is vége volt, a zombori iparosdalárda fakadt dalra (nem maradt fenn híradás arról, hogy mit énekeltek). Végül a szoboravatás a *Rákóczi-indulóval* zárult.¹²²

A hírlapi tudósításokból kiderül: a szoboravatás gyakorlatilag a Függetlenség Párt politikai rendezvénye volt. Inkább a helybéli szervezetek, iskolák, vármegyei és városi hatóságok, a felekezetek, a társaskörök és a jótékonyági célú egyesületek voltak jelen nagyobb számban, nem az országos szervezetek. Mindezek alapján megállapítható, hogy sem a gyűjtést, sem a szobor leleplezését nem sikerült az egész országot megmozgató eseménnyé tenni. Zomborban folytatni kívánták az előző évtized alatt kialakított Rákóczi-kultusz „hivatalos” menetrendjét és szokásrendjét, amelynek a lényege az volt, hogy az igazi szereplők a politikai és egyházi közszereplők, méltóságok, a helyi előjárók és előkelőségek voltak – merthogy csak ők fértek be a templomba, a bankettekbe és a kordonon belülré –, a publikum pedig

120 Az *Újság*, 1912. június 11. 16.; *Vasárnapi Újság*, 1912. június 11. 510.; *Budapesti Hírlap*, 1912. június 12. 15.; *Új Idők*, 1912. június 12. 45.

121 Az *Újság*, 1912. június 11. 16.

122 Lásd a 120. jegyzetet!

csak a kordonon kívülről, messziről követhette az eseményeket, mintegy „díszléként”. Ugyanakkor láthatjuk azt is – s a korabeli filmfelvétel¹²³ is erről tanúskodik –, hogy a spontán lelkesedés 1903-hoz, s főleg 1906-hoz képest bő fél évtized gyors leforgása alatt milyen drasztikusan visszaesett: a film alapján legfeljebb két-három-ezer főre becsülhető a tömeg.

Nem ez volt a megfelelő pillanat az országos ünneplésre. Ha csak a szobor leleplezése előtti néhány hetet, hónapot tekintjük át nagyon vázlatosan, balkáni válságot, belpolitikai válságot, országos sztrájkok sorozatát, kormányválságot tapasztalunk.¹²⁴ Február első felében a Justh-pártiak és a szociáldemokraták tüntettek Budapesten az általános választójogért. A parlamentben egyik obstrukció érte a másikat; március elején lemondott gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök. A hónap folyamán a szociáldemokraták ismét választójogot követeltek, 24-én népgyűlést tartottak a fővárosban. A császár, Ferenc József ismét Khuen-Héderváryt nevezte ki miniszterelnöknek, de a kormány bő két hetet ért csak meg, április 17-én annak feje ismét lemondott. Április 22-én megalakult a Lukács-kormány; májusban megint tömeges sztrájkok és felvonulások zajlottak a Szociáldemokrata Párt szervezésében. Júniusban gróf Tisza István házelnök, miután nem adta meg a szót az ellenzéki képviselőknek, s ezzel letörte az obstrukciót, megszavaztatta a véderőtörvényt, s a tiltakozó képviselőket rendőrökkel távolíttatta el. A rendőri erőket amúgy is országos szinten a fővárosba kellett összpontosítani a sztrájkok miatt. Június 7-én dördült el a három lövés is, amelyet Tiszára adtak le, miután rendőri biztosítással megszavaztatta a képviselőházban a közös hadseregre és a büntető törvénykönyvre vonatkozó indítványokat.

Ilyen előzmények után a hatalomnak természetesen nem volt érdeke egy újabb országos megmozdulás – amit a most ellenzékben lévő függetlenségi párti politikusok szerveztek –, s amit esetleg nem tudott volna kellőképpen kontrollálni. Az országos tömegrendezvénné válást valószínűleg nem kis mértékben az is gátolta, hogy néhány héttel korábban, április második felében a kereskedelemügyi miniszter a menetdíjakat drasztikusan megemelte (a főváros környékén több mint duplájára, a vasútnál vidéki viszonylatban pedig 40–60 százalékkal).

Az instabil politikai viszonyok miatt kísértetiesen hasonló volt a helyzet, mint az 1906-os ünneplés idején. Csakhogy 1912-ben már nem lehetett ugyanazt a politikai ütőkártyát kijátszani, mint 1906-ban! Akkor a fejedelem hamvainak hazahozatala eszköz volt a hatalom kezében, hogy pillanatnyi lélegzetvételhez jusson és a sztrájkokat így módon a kegyeletre hivatkozva közvetett úton felfüggeszse.¹²⁵ A Függetlenségi Párt, mint említettük, ellenzékben működött, azaz a hatalomnak

123 A film ma a Belgrádi Filmmúzeum gyűjteményében található. Bosnyák Ernő alkotását legutóbb 2012-ben vetítették le, amikor a zombori Rákóczi-szobor felállításáról kiállítás készült. *Száz évvel ezelőtt*, 2012. Ugyanakkor a film legnagyobb része egy Bosnyák Ernőről készült dokumentumfilmben (*Kamerás emberek*) ma is látható: <https://www.youtube.com/watch?v=KKC33ahX5kg>.

124 Az időszak konfliktusait, feszültségeit e helyen nincs módunkban áttekinteni, felsorolásunk csak nagyon vázlatos, utalásszerű. Áttekintésünk alapja: Romsics, 2010. (*Társadalmi és politikai feszültségek* című fejezet.)

125 Az 1906-os és a megelőző kormányválságról, sztrájkokról, s a hamvak hazahozatalának politikai eszközként való használatáról lásd: Kincses, 2003.

nem a támogatója, hanem a bírálója, ellenlábasa volt 1912-ben. Sem eszköze, sem ereje nem volt már országos ünnepséget rendezni. Ezenkívül a Rákóczi-kultusz túljutott mozgósító erejének csúcspontján, csak gyengébb utóhullámokat vert: már nem tudott sem tömegeket aktivizálni, sem politikai indulatokat fegyelmelni. Ily módon nagy megkönnyebbüléssel számolhatott be a zombori főispán a miniszterelnöknek június 11-én kelt jelentésében arról, hogy az ünnepség méltó hangulatban zajlott, a pohárköszöntők – az egyik a császárt, a másik Csernoch érseket éltette – „minden politikai tendenciától mentesek voltak”.¹²⁶

Thaly Kálmán a fejedelem első egész alakos szobrának felállítását nem érhetette meg, de az ünneplés nagyrészt az ő életművének szellemében, a Rákóczi-kultusz 20. század eleji ceremóniájának (az ünnepség elemei: szentmise, felvonulás, ünnepi beszédek, szavatelok, zárt körű estély) és gondolati elemeinek felelevenítésével zajlott, köszönhetően elsősorban Vértesi Károlynak, aki a megnyitóbeszédet tartotta. Vértesi a rajongó kegyelet, az ünnepi hódolat romantikus pátoszával átítatott beszédében a kulcsmotívum a sírás,¹²⁷ amit a szimbolikus kultusz-hangszer, a „búgó hangú tárogató” hangja és a farkasbőrös kurucok serege kísér, illetve a fejedelem a nemzeti eszme: a függetlenség megtestesítőjeként szerepel.¹²⁸ Ezek egyúttal a Rákóczi-kultusz kulcsmotívumai. A Rákóczi-kultusz hangulatának, szemléletének, ceremóniájának felelevenítésével Vértesi végbevitte elképzelését: megteremtette a függetlenségi, szimbolikus politikai emlékezeti helyet a megyében.¹²⁹ Dömötör Győzőnek a szobor történetéről készített összeállításában a kultusz további motívumai is fellelhetők: a tündöklő fejedelem önzetlen, lángoló hazaszeretete, mély vallásossága, eszményi férfiúi alakja: mind-mind a Thaly Kálmán munkássága nyomán elterjedt frázisokká vált hívószavak,¹³⁰ amelyek ebben az időszakban a fejedelem ekkor már nyilvánvalóan hanyatló kultuszát jelentették.

A beszédeket követően Jászai Mari, a Nemzeti Színház művésznője szavalt a el Dömötör Pál erre az alkalomra írt ódáját, *Rákóczi szobránál* címmel,¹³¹ amely a Rákóczi-kultusz teljes kultikus tematikáját és irodalmi eszköztárát felvonultatta a hazaszeretet nevében az eperjesi vérpadtól a mártír ősök bilincsein, a bécsújhelyi börtönhomályon, a hős kuruc katonákon (Bercsényi, Bottyán, Ocskay) át a nemeslelkűségében félországnyi birtokról lemondó bujdosó fejedelemig.

Ugyanakkor valami más is nagyon megváltozott a kassai ünnepséghez képest. Az ünnepi beszédet ugyanis már nem Thaly Kálmán, hanem Márki Sándor történész mondta el,¹³² s alapvetően immáron már nem a kultusz szellemében, hanem a szabadságharc politikai és katonai vonulataira irányítva a figyelmet. Nem volt

126 MNL OL Polgári kori kormányhatóságok levéltárai, K 26. Miniszterelnökségi Levéltár XLI. tétel, 2806. asz. 1912. Vojnits István főispán jelentése a leleplezési ünnepségről Lukács László miniszterelnöknek, 1912. június 11.

127 A sírás a Thaly munkássága nyomán a fejedelem alakjához kötődő alapvető attitűd. Bővebben: Kincses, é. n. (a).

128 Közli: Dömötör, 1912. XVII–XVIII.

129 Glässer, 2013. 158–159.

130 Vö. Dömötör, 1912. V.

131 Közli: Dömötör, 1912. XXVIII–XXXIV.

132 Uo. XIX–XVII.

könnyű dolga, amikor a romantikus-nacionalista kultusz helyett megkísérelt a közgondolkodásba egy újszerű narratívát bevezetni. Márki Sándor gyakorlatilag a 19. századi reformtörekvéseket tulajdonította Rákóczinak az évszázaddal korábbi államiság megteremtésében, tökéletesen egybemosva a Rákóczi-szabadságharcot az 1848-as törekvésekkel.¹³³ Rákóczinak a sárospataki országgyűlésen elmondott beszédét Kossuth ceglédi beszédéhez mérte.¹³⁴ Nem volt veszélytelen az aktuális politikai szituációban az 1848-as hagyományokra, a törvényességre, a nemzeti önrendelkezésre, a szabadságot szimbolizáló fejedelem alakján keresztül a függetlenségre, s a balkáni válság közepette a katonai önállóságra és önálló külpolitikára hivatkozni. Az aktuálpolitikai áthallásokat azonban a beszédben csillapították a Rákóczi-kultusz széles körben ismert frázisai. Márki Sándor nem vonhatta ki magát a kultusz mentalitása alól, amikor a fejedelem alakjáról szóló beszédét így folytatta: „Rákóczi lelke! – sóhajtottak a konstantinápolyi szent sír őrei, mikor a dicsőséges hamvakat átadták a hazai föld édes nyugalmanak.”¹³⁵ A szent sírral való párhuzam és Rákóczi „lelke” szintén a Thaly-féle kultusz kulcsfogalmai voltak.¹³⁶

A zomboriak, ha nem is sikerült országos kultikus helyé tenni városukat, látszólag megnyerték a szoborállítási csatát: az ország első egész alakos Rákóczi-szobrát mondhatták a magukénak! Szeged városa azonban mégiscsak felülkerekedett... Szeptemberben az eredeti terveknek megfelelően lovas szobrot sikerült állítani a Széchenyi téren a püspöki palota előtt, Vastagh György monumentális bronz-szobrát. A korabeli tudósítások szerint ott valóban országos ünnepelés volt, 15, más híradások szerint 30 ezer ember vett részt a szoborátadón. Ráadásul állítólag a szoborállítási láz hevében a zomboriak, miután Szegeden elkészültek a tervek, elkérték Lázár György polgármestertől a szobor modelljét, hogy kevesebb pénzükbe kerüljön a szoborállítás, amit a szegedi polgármester udvariasan, de határozottan elutasított.¹³⁷

A két szobor – Zomborban és Szegeden – elkészült, de a kortársakban hiányérzet maradt, mondván, „Kassán még nem áll Rákóczi Ferenc lovas szobra, a nagy fényes nemzeti temetés pompájából nem maradt meg annyi, hogy a szobor elkészülhetett volna”.¹³⁸ Az 1906-ban csúcspontját elérő Rákóczi-kultusz fél évtized múltával tehát látványosan kezdett kifulladásra. Ennek legbeszédesebb bizonyítéka, hogy a *Századok* című folyóirat mindössze két mondatot szentelt az 1912-es zombori eseménynek.¹³⁹

A Rákóczi-szobrot 1918 novemberében a Zomborba bevonuló szerb csapatok¹⁴⁰ a Schweidel-szoborral együtt lerombolták – s itt homályba vész a két alkotás további sorsa. Az egyetlen konkrét híradás alapján, amit a *Vajdaság Ma* című lap

133 Uo. XXIV.

134 Uo.

135 Uo. XXV.

136 Erről bővebben lásd: Kincses, 2020b.

137 Panek, 2014. A szegedi szobor történetét összefoglalóan lásd: Kincses, é. n. (b).

138 *Pécsi Napló*, 1916. április 4. 2–3.

139 *Századok*, 46. (1912) 7. sz. 547.

140 A délvidéki szerb megszállásról lásd: Gulyás, 2016. 14–16., 18–19.; Halmágyi, 2016. 34., 36.

internetes változata adott közre 2012-ben, az tudható csak a szobrokról, amit a *Szombori Újság* 1930. november 22-én megjelent számában írtak: a zombori tartalékos tisztek egyesületének kérelmére a városi képviselő-testület elhatározta, hogy a két szobor darabjait átengedi a kérvényezőknek, hogy azokat beolvasztva, a Zomborban nyugvó hősi halottaknak temetői emléket állítsanak. Szájhagyományra hivatkozva ismeretes ugyanebből a publikációból, hogy a bori bányában végezték be a szobrok sorsukat, ahol beöntötték őket, s ha nem is ezek anyagából, de ezek értékében onnan kapott bronzot a zombori szerb vezetés Sándor király Szent György téren fölállított lovas szobrához.¹⁴¹ A Rákóczi-szobor talapzata állítólag megmaradt, de átkerült a szerb temetőbe, s rajta egy emléktábla áll, amit az első világháborúban elesett szerb katonák emlékére dedikáltak.¹⁴²

Alapos kutatások eredményeként többet tudtunk meg a szobrok sorsáról. A *Budapesti Hírlap* 1931. augusztus 23-i híre alapján¹⁴³ ugyanis a Zomborból menekült, Baján letelepedett magyarok elindítottak egy mozgalmat, hogy a Délvidék megszállása után a szerb hatóságok által a talapzatukról leemelt, s elraktározott Rákóczi- és Schweidel-szobrot elkérjék, s Baján, a főtéren állítsák fel. Lőrincz György, Zombor utolsó magyar polgármestere is elmenekült,¹⁴⁴ 1931-ben Baján ügyvédként tevékenykedett. Beadványt intézett a bajai törvényhatósághoz, hogy tegyenek lépéseket a szobrok Magyarországra, illetve Bajára szállításának érdekében. Egészen odáig sikerült elvinni az ügyet, hogy a zombori képviselő-testület már-már megszavazta a szobrok átadását, amikor a szerb tartalékos tisztek egyesületének egyik képviselője közölte az ügyet tárgyaló közgyűlésen, hogy igényt tart az egyesület a szobrok bronzanyagára, mert abból kívánják elkészíttetni (nem Sándor, hanem) Péter király emlékművét. A zombori testület így leszavazta a kérést, mire Nikolics József zombori ügyvéd felajánlotta az egyesületnek, hogy a bajaiai a szobrokért cserébe kifizetik annak ellenértékét. Ezt a szerb egyesület elfogadta, s a bajai képviselő-testület ezt követően megszavazta a kérdéses összeget. A szobrok ügye Zomborban ekkor vihart kavart, mert egy vandál csoport megkísérelte azokat megcsonkítani, de nem tudtak bennük nagyobb, helyrehozhatatlan kárt tenni. A cikk szerint Belgrádból megérkezett az engedély, hogy a szobrokat Bajára szállítsák. „Baja városának közönsége kegyelettel várja a nemzeti függetlenség bronzba öntött hőseinek megérkezését” – zárul a *Budapesti Hírlap* tudósítása.

A *Dunántúl* című lap 1935. áprilisi, majd az *Orosházi Friss Újság* hét évvel későbbi, 1938. augusztusi híradása alapján mindezek ellenére egyértelmű, hogy a szobrok nem érkeztek meg Bajára.¹⁴⁵ A városban ugyanis ekkor megint mozgalom indult, hogy a két szobrot átszállítsák, melyeket eltávolításuk után a Megyeháza

141 Száz évvel ezelőtt, 2012.

142 Lásd a *Köztérkép* internetes portálon: https://www.kozterkep.hu/14887/Schweidel_Jozsef_szobra_Zombor_1905.html (letöltés: 2020. január 21.).

143 *Budapesti Hírlap*, 1931. augusztus 23. 16.

144 A délvidéki tisztviselői kar elmeneküléséről újabban: Gulyás, 2016. 18.

145 *Az Újság*, 1907. október 30. 9.; *Orosházi Friss Újság*, 1938. augusztus 12. 3.

pincéjében őriztek. A mozgalom ismét eredménytelen volt, s újabb híradást, több hiteles adatot nem találtunk annak történetéről.¹⁴⁶

*

Rákóczi fejedelem tanulmányunkban bemutatott három szobrának – a Zólyomban 1907-ben, majd Borsiban 1969-ben, a Marosvásárhelyen 1907-ben és a Zomborban 1912-ben emelt emlékek – sorsa közös vonásokat mutat. Az egyik, hogy a 20. század első évtizedében, a Rákóczi-kultusz fellángolásának idején a fejedelem és bujdosótársai hamvainak 1906. őszi hazahozatala és újratemetése inspirálta vagy mozdította elő létrehozásukat. A szobrok felállítására indult országos gyűjtések, a szoborbizottságok működése, a szobrok elkészítésének nehézségei – a hirtelen fellángolásokat rögzös útra került, lassú adakozás váltotta föl –, a politikai felhangok, a helyi és az országos sajtó reagálása, a kísérőprogramok elemei, a leleplezési ünnepség koreográfiája, az elhangzott beszédek, méltatások hangneme kísérteties hasonlóságokat mutat: mind-mind az 1906-os országos ünnepséget imitálta. Az alapvető célkitűzés minden esetben egy méltó emlékmű állítása volt, amit maradéktalanul sehol sem sikerült megvalósítani: a leleplezésekről elmaradt a kezdetekkor vizionált több tízezres ünneplő tömeg, a sajtóban a csalódottság hangjai szóltak meg.

Borsiban a rongálás után a szaksterű helyreállításnak köszönhetően az ország első, 1907-ben leleplezett, leginkább fordulatot „életutat” bejárt, de megmenekült, s ma is látható Rákóczi-szobra egy többjelentésű műalkotássá vált. A zólyomi–borsi szobor története egyidejűleg jeleníti meg a fejedelem fordulatot, száműzetésben végződő személyes sorsát és politikai életútját. Szimbóluma annak, hogy az ország első Rákóczi-szobra, ha mégoly viszontagságos utat is tett meg a hatalomváltások, rendszerváltások és helyszínváltások következtében, megmaradt a Rákóczi-hagyományápolás kultikus emlékhelyének. A szobor hányattatott, fordulatokban gazdag sorsa a fejedelem bujdosásának is kifejezésévé vált. A szobor szimbóluma annak is, hogy a 20. század első évtizedében kiteljesedő Rákóczi-kultusz történeti tudatunkban a mai napig kiirthatatlanul mélyen gyökerezik, amelytől sem történeti gondolkodásunk, sem a fejedelemhez kapcsolódó viszonyrendszerünk nem tud szabadulni: a Rákóczi-kultusz a Rákóczi-szabadságharc históriájának mai napig szerves részeként él tovább.

A marosvásárhelyi Rákóczi-mellszobor története szintén szorosan kapcsolódik a hamvak 1906-os hazahozatalához, annak avatására tudatosan az első évfordulón került sor, és közvetlenül a temetés után, annak utórezgéseként, lecsengéseként értékelhetjük. A kortársaknak nem az volt a szándéka, hogy ezzel lezárják a Rákóczi-kultusz eseménysorozatát, ellenkezőleg, valami újnak, a fejedelem permanens, kultikus tiszteletének a további fokozását, kiteljesedését remélték tőle Erdélyben, egy helyi kultikus emlékhely létrehozásával. A marosvásárhelyiek, a város lakóit és vezetőit egyaránt büszke megelégedettség töltötte el, hogy sikerült felállítaniuk az ország egyik első Rákóczi-szobrát, illetve Erdély első Rákóczi-szobrát,

¹⁴⁶ Nem ellenőrizhető állítások. További bizonytalan hír: *Új Magyarország*, 1941. július 4. 4.

amire, mint láttuk, a régióban Kolozsvár is törekedett. Az ünnepség itt is az 1906-os koreográfiát imitálta, de sokkal szűkebb keretek között zajlott e helyen is: lokális szintű maradt. Ez talán abból adódott, hogy a városvezetés kezdetben nem törekedett országos (politikai) megmozdulássá tenni. Ugyanakkor a kísérőkiadványból, amely a Rákóczi-kultusz hangnemében, szellemében, stílusában és frázisaival eleveníti fel II. Rákóczi Ferenc alakját, valamint a korabeli sajtótudósításokból kihallatszik az esemény kapcsán a függetlenségi politikai álláspont, valamint a permanens Bécs-ellenesség.

A szobor teljesítette küldetését, de nagyon rövid „életet élt meg” a magyar függetlenség szimbólumaként, a Rákóczi-kultusz első erdélyi emlékhelyeként. S hogy ez mennyire így volt, azt az is bizonyítja, hogy a bevonuló román csapatok egyik első tette volt, hogy megsemmisítették a magyar függetlenséget kifejező fejedelmi szobrot, amely ezáltal új tartalommal telítődött: az erőszakos impériumváltás, a függetlenség elvesztésének szimbólumává vált nemcsak Marosvásárhelyen, hanem Erdély-szerzte.

Zomborban 1912-ben végleg bebizonyosodott: a Rákóczi-kultusz eszköztára csak ideig-óráig: fél évtizedig volt alkalmazható a hatalmon lévő politikai kurzus számára az önreprezentáció kifejezésére. Rákóczinak, a nemzeti függetlenség szimbolikus alakjának a kultusza a 20. század második évtizedében, a világháborúhoz közeledve végső soron már sehogyan sem illett a birodalmi összetartozás kifejezését szolgáló kulturális, agitációs kelléktárba. A Monarchia szétesése után pedig elvileg okafogyottá válhatott volna a függetlenséget szimbolizáló fejedelem alakjának kultikus tisztelete, de nem ez történt. A Horthy-korszakban fellángoló szoborállítási láz azonban már a Rákóczi-kultusz további, két világháború közti történetének újabb fejezete.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

1. Kiadott források és szakirodalom

Balassa

1994 Balassa Zoltán: Egy szobor utazásai. In: *A Hét*, 1994. június 10. 14–15.

Beck

2003 Beck Ivánné Dekker Mária: Rákóczi- és kuruc emlékhelyek Európában. Délvidéki Rákóczi-emlékek. In: *Új Ember*, 2003. szeptember 7. <https://archiv.katolikus.hu/ujember/Archivum/2003.09.07/1102.html> (letöltés: 2020. január 21.).

Bözödi

1942 Bözödi György: Eltűnt marosvásárhelyi szobrok. In: *Székely Szó*, 1942. november 8. 5. Újabban: *Szózat*, <http://www.szozat.org/index.php/eszmek-es-tenyek/tartalommutato/> 18942-bozodi-gyorgy-az-eltunt-marosvasarhelyi-szobrok (letöltés: 2020. február 3.).

Csepreghy A. – Csepreghy H.

2010 Csepreghy András – Csepreghy Henrik: *Képeslapon üzen a múlt.* Marosvásárhely, 2010.

Dávidházi

1989 Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.* Bp., 1989.

Dömötör

1912 Dömötör Győző: *Emléklapok II. Rákóczi Ferenc zombori szobrának leleplezésére.* Zombor, 1912.

Erős

2015 Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Bp., 2015.

F. Cirkl

2006 F. Cirkl Zsuzsa: Csonka talapzatok. II. Rákóczi Ferenc első magyarországi szobrának története. In: *Magyar Nemzet*, 2006. november 4. 40.

Fekete

2019 Fekete J. József: Állt itt egy Rákóczi-szobor. 2019 az erdélyi fejedelem emlékévé – Zomborban közadakozásból 1912-ben állítottak a tiszteletére emléket. In: *Magyar Szó*, 2019. január 6. <https://www.magjarszo.rs/hu/3877/hetvege/195398/%C3%81lt-itt-egy-R%C3%A1k%C3%B3czi-szobor.htm> (letöltés: 2020. január 21.).

Fodor J.

2017 Fodor János: Impériumváltás Marosvásárhelyen 1918–1922. In: *Múltunk*, (2017) 1. sz. 148–186.

Fodor P.

2019 *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* Szerk.: Fodor Pál. Bp., 2019.

Fodor–Kelenik

2019 *Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története.* Összeáll.: Fodor Pál, tört. tanulm.: Kelenik József. Bp., 2019.

Fodor–Papp

2019 *Mohács, 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet.* Szerk.: Fodor Pál – Papp Norbert. Bp., 2019.

Gaal

2004 Gaal György: Kincses Kolozsvártól romlott Kolozsvárig. Kolozsvár a Rákóczi-szabadságharc idején. In: *Keresztény Magvető*, 110. (2004) 3. sz. 295–307.

Gayer

2011 Gayer Viktória: „A szabadság sziklavárában mi fogjuk itt őrizni mindörökre.” II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársainak újratemetése Kassán. In: *Kortárs*, 55. (2011) 10. sz. 81–90.

Glässer/Gleszer

2009 Gleszer Norbert: Rákóczy itthon. A Rákóczi-hamvak hazahozatalának rítusai Bács-Bodrog vármegyében a sajtó tükrében. In: *Bácsország*, 49. (2009) 4. sz. 59–68.

2013 Glässer Norbert: Vértesi Károly beszédeinek margójára. Polgári szellemiség és szimbolikus politika lehorgonyozottságai egy zombori beszédgyűjteményben. In: *Híd*, 77. (2013) 10. sz. 151–164.

Gulyás

2016 Gulyás László: A jugoszláv–magyar határ születése. In: *A szerbek Magyarországon 1918–1921.* Szerk.: Zombori István. Bp., 2016. 11–26.

György

2019 György V. Imola: A tér szimbolikus birtoklása Marosvásárhelyen. In: *Pro Minoritate*, 2019. 5. sz. 40–53.

Gyulai

2014 Gyulai Éva: Bercsényi-huszárok Kassán 1906-ban. Miskolc város és Borsod vármegye Rákóczi újratemetésén. In: *Történelem és Muzeológia*, 4. (2014) 105–118.

Hajdú

2003 *A nagyságos fejedelem szülőhelye Borsi*. Szerk.: Hajdú Jenő. Borsi, 2003.

Halász-Katona-Ólmosi

2004 *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. Szerk.: Halász Hajnal – Katona Csaba – Ólmosi Zoltán. Bp., 2004.

Halmágyi

2016 Halmágyi Pál: A torontáli háromszög idegen megszállása 1918–1921. In: *A szerbek Magyarországon 1918–1921*. Szerk.: Zombori István. Bp., 2016. 27–60.

Hernády

2018 Hernády Zsolt: „Ha legyőznek is bennünket, de bíni soha nem fognak.” Schweidel József tábornok élete. Bp., 2018.

Ilyés

2013 Ilyés Gábor: „Magyar nyugodtan nem halhat, ha szent hamvaid előtt hódolatát ki nem fejezte.” II. Rákóczi Ferenc emlékezete Kassán. In: *Széphalom*, 23. (2013) 79–89.

Kalla-Takáts-Tverdota

2005 *Kultusz, mű, identitás*. Szerk.: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György. Bp., 2005.

Kecskés

1991 Kecskés József: Egy szobor kalandjai. In: *Napló [Veszprém]*, 1991. január 12. 10.

Keresztes

1988 Keresztes Gyula: *Marosvásárhely régi épületei*. Marosvásárhely, 1988.

Kincses

2003 Kincses Katalin Mária: „Minden különös ceremonia nélkül.” A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 116. (2003) 46–76.

2020a Kincses Katalin Mária: Európai emlékhelyek – európai emlékezetpolitika. In: *Uő: Rudimenta Militiae. Írások a művelődés és mentalitás hadtörténeti vonatkozásainak témaköréből*. Bp., 2020. 90–97.

2020b Kincses Katalin Mária: Rákóczi szent neve – és kultusza. In: „*Hősök, mártírok, áldozatok és szentek az antikvitástól a modernitásig. (Hol húzódnak a történelmi értelmezések határai?)*” A Károli Gáspár Református Egyetem, Bp., 2019. november 7–8-án megrendezett konferencia előadásai. Szerk.: Csizy Katalin – Hóvári János. Bp., 2020. (S. a.)

é. n. (a) Kincses Katalin Mária: *Miért sír a fejedelem? Thaly Kálmán Rákóczi-ábrázolása és annak forrásai*. [Kézirat.]

é. n. (b) Kincses Katalin Mária: *A szegedi Rákóczi-szobor históriája*. [Kézirat.]

Kiss

2017 Kiss László: Mesélő relikviák. A császár masinisztájának hagyatéka a MOSZ székházban. In: *Mozdonyvezetők*, 27. (2017) 3. sz. 4–7.

Kovács

2017 Kovács Kálmán: „*Zrínyi, Zríny, Zrínski*.” Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826. Debrecen, 2017.

Köpeczi

1991 Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp., 1991.

2006 Köpeczi Béla: A Thököly- és Rákóczi-hamvak felkutatása Törökországban. In: *Magyar Tudomány*, 167. (2006) 10. sz. 1205–1210.

Köpeczi–R. Várkonyi

2004 Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. 3. kiad. Bp., 2004.

Lányi

2003 Lányi Károly: A zombori Rákóczi-szobor. In: *Bácsország*, 26. (2003) 86–87.

Lukács

1997 Lukács József: Egy fémtok üzenete. In: *Turul*, 70. (1997) 1–2. füzet, 43–45.

Margócsy

2007 Margócsy István: *Égi és földi virágzás tükre. Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*. Bp., 2007.

Marosi

2006 Marosi Barna: *Dr. Bernády György városa*. 2. kiad. Marosvásárhely, 2006.

Miklós

1937 Miklós Imre: *A magyar vasutasság oknyomozó történelme. A legelső vasúttól – napjainkig*. Bp., 1937.

Miklósi-Sikes

2001 Miklósi-Sikes Csaba: Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében. In: *Ars Hungarica*, 29. (2001) 2. sz. 281–356.

ML

1935 *Művészeti Lexikon. Építészet, szobrászat, iparművészet*. 2. köt. L–Z. 2. kiad. Szerk.: Éber László. Bp., 1935.

Palágyi

2003 Palágyi Béla: Rákóczi szelleme ott lebeg Borsi fölött. In: *Szabad Föld*, 2003. szeptember 12. 6.

Pál-Antal

2007 Pál-Antal Sándor: Marosvásárhely a 20. században (Várostörténeti vázlat). In: *Marosvásárhely történetéből 2. Új- és legújabb kori tanulmányok*. Szerk.: Pál-Antal Sándor – Novák Csaba Zoltán. Marosvásárhely, 2007. 9–37.

2015 Pál-Antal Sándor: *Mesterségem címere: Bodor Péter. Egy zseniális székyelme*. Marosvásárhely, 2015.

Panek

2014 Panek Sándor: Tizenötezer ember ünnepelte a Rákóczi-szobor átadását. In: *Délmagyar*, 2014. július 11. <https://www.delmagyar.hu/helyi-ertek/delmagyarchiv/tizenotezer-ember-unnepelte-a-rakoczi-szobor-atadasat-2542720/> (letöltés 2020. április 2.).

Pap

2016 Pap József: A Rákóczi szabadságharc emlékezetének néhány vonása a 20. század elejének Magyarországon. In: *Snem roku 1715 a Uhorská spoločnosť v 18. storočí. Az országgyűlés 1715-ben és a magyar társadalom a 18. században*. Szerk.: Kónya Péter. Prešov, 2016. 167–178.

R. Várkonyi

1971 R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Bp., 1971.

2006 R. Várkonyi Ágnes: Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak temetéséről. In: *Magyar Tudomány*, 167. (2006) 10. sz. 1211–1221.

R. Várkonyi–Kis

2004 *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Bp., 2004. (Nemzet és Emlékezet.)

Rákóczi album

1907 *Rákóczi album. A marosvásárhelyi Rákóczi szobornak 1907. évi november hó 29-én történt leleplezése emlékére*. Marosvásárhely, 1907.

Rákóczi szobra

1912 II. Rákóczi Ferenc szobra Zomborban. In: *Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve*, 28. (1912) 2. sz. 91–93.

RNL

1915 *Révai Nagy Lexikona*. 13. kötet. Bp., 1915.

Romsics

2010 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. 3. kiad. Bp., 2010.

2015 Romsics Ignác: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Bp., 2015.

Sebestyén

2010 *Időtár 3. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Szerk.: Sebestyén Mihály. Marosvásárhely, 2010.

Seres

2006 Seres István: A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom. In: *Magyar Tudomány*, 166. (2006) 12. sz. 1464–1475.

Szádeczky

1907 II. Rákóczi Ferencz Erdélyben. Írta és Tordán a Rákóczi ünnepélyen – fejedelemségbe iktatásának 200-adik évfordulóján – 1907. április 5-én felolvasta Dr. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1907.

Szajbély

2005 Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Bp., 2005.

Szatmári

1991 Szatmári Gizella: Székely Károly szobrászművész élete és munkássága. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 27. (1991) 270–279.

Száz évvel ezelőtt

2012 Száz évvel ezelőtt leplezték le II. Rákóczi Ferenc zombori szobrát. In: *Vajdaság Ma. Délvidéki Hírpórtál*, 2012. június 11. <https://www.vajma.info/cikk/vajdasag/13648/Szaz-evvel-ezelott-lepleztek-le-II-Rakoczi-Ferenc-zombori-szobrat.html> (letöltés: 2020. január 21.).

Szentgyörgyi

1912 Szentgyörgyi Dénes: Rákóczi szobor. In: *Maros-Vásárhelyi lexikon*. Szerk.: Uő. Marosvásárhely, 1912. 193.

Szilasi

2000 Szilasi László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Bp., 2000.

Takáts

2003 *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Szerk.: Takáts József. Bp., 2003.

2007 Takáts József: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Bp., 2007.

Tóth

2016 Tóth Ferenc: *A bujdosó Rákóczi*. Bp., 2016.

2017 Tóth Ferenc: „Ex Turcia nulla redemptio.” 1717 – II. Rákóczi Ferenc fejedelem török földre lép. In: *Magyar Tudomány*, 178. (2017) 9. sz. 1144–1154.

Tóvári

1997 Tóvári Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában, 1872–1917*. Nyíregyháza, 1997.

Varga

2016 Varga Szabolcs: *Leónidász a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs-Bp., 2016.

Vécsei

2018 Vécsei Hunor: Rákóczi-émlékmű. In: *Marosvásárhely műemléki topográfiája*. <http://topographia.ro/topografia/utcatartozek/rakoczi-emlekmu-8.html> (közzétéve: 2018. április 21.; letöltés: 2020. január 3.)

KATALIN MÁRIA KINCSES

RÁKÓCZI STATUES ABROAD

The study seeks to answer the question of which among the initiatives to erect a statue of Rákóczi, prompted by the repatriation of the prince's ashes in 1906, emphatically within the coordinates of the cult of Rákóczi, were the first to be realised in practice. Since completeness was impossible to achieve, three examples were selected, one from Upper Hungary, one from Transylvania and one from Southern Hungary, which happily coincide with the “first” Rákóczi statues. Their common fate was to fall outside the 1920 boundaries of Hungary, whereupon two of them were destroyed, while the third was relocated after several decades of “hiding”. The earliest among them was the very first statue of Rákóczi, the bust unveiled in 1907 at Zólyom in Northern Hungary and reerected in 1969 at Borsi. The second is the memorial inaugurated at Marosvásárhely, in Transylvania, likewise in 1907, which, however, was destroyed roughly a decade later. The same fate awaited the full-length Rákóczi statue that was erected at Zombor, in Southern Hungary, in 1912; it also disappeared by the middle of the twentieth century. The three statues had several common features in terms of their creation, ceremonial inauguration, the associated programs, and the attitudes of national politics in general. These monuments became sites of historical memory in Hungary in the early twentieth century, the symbols of independent Hungarian statehood, while, after the destruction of historical Hungary in 1920, they were immediately turned into sources of political, national and military conflicts, and thus into relics to be destroyed; in short, they became mementos of the change of political regime.

Mexikói aranyfesók a magyarországi oszmán terjeszkedés ellen?

A mai globális üzleti világ egyik jellemző mondása a *think globally act locally*. A 19. század elején Sir Patrick Geddes nevéhez fűződő, teljesen más kontextusban felvetett gondolat ma már inkább arra utal, hogy a nagy, stratégiai szintű rendszerekből származó iránymutatásokat és megoldásokat minél inkább a helyi környezethez idomítva valósítsuk meg. Furcsának, de semmiképpen sem meglepőnek tűnhet, hogy ezt a komplex gondolkodást a kora újkori Habsburg (és más dinasztikából származó) uralkodók szintén rutinosan alkalmazták. Mondhatni talán, hogy hamarabb megjelent a globális birodalomban és perspektívában való gondolkodás, mint ahogy azt sok esetben gondolnánk.¹ Talán még bizarrabb lehet mai fejjel arra gondolni, hogy e „globális ellátási lánc” a magyar történelem is hol vékonyabb, hol vastagabb szálon csatlakozott; jóval azelőtt, hogy a globalitás modern fogalma egyáltalán megjelent volna.

E rövid tanulmány célja valójában a figyelemfelkeltés: egyrészt arra, hogy akár más kontinenseket is érintően mennyire szerteágazó a kora újkori magyar történelem. Másrészt arra, hogy a 16. századi Habsburg-dinasztia és a Magyar Királyság kapcsolata nem értelmezhető önmagában I. Ferdinánd és Szent István birodalmának lokális és duális viszonylatában. A Habsburg-ház ennél mindenképpen „globálisabb” volt, tagjai saját magukra nemcsak a 16., hanem a 17. században egyaránt egységes dinasztikaként néztek, amelynek 1556 után két „belső főága” lett. A szoros dinasztikus kapcsolatok miatt ugyanakkor a távolinak tűnő spanyol ág is jelentős hatásokat gyakorolt a kora újkori magyar történetekre.² Jelen írás bemutatja, hogy az 1526 utáni években V. Károly kormányzata mennyire aktívan és kreatív ötletekkel próbált pénzt szerezni I. Ferdinánd oszmánellenes harcainak támogatására. A császár és környezete egyre szélesebb körben szólította meg a potenciális pénzügyi forrásokat és vont be a birodalom egyes távoli pontjait, a pápát, sőt a császárral szemben felgyülemlett adósságokat is igyekezett átcsatornázni I. Ferdinánd és a Magyar Királyság megsegítésére. A lehetséges és bevonandó források köre átívelt az óceánon is, megszólítva az Újvilág prominens tisztségviselőit is.

* A szerző PhD, történész (zoltan.korpas1@gmail.com).

1 Jiménez Moreno, 2017. 13–90.

2 A kora újkori Habsburg-dinasztiáról és az egységes szemléletről újabban lásd: Monostori, 2009. 1023–1062. V. Károly birodalma és a Magyar Királyság kapcsolataira lásd: Korpás, 2008.

Egy politikai recept születése

Korábban már megjelent munkáimban többször visszatérő elem volt, hogy a mohácsi csatavesztés (1526. augusztus 29.) híre mennyire megváltoztatta V. Károly császár és spanyol király álláspontját az oszmánok magyarországi fenyegetését illetően.³ A megelőző években az I. (Valois) Ferencsel és szövetségeseivel hosszú háborúba keveredett császárt többször is kérték a pápa, testvére, Ferdinánd főherceg, Jagelló Zsigmond lengyel király, II. Lajos és követei, hogy segítse meg a magyar uralkodót az oszmánok elleni harcban, mivel a fenyegetés folyamatosan növekedett, miközben a Magyar Királyság anyagilag és katonailag egyre inkább felmorzsolódott a hosszú küzdelemben.⁴ Ugyanakkor az európai dinasztikus konfliktusok miatt a császár figyelmének középpontjában egyértelműen az I. Ferencsel való háborúzás állt, és hangot adott annak is: bizonytalan abban, hogy a Magyar Királyságot fenyegető veszély valóban olyan nagy, mint amilyennek mondják.⁵

A mohácsi csatavesztés jelentős változást okozott a császár szemléletében is. A Magyar Királyság bukásáról és II. Lajos haláláról a hivatalos hírt 1526. november 15-én kapta meg a feleségével, Izabellával Granadában tartózkodó V. Károly. Az uralkodó sürgősen összehívta az Államtanácsot, és a tanácsnokok javaslata alapján döntések születtek, hogy a lehető leghamarabb 100 ezer dukátot küldenek Ferdinánd főherceg megsegítésére, illetve felszólítják az európai fejedelmeket, elsősorban I. Ferencet, hogy szüntessék meg a kereszténység belső harcait és forduljanak a *hostis naturalis*, azaz az oszmánok ellen. Nem utolsósorban pedig elrendelték a kasztíliai rendi gyűlés (*cortes*) összehívását.⁶

1527. február 11-én a valladolidi Szent Pál-templomban Mercurino di Gattinara császári főkancellár felolvasta a kasztíliai cortest megnyitó beszédét, amelyben nemcsak beszámolt a Magyar Királyság tragédiájáról, hanem a magyarok és Ferdinánd infáns megsegítéséhez, illetve az oszmánellenes harcokhoz a rendek támogatását és adományait kérte az uralkodó. A császári udvar levelezésében, Gattinara beszédében egyaránt visszatérő formula volt, hogy a segítséget nemcsak a Spanyolországban nevelkedett Ferdinánd infáns birtokainak védelmére és a magyarok oszmánellenes harcainak előremozdítására kérték, hanem hogy megelőzzék mindazokat a károkat, amelyeket a hittestvéreik győzelmén felbuzdult észak-afrikai mórak okozhatnak Spanyolországban.

A recept ismétlődik és globálissá válik

Az oszmán fenyegetés árnyékában I. Ferdinánd 1527 végén Luis de Taxis útján sürgette császár melletti állandó követét, Martín de Salinast, hogy érje el Károlynál, hogy az 1528 tavaszán tartandó madridi corteszen hasonló segítséget kapjon a török

3 Korpás, 2004. 5–17.; Korpás, 2008. 53–80.

4 Bárány, 2016a. 133–157.; Korpás, 2020 (megjelenés előtt).

5 Bárány, 2016b. 38.

6 A részletes döntéseket lásd: Korpás, 2004. 5–17.

ellen, mint az előző évben.⁷ A követ válaszában leírta, hogy a császár feleslegesnek tartja a kérdés felvetését, mert a kasztíliai rendeknél egyértelműen elutasításra lelne Ferdinánd igénye, és ez presztízavesztést okozhat az uralkodónak: „Higgye el Őfelsége, hogy ez olyan ügy, ahonnan több szűgyen, mint haszon származik, mert a szavak és a pénz nem mindig járnak együtt...”⁸

A cortes 1528. április 19-én nyílt meg. Ahogy azt a császár álláspontja alapján előre lehetett látni, a nyitónapon felolvasott uralkodói előterjesztésben kizárólagosan a cognaci liga ellen folyó harcról volt szó.⁹ A részt vevő rendek, hivatkozva az előző évben nyújtott támogatásra, az oszmánok elleni küzdelmekre semmilyen összeget nem ajánlottak fel. Bár az Államtanács Salinas véleménye szerint hajlandó lett volna egy, az 1527. évihez hasonló „gyorssegélyre”, de lépéseket nem tettek a tanács-tagok.¹⁰ Ferdinánd az oszmán fenyegetésre hivatkozva igyekezett meggyőzni Károlyt is, hogy újabb jelentős anyagi támogatást kapjon a magyarországi politikájához. Ezért Salinason keresztül részletesen beszámolt az 1528 tavaszán történt hadi eseményekről, Katzianer színei győzelméről Szapolyai felett (1528. március 8.) és János király lengyelországi tartózkodásáról.¹¹ A követ az ura utasítására külön kiemelte a Szulejmán szultánról kapott híreket, miszerint Magyarország ellen készülődik. A császár válaszában egyértelművé tette, hogy az oszmán veszélyre való hivatkozást ürügynek tekinti, hogy Ferdinánd anyagi támogatáshoz jusson, és a saját információi szerint ebben az évben az oszmán haderő nem fog a Magyar Királyság ellen vonulni.¹²

Nem véletlenül írta I. Ferdinánd császár melletti állandó követe, Martín de Salinas, hogy „Felséged [I. Ferdinánd] messze van Spanyolországtól, ahol nem ismerik a törököt. Hiszem, hogy szavakban szívesen adják [a segítséget], de tetteiket és pénzüket mindegyikük saját maga számára tartogatja. Esküszöm Felségednek a hitemre, hogy viccnek tekintik ők a török jövetelét, bárcsak úgy tetszene Istennek, hogy igazak legyenek a gondolataik, és úgy vélik, hogy ez csak császári Őfelsége ötlete, hogy pénzt húzzon ki belőlük.”¹³

Ugyanakkor a recept már adott volt, és úgy tűnik, hogy a kasztíliai rendekkel szemben visszatérően igyekezett is felhasználni a császári udvar, hogy pénzügyi hozzájárulásokat, kölcsönöket és adományokat szerezzen a császári (többek között oszmánellenes) politika finanszírozására. Nem is kellett sok időnek eltelnie a következő alkalomig: 1529 nyarán Szulejmán szultán seregei Bécs városát ostromolták. A Habsburg-dinasztia szempontjából nézve rémálomszerű helyzet állt elő:

7 Salinas Ferdinándhoz, Burgos, 1528. február 4. In: Rodríguez Villa, 1903. 392–394.

8 Uo. „...Crea V. A. que es cosa de donde se sacaria más vergüenza que no provecho, porque palabras y dineros no andan todas veces juntos...”

9 A királyi előterjesztés teljes szövegét publikálta: Laiglesia, 1918. vol. II. apéndice I. *Cortes de Madrid de 1528*. 381–383. A cortes döntései: Cortes, 1903. vol. V. 447–524.

10 Salinas Ferdinándhoz. Madrid, 1528. március 19. és április 18. In: Rodríguez Villa, 1903. 398., 401.

11 A színei ütközetről lásd: B. Szabó, 2016. 426–442.

12 Salinas Ferdinándhoz. Monzón, 1528. július 8. In: Rodríguez Villa, 1903. 403–409.

13 „V. A. está muy leños de España donde no conocen al turco. Bien creo que buenas palabras hartos habrá que las den, pero obras y dineros cada uno los guarda para sí. Yo juro a mi fé a V. A. que por tan burla tienen ellos la venida del turco como plegue a Dios que sean ciertos sus pensamientos, antes piensan que es invención de S. M. para sacalles dineros...” Lásd: Rodríguez Villa, 1903. 424.

a magyar király halálát követően már közvetlenül a Habsburg törzsterületeket támadta az Oszmán Birodalom.

Károly – felhasználva az Államtanács korábbi hajlandóságát – hasonló esz-közhöz folyamodott, mint három évvel korábban, Mohácsot követően. 1529 szeptembere folyamán levélben kérte fel a távollétében kormányzó feleségét, Izabella császárnét, hogy Bécs védelmére pénzadományokat gyűjtsön.¹⁴ A császárné melletti kormányzótanács Károly nevében körlevélben szólította fel a kasztíliai egyházi és világi rendeket, hogy járuljanak hozzá Ferdinánd magyar és cseh király oszmán-ellenes küzdelméhez.¹⁵ A levélben a császári kancellária azonos fordulatokkal ábrázolta az oszmánok kegyetlenkedéseit és a kereszténység fenyegetettségét, mint 1526 végén, a mohácsi csatát követően. Bécs ostroma kapcsán új motívumként megjelent a Német-római Császárságra leselkedő veszély is.

Az akció azonban egyáltalán nem volt olyan sikeres, mint két évvel korábban. A spanyol levéltárak megőriztek néhány levelet, amelyek alapján rekonstruálni tudjuk a rendek válaszait. Egyes városok, mint például Écija vezetői, nyíltan kijelentették, hogy bármikor szívesen megsegítik az uralkodót a török ellen akár életükkel, akár vagyonukkal, amennyiben a császár személyesen áll a hadjárat élére. De ilyet az uralkodó levelében nem rendelt el, ezért várják az újabb rendelkezését, hogy hűen szolgálhassák.¹⁶ Voltak, akik a királyság és a város szegénységére, eladósodására hivatkozva utasították el az uralkodó kérését.¹⁷ Az andalúziai Jaén városának álláspontja is sokatmondó volt: nem utasították el a császár támogatását a török elleni küzdelmekben, sőt életükkel, vagyonukkal álltak ki mellette, de felszólították az uralkodót, hogy a messzi Magyarország vagy Ausztria helyett Granadában és Észak-Afrikában szüntesse meg azokat a károkat, amelyeket az oszmánok tengeren és szárazföldön a kereszténységnek okoznak.¹⁸ Palencia püspöke, Pedro de Sarmiento viszont pont a két évvel azelőtt nyújtott kétezer dukát értékű adományára hivatkozva utasította vissza az újbóli adakozást.¹⁹ Ritkább volt az olyan eset, amikor egyes személyek vagy városok pénzüsségeket ajánlottak fel, mint tette ezt Soria város tanácsosa, bizonyos Maldonado, miután konzultált a város vezetésével és megajánlott Soria nevében nyolcezer dukátot.²⁰

A császár nemcsak a kasztíliai rendek adományaiból igyekezett a támogatást előteremteni, hanem más forrásokhoz is nyúlt. (Bár az ilyen irányú lépések jó pár esetben már az oszmánok visszavonulása után történtek.) A Velencével kötött béke 1529 decemberében szintén lehetőséget nyújtott egy pénzügyi manőverre: a császár 1530 márciusában sürgette Rodrigo Niño velencei követét, hogy a Signoria a császárral szemben fennálló 25 ezer dukátos adósságát irányítsa át Ferdinándhoz.

14 Izabella császárné Károlyhoz. 1529. október 11. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 54.

15 Károly ekkor Itáliában tartózkodott. Távolléte alatt a toledói érsek elnökletével külön kormányzótanácsot állított Izabella mellé felesége uralkodásának megsegítésére és ellenőrzésére.

16 Écija tanácsosai V. Károlyhoz. 1529. december 22. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 78.; Guipuzcoa tanácsosai Károlyhoz. 1529. december 21. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 82.

17 Zamora városa Izabella királynéhoz. 1529. december 22. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 81.

18 Jaén városa V. Károlyhoz. 1529. december 22. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 83.

19 Palencia püspöke V. Károlyhoz. 1529. december 27. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 122.

20 Maldonado V. Károlyhoz. 1529. december 23. AGS, Estado Castilla, leg. 17–18, fol. 80.

A levélből kiderült az is, hogy a pápa is tartozott a császárnak 25 ezer dukáttal, amit szintén Ferdinánd támogatására szánt Károly.²¹

A rendkívüli egyházi adók is alkalmasnak tűntek, hogy a kontinentális oszmán veszélyre hivatkozva újabb forrásokhoz jusson a Habsburg-ház. Ahhoz, hogy a császári kincstár egyáltalán hozzányúlhasson ezen összegekhez, a Szentszéktől kellett újabb engedélyt kapnia. Károly 1529 őszén sürgette Miguel May római követet, érje el VII. Kelemennél, hogy a magyarországi törökellenes küzdelmek céljából Spanyolországban és Flandriában az egyházi pénzekhez hozzáférhessen. Felvetette, hogy a többi keresztény fejedelmet is szólítsák fel, hogy egyházi javakat zálogosítsanak vagy adjanak el, illetve gyűjtsenek pénzt bűnbocsátó cédulák kibocsátásával I. Ferdinánd oszmánellenes harcainak támogatására. A levél tanúsága szerint az ügy annyira jelentős, hogy amennyiben az „eretnek lutheránusok” is hozzájárulnak, akkor ennek fejében hajlandó a császár vallási engedményeket nyújtani. Ezenkívül követén keresztül sürgette a pápát, hogy a lehető leghamarabb találkozzanak Bolognában, hogy személyesen tárgyalják meg az I. Ferdinándnak az oszmánellenes harcokhoz nyújtandó segítséget.²² Hasonló szellemű levelet kaptak a bíborosok, illetve maga VII. Kelemen is.²³ A spanyolországi egyházi vagyron kérdésében a pápa hozzájárult a császári kéréshez: így a keresztes háború adóját (*cruzada*) három évig, illetve az egyházi adók negyede utáni összeget (*cuarta*) két évig a spanyol korona tartományaiban beszedhette a korona. Az engedmény indoklásában szerepelt a korábbi itáliai háború terhe, illetve hangsúlyozottan az oszmán fenyegetés, kiemelve a magyar területek oszmánok által történt elpusztítását, Bécs ostromát, Hajreddin Barbarossa újabb győzelmeit a Földközi-tenger nyugati medencéjében és a Tlemecéni Királysággal kötött szövetségét.²⁴ A pápai bulla alapján a *cruzadát*, illetve az e célból kiváltható bűnbocsátó cédulákat 1530 áprilisában kezdték meghirdetni Spanyolországban.²⁵

Károly 1530 tavaszán utasítást adott, hogy a *cruzadából* és a *cuartából* szabadítsanak fel 50 ezer dukátot Ferdinánd számára. Izabella császárné válaszában jelezte, hogy a Pénzügyi Tanács (*Consejo de Hacienda*) nem tudja teljesíteni, mert ezeknek az adóknak az 1531. évi bevételeit is előre felélték már (!), és más forrásból nem lehet most ekkora összeget elvonni.²⁶ Végül a pápai bulla alapján elrendelte

21 Károly Rodrigo Niño-hoz. Bologna, 1530. március 22. AGS, Diversos Despachos, leg. 1557, fol. 297. Április 10-én már a meghatalmazást is megküldte Károly, hogy 25 ezer dukátot Ferdinánd számára megküldjenek: Károly Rodrigo Niño-hoz. Mantua, 1530. április 10. AGS, Diversos Despachos, leg. 1557, fol. 299.

22 Károly utasítása Miguel May követhet. Piacenza, 1529. október 1. AGS, Diversos Despachos, leg. 1555, fol. 138. „Memorial que se envió al embajador en Roma, señor May sobre lo que se ha platicado del socorro de Rey de Hungría contra el turco.”

23 Károly VII. Kelemen pápához és a bíborosok testületéhez. Piacenza, 1529. október 8. AGS, Diversos Despachos, leg. 1555, fol. 141.

24 Károly felhatalmazó levele az egyházi rendkívüli adók behajtására. Bologna, 1530. január 16. AGS, Estado Castilla, leg. 21, fol. 245.

25 Izabella császárné levelei Károly nevében a spanyol rendekhez, hogy járuljanak hozzá a török elleni hadjárat költségeihez. Madrid, 1530. április 16. AGS, Patronato Real, leg. 19, fol. 59.

26 Izabella császárné Károlyhoz. Madrid, 1530. június 7. AGS, Estado Castilla, leg. 19, fol. 102.

a királyné, hogy az 1532-re szánt adókból vonják el az összeget.²⁷ A pápa, Károly diplomáciai lépései hatására, 1529 novemberében ígéretet tett Ferdinándnak egy 40 ezer dukátnyi gyorssegélyre is, amit a császárrá koronázás napjaiban két tízezres és egy húszezres részletben teljesítettek is.²⁸ Gazdagsága alapján Németalföldről is szeretett volna a császár segélyhez jutni. Ferdinánd és Károly együttesen akarták rávenni Margitot, hogy járuljon hozzá Bécs védelméhez és a török elleni harchoz. A főherceg asszony viszont határozottan visszautasította a javaslatot.²⁹ Az elutasítástól függetlenül a pápai bullát erre a területre is kihirdették, és a keresztes háborúra szánt pénzeket Ferdinándnak összegyűjtötték.³⁰

Közvetlenül Bécs ostromát követően, 1529 őszén és 1530 elején, Salinas követ – látva ura pénztelenségét és egyre nagyobb kételkedését, hogy Károly egyáltalán meg akarja őt segíteni – leírta, hogy a császár nevetésben tört ki, mondván, hogy Ferdinánd el sem tudja képzelni, mennyire anyagi források nélkül maradt. „Amikor Őfelségének felolvastam azt a részt, amelyben Őfelsége arról beszél, hogy én nem bízom abban, hogy ettől az udvartól akár egy kevés pénzre is szert lehetne tenni, Őfelsége nevetésben tört ki, mondván, hogy Őfelsége nem tudja elképzelni azt a nyomort, amiben leledzünk...”³¹ Nyolc-kilenc hónappal később viszont – miután segélyeket nyújtott Ferdinándnak – már joggal írta a császár a pápa melletti követének, a katalán származású Miguel Maynek: „Nagy költségekbe ver-tük és fogjuk verni magunkat, hogy fenntartsuk azt a háborút, amelyet legkegyel-mesebb testvérünk folytat a kereszténység javára és hasznára...”³²

Egy különleges globális forrás: Mexikó

V. Károly 1529-ben Izabella császárnén keresztül ugyanakkor nemcsak a kasztíliai rendek támogatását kérte az oszmánellenes harcokhoz. A sevillai Indiák Főlevéltára (*Archivo General de las Indias*) megőrzött pár különleges levelet, amely a gyarmati

27 Izabella császárné Károlyhoz. Hely nélkül, 1530. augusztus 16. AGS, Estado Castilla, leg. 20, fol. 266–267. Károly még július 8-án kelt levelében az 1531. évre szánt *cruzadából* szerette volna az 50 ezer dukátot elküldeni. AGS, Estado Alemania, leg. 636, fol. 82–83.

28 Salinas Ferdinándhoz. Bologna, 1529. november 28. In: Rodríguez Villa, 1903. 451–453. Salinas Ferdinándhoz. Bologna, 1530. február 20. In: Rodríguez Villa, 1903. 472. Fraknói, 1902. 709. szerint a pénzt Vincenzo Pimpinella bíboros juttatta el Ferdinánd udvarába.

29 Károly instrukciója Wolfgang von Monfort számára. Zaragoza, 1529. április 3. In: Bauer–Lacroix, 1938. vol. II/2. 386–390. Károly Ferdinándhoz. Zaragoza, 1529. április 3. In: Bauer–Lacroix, 1938. vol. II/2. 390–393. Margit Ferdinándhoz. Brüsszel, 1529. június 13. In: Bauer–Lacroix, 1938. vol. II/2. 432–433.

30 Ferdinánd Antonio de Montrivelhez. Hely és idő nélkül, 1530. In: *MHH Diplomataria*, 1857. 83. Felhatalmazta Montrivelt, hogy a pápa által megajánlott *cruzadából* származó és a török elleni harcra szánt pénzeket begyűjtse.

31 Salinas Ferdinándhoz. Bologna, 1530. január 10. In: Rodríguez Villa, 1903. 462. „Cuando leí a Su Majestad el capítulo que Vuestra Alteza dice de la desconfianza que yo tengo de los pocos dineros que se pueden haber desta corte, Su Majestad no pudo dexar de reir que Vuestra Alteza no puede alcanzar a saber nuestra miseria.”

32 V. Károly Miguel Mayhez. Augsburg, 1530. szeptember 23. AGS, Diversos Despachos, leg. 1557, fol. 100. „...Avimos fecho y hazemos muy grandes gastos en sostener la guerra que el serenissimo rey nuestro hermano ha hecho que ha sydo tan provechosa y necessaria al bien de la cristiandad...”

területek és a Magyar Királyság történelmét kapcsolják össze egy vékony szállal. 1519 és 1521 között Hernán Cortés meghódította az Azték Birodalmat. Cortés el is keresztelte az új hódítást Új-Spanyolországnak. Az új terület közigazgatásának megszervezése – részben Cortés hatalmát is ellensúlyozandó – relatíve gyorsan indult el: már 1522-ben megjelentek az első Spanyolországból küldött tisztségviselők, köztük Alonso de Estrada kincstárnok (*tesorero*), Rodrigo de Albornoz számvevő (*contador*), Pedro Almíndez Chirino mint felügyelő (*veedor*). 1523-ban megérkeztek az első térítő papok (az úgynevezett 12 apostol), illetve 1528-ban kinevezték az első püspököt is Mexikó városába. A bírósági szervezet is hamar kialakult: 1528-ban Mexikóvárosban létrejött az Új-Spanyolországi Királyi Audiencia. A sok intrika eredményeként Cortést 1529-ben V. Károly végleg visszahívta a gyarmatokról. De csak jó pár évvel később, 1535-ben alapította meg az Új-Spanyolországi Alkirályságot ugyanaz az Antonio de Mendoza y Pacheco,³³ aki a császári udvarból 1527 tavaszán meghozta I. Ferdinándnak a mohácsi vereség után felajánlott 100 ezer dukátnyi váltót.³⁴

A gyarmati rendszer e kezdeti, még ki nem alakult időszakában, Mexikóvárosban 1529. december 22-i dátummal több királyi utasítás (real cédula) is született Izabella királyné Madridban keltezett levelét lemásolva. A címzettek: *Alonso de Estrada, Új-Spanyolország kincstárnoka; Pedro Almíndez Chirino, Új-Spanyolország felügyelője; a hódító Pedro de Alvarado adalato, Guatemala kormányzója; Rodrigo de Albornoz titkár, Új-Spanyolország számvevője.*³⁵

A levelek tartalma mindegyik esetben azonos volt, kivonatolva magyarul: V. Károlynak nagy szüksége van pénzügyi támogatásra, hogy megvédje a birtokait, mert az oszmánok már kétszer is bevonultak Magyarországra, ami az osztrák területekkel együtt Ferdinánd király és a dinasztia öröksége. Ezért Császári Ófelsége a Szentatyával és a többi keresztény fejedelemmel közösen elhatározták, hogy szembeszállnak a törökkel. Ezért a császár Itáliába vonult, ahol most is tartózkodik, és súlyos költségekbe verte magát. Ófelsége megkérte a császárnét, hogy hívja fel az alattvalók figyelmét a nehézségeire, amiben a korona leledzik. Ezenkívül az afrikai mórok újabban Granada és Andalúzia partjait pusztítják, és szükséges, hogy a gályafloottát megerősítsék és ellenálljanak nekik, mert a mórok még az Indiákba tartó vitortlásokat is fenyegetik.

Ezért kéri, hogy az Indiákon élő magánszemélyek a számukra elérhető lehető legnagyobb összeggel nyújtsanak hitelt. Ezen sorok kézhezvételekor _____ aranypesót adjon át a Mexikói Királyi Audiencia elnökének, Nuño Beltrán de Guzmánnak. És a későbbiekben a királyi hivatalnokok az Indiákban található aranyból és drágakövekből, vagy a gyarmati királyi ötödből, almojarifazgo adóból az eljövendő két időszakban visszafizessék az _____ aranypesót, amivel ők V. Károlyt híven szolgálták.

Nincs arról információnk, hogy a címzettek eleget tettek-e a felszólításnak, amennyiben igen, akkor mekkora összeget nyújtottak. Talán egy érdekes adalék

33 Személyéről lásd a Real Academia de Historia online életrajzi lexikonját: <http://dbe.rah.es/biografias/12617/antonio-de-mendoza-y-pacheco> (letöltés: 2020. május 18.).

34 Korpás, 2008. 65–80.

35 A személyekről, illetve az új-spanyolországi kormányzatról lásd: Himmerich y Valencia, 1996.

lehet, hogy még 1526. november 26-án V. Károly nevében a kasztíliai királyi Főszámvévőszék (*Contaduría Mayor de Cuentas*) felszólította a császár gyóntatóját, egyben Osmá püspökét és az Indiák Tanácsának elnökét, García de Loaysát, hogy a császár számára nyújtson kétezer dukát kölcsönt I. Ferdinánd és a magyarok megsegítésének céljából. Néhány évvel rá, 1528. április 22-én Madridban kelt levelet küldtek a karibi Hispaniola szigetének kincstárnoka, Esteban de Pasamonte számára, hogy az 1529-ben rendelkezésére álló maravedíkből, pesókból és aranyból fizessen vissza kétezer dukátnyi összeget az Indiák Tanácsa elnökének.³⁶ 1529. március 4-én Osmá püspöke felhatalmazást adott át Juan de Samano számára, hogy térítsék meg azt a „segélyt, amit Császári Őfelsége rendelt el a Magyar Királyság számára”.³⁷

Mennyiben tekinthető egyedinek a mexikói szál?

A bemutatott forrás jelentősége, hogy eddigi ismereteink szerint ez volt az első alkalom, amikor az újvilági gyarmatok tisztségviselőit felszólították, hogy támogassák a Habsburg-dinasztia magyarországi harcait. Talán nem elhamarkodott azt állítani, hogy a dinasztikus politika pragmatikus megközelítést alkalmazott: a finanszírozás szempontjából nem a földrajzi határok, távolságok, hanem a partikuláris akarat és a forrás „elérhetősége” számított. Azaz leegyszerűsítve, ideális az uralkodó számára minden olyan hitel- és pénzforrás, elő- vagy utófinanszírozás, amelyben magánszemélyek valamilyen oknál fogva érdekeltek, hogy a korona céljait támogassák. Így állhatott elő olyan történelmi helyzet, hogy a közép-amerikai spanyol gyarmatrendszer nagyon korai fázisában, még bőven az alkirályság 1535. évi megalapítása előtt, amikor az Új-Spanyolországban élő spanyolok száma még alig haladhatta meg a pár ezer főt,³⁸ a Habsburg-dinasztia a távoli Magyar Királyság ügyében már forrásként akarta felhasználni a gyarmati felhalmozott magánvagyon.

Egyedi esetről beszélhetünk? Egyelőre úgy tűnik, hogy igen. Elszigetelt esetről beszélünk? Feltehetően nem, hanem egy pragmatikus dinasztikus politika globális gondolkodását tükrözik az eseménysorok. A gondolatsort megerősíthetik I. Ferdinánd és V. Károly melletti követeinek levelezése is: Martín de Salinas és Juan Alonso de Gámiz nemegyszer olyan kérdésekben levelezett I. Ferdinánd magyar és cseh királlyal, hogy a király milyen feltételek mellett tud hozzájutni a Velencei Köztársaság vagy az angol korona Kasztíliának fizetett adósságtörlesztéséhez, a toledói érsekség bevételeihez, vagy például Bécs megerősítése céljából hozzáférhet-e az Ezüst Flotta által az Indiákról átszállított amerikai arany- és ezüstkincsekhez.³⁹

36 Uralkodói utasítás Esteban de Pasamonte, Hispaniola szigetének kincstárnoka számára. 1528. április 22. AGI, Indiferente, 421, leg. 13, fol. 100v.

37 „...Socorro que Su Magestad mando hazer al Reyno de Hungría...” García de Loaysa Juan Samanónak. AGI, Patronato, 172, R40.

38 Martínez, 1999. 168–172. szerint 1493–1539 között az egész Újvilágban összesen 18 743 regisztrált spanyol és európai telepedett le. Ebből 1520–1539 között valamivel többen, mint négyezren költöztek Új-Spanyolországba.

39 Korpás, 2009. 249–306.

Az Indiák bevételeire, az ottani magánemberek vagyonára a korona már a korai időszakban jelentős bevételi forrásként tekintett. Épphogy elfoglalta Hernán Cortés az Azték Birodalom fővárosát, Tenochtitlánt (1521. augusztus 13.), a spanyol gyarmati berendezkedés már kezdetét vette a közép-amerikai kontinensen.⁴⁰ Az Újvilágból származó nemesfémeken túl, először 1523-ban követelt jelentős gyarmati pénzeket a korona, hogy a császár I. Ferenc elleni harcát finanszírozza.⁴¹ Ehhez különleges eszközt alkalmazott: magánszemélyektől kötelezőnek tartott magánhiteleket kért. Ez a pénzügyi megoldás a kora újkori Spanyol Birodalom bevett, jellemzően *ad hoc* pénzügyi manőverévé vált annak érdekében, hogy a jelentős pénzügyi megterheléssel járó háborús fenyegetés, hadjáratok idején fenntartsák a kincstár egyensúlyát. A legújabb kutatások szerint a kötelező hitelnyújtást 1523-tól kezdve alkalmasszerűen, meglehetősen szabályozott keretek között, de mégsem ritkán alkalmazták. A kamatszint nagyjából 7–14 százalék között volt, illetve a hitelt félszigeti vagy gyarmati adó- és egyéb bevételekből térítették meg pár éves futamidőt követően a kölcsönadó számára. Különösen kedvelt fedezet volt a hároméves lejáratú államkötvény (*juro*). Ugyanakkor a kért és a valóban nyújtott hitelek összege eltérhetett egymástól, ahogy ezt az 1. táblázat is mutatja.

1. táblázat. A kért és a valóban nyújtott hitelek összege

Év	Igényelt kölcsön (dukát)	Kapott hitel (dukát)
1523	300 000	122 183
1534	60 000	56 514
1538	230 000	223 716
1545	230 000	229 526
1553	600 000	599 610
1555	574 258	853 380

Bár a felfebb bemutatott forrásban üresen hagyták az egyes gyarmati tisztségviselőktől elvárt hitelek összegét, de talán jó mintát szolgálhat, hogy 1538-ban a gyarmatokon élő egyes magánszemélyek jellemzően 1,5–2,8 millió maravedí (körülbelül 4000–7466 dukát) értékben kölcsönöztek.⁴² Ugyanakkor 1535-ben és 1536-ban a Peruban élő hódító Pizarro család egyes tagjai 4,5 millió és 9,77 millió maravedível (12 ezer és 26 ezer dukát) támogatták a korona költségeit.⁴³

Sokatmondó az is, hogy az adott évben a kényszerkölcsönök intézménye hasonló méretű bevételeket biztosított a koronának, mint a gyarmatokról származó nemesfémek rendszeres bevételei. A két bevételi forrás között a legfontosabb eltérés a rendszeresség volt: a kényszerhitelezést alkalmasszerűen használta a korona, míg a gyarmati kincsek folyamatosan érkeztek. 1523-ban mintegy háromszor akko-

40 Szászdi-Borja, 2020. 1–22.; Szászdi-Borja, 1997. 617–638.

41 Sardone, 2012. 21–64.

42 Sardone, 2015; Sardone, 2012. 21–64.

43 Sardone, 2012. 51.

ra összeget hiteleztek, mint amennyi arany és ezüst a gyarmatokról akkor bejött. 1534-ben a hitelezés valamivel több mint fele volt a nemesfém-szállítványoknak, ugyanakkor 1535-ben 7,5-szer többet hiteleztek, mint amennyi arany és ezüst érkezett hivatalosan Sevillába (2. táblázat).⁴⁴ Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a kényszerhitelezési rendszere nem volt egyértelműen hátrányos a magánszemély számára. Azonkívül, hogy a korona kamatosan fizette vissza az összeget, a fedezetként kiállított kötvények jó likviditást biztosítottak, és kevésbé voltak kockázatosak, mint a transzatlanti viharok és a kalóztevékenység által fenyegetett kincses hajókkal való átkelés. Következésképpen meglepően működőképes és aktív tőkepiacot biztosítottak az Újvilág és az Óvilág között.⁴⁵

2. táblázat. A gyarmatokról érkező nemesfémek és a kényszerhitelezés mennyisége

Év	Nemesfémek (maravedí)	Kényszerhitelezés (maravedí)
1523	14 704 467	45 818 674
1534	38 912 445	21 192 923
1535	38 912 445	293 557 374

FÜGGELÉK

Az alábbi forrás Rodrigo de Albornoz számára írt levél. Azonos levelet kapott a többi tisztségviselő, illetve található egy általános, címzett nélküli fogalmazvány, ami minimálisan tér el a többi levéltől. A szövegben jelezzük az eltéréseket.

Izabella császárné utasítása Új-Spanyolország tisztségviselői számára (Madrid, 1529. december 22.)

Archivo General de las Indias
México, 1088, L.1 D. 157v–158v.

Secretario Rodrigo de Albornoz nuestro contador de Nueva España. Ya sabeys las grandes y continuas guerras que el emperador y rey nuestro señor ha tenido y tiene por defender estos reynos y con la entrada que dos veces a hecho el turco enemigo de nuestra santa fe catolica en el reyno de Vngria que es del serenísimo ynfante y rey don Fernando nuestro hermano, y en las tierras de Avstria que son de nuestro patrimonio donde todavía esta. Para el remedio de lo qual para dar orden con nuestro muy santo padre y con los otros principes Xpianos en la resistencia del dicho turco y otras cosas muy necesarias al servicio de la Xpiandad, Su Magestad en persona paso en Ytalia donde a presente esta. Y porque son ynumerables los gastos

⁴⁴ Sardone, 2019. 63–64.

⁴⁵ Uo. 84.

que en todo esto se han ofrecido y ofrecen Su Magestad agora de nuevo, me a enviado a significar la necesidad en que esta de dinero. Y demas de esto para resystir a los moros de Africa que agora de nuevo an començado a andar por la costa del reyno de Granada y de Andaluzia despues de la toma de nuestras galeras que lo resystian donde se podría hazer mucho daño en las naos que van y vienen a las Yndias. Que como veys se podría recibir en esto mucha perdida yo he acordado por todas partes mandar proveer como devria especialmente de mandar pedir prestamo a personas particulares de estos nuestros reynos y de las Yndias que buenamente lo puedan prestar y mandarselos pagar de mas rentas como mas largo de my parte vos dira_____ ...

...y porque soy informada de la voluntad que teneys a nuestro servicio y de la posibilidad que para en esto ha de mostrar por obra teneys...

[szövegverzió: általános fogalmazvány]⁴⁶

...nuestro presidente de esa Audiencia y por qual razon que las personas que del Emperador mi señor han recibido lo mas y tienen posibilidad para ello syrvan en esto a Su Magestad...

[szövegverzió: Albornoznak, Alvaradónak, Chirinónak és Estradának címzett]

...yo vos ruego y encargo tengays por bien de nos querer prestar_____ pesos de oro y dallos al dicho...

[szövegverzió: általános fogalmazvány]

...nuestro presidente

[szövegverzió: Albornoznak, Alvaradónak, Chirinónak és Estradának címzett]⁴⁷

...y tomad su carta de pago en las espaldas de esta con la qual mando a los nuestros oficiales de esa tierra que de qualquier oro y perlas de su cargo asy de los dichos del quinto como del nuestro almojarifazgo y en otra manera vos paguen en las doss proximas fundaciones los dichos_____ pesos de oro que asy prestareis syn cargo recabdo ni mandamiento en lo qual tened por cierto que servireys mucho al emperador my señor y siempre tenemos memoria de ello de Madrid a XXII dias del mes de diciembre de mill quinientos y veinte y nueve años yo la Reyna.

46 AGI, Indiferente, 422, leg. 14, fol. 32r–33r.

47 AGI, México, 1088, leg. 1 D. 157v–158v.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

AGI = Archivo General de las Indias (Indiák Főlevéltára), Sevilla

México = Gobierno, Audiencia de México

Indiferente = Gobierno, Indiferente General

Patronato = Patronato Real, Isla Española

AGS = Archivo General de Simancas (Simancasi Főlevéltár), Simancas

Estado Alemania = Secretaría de Estado, Negociación de Alemania

Estado Castilla = Secretaría de Estado, Negociación de Castilla

Estado Diversos Despachos = Secretaría de Estado, Diversos Despachos

Patronato Real

2. Kiadott források és szakirodalom

B. Szabó

2016 B. Szabó János: János király döntő csatái: Tokaj, 1527 és Szina, 1528. In: *Elfeledett háborúk: középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk.: Pósnán László – Veszprémi László. Bp., 2016. 426–442.

Bárány

2016a Bárány, Attila: The Year 1526 and Jagiellonian Diplomacy. In: *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Ed. Bárány, Attila. Debrecen, 2016. 133–157.

2016b Bárány Attila: Magyarország és a külső segítség 1526-ban. In: *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Szerk.: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 35–54.

Bauer–Lacroix

1938 *Die Korrespondenz Ferdinands I.* Bd. 2. *Familienkorrespondenz 1529 und 1530*. Bearb. v. Bauer, Wilhelm – Lacroix, Robert. Wien, 1938. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 31.)

Cortes

1903 *Cortes de los Antiguos reinos de León y Castilla*. Tomo V. Introduccion escrita y publicada de orden de la Real Academia de la Historia. Madrid, 1903.

Fraknói

1902 Fraknói Vilmos: János király és a Római Szentszék. [3 közlemény.] In: *Századok*, 36. (1902) 8. sz. 697–715., 9. sz. 793–809., 10. sz. 895–911.

Himmerich y Valencia

1996 Himmerich y Valencia, Robert: *The Encomenderos of New Spain, 1521–1555*. Austin, 1996.

Jiménez Moreno

2017 Jiménez Moreno, Agustín: El primer imperio mundial de la Historia. La monarquía de España en los siglos modernos (1492–1796). In: *España en la era global (1492–1898)*. Eds.: Azcona Pastor, José Manuel – Martín de la Guardia, Ricardo – Pérez Sánchez, Guillermo A. Madrid, 2017. 13–90.

Korpás

2004 Korpás Zoltán: A spanyol Államtanács a mohácsi csatavesztésről. In: *Lymbus*, 2004. 5–17.

2008 Korpás Zoltán: *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Bp., 2008.

2009 Korpás Zoltán: I. Ferdinánd levelezése V. Károly melletti követével, Juan Alonso de Gámizzal (1542–1556). In: *Fons*, 16. (2009) 2. sz. 249–306.

2020 Korpás, Zoltán: *Matrimonios dinásticos bajo la sombra de los Otomanos. La transición del poder en Hungría, 1490–1526*. Kézirat, megjelenés előtt a Barcelonai Egyetem kiadványában.

Laiglesia

1918 Laiglesia, Francisco de: *Estudios Históricos (1515–1555)*. Vol. 2. Madrid, 1918.

Martínez

1999 Martínez, José Luis: *Pasajeros de Indias. Viajes trasatlánticos en el siglo XVI*. Ciudad de México, 1999.

MHH Diplomataria

1857 *A brüsseli országos levéltár és a burgundi levéltár*. I. köt. 1441–1538. Összeszedte és lemásolta: Hatvani Mihály. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria, I.)

Monostori

2009 Monostori Tibor: A Magyar Királyság helye az Ausztriai Ház országai között az európai spanyol hegemonia korában (1558–1648). In: *Századok*, 143. (2009) 5. sz. 1023–1062.

Rodríguez Villa

1903 Rodríguez Villa, Antonio: *El Emperador Carlos V y su corte según las cartas de don Martín de Salinas, embajador del infante don Fernando (1522–1539)*. Madrid, 1903.

Sardone

2012 Sardone, Sergio: Los secuestros de las remesas americanas de particulares de Carlos V a través de los notarios sevillanos. In: *Temas Americanistas*, 29. (2012) 21–64.

2015 Sardone, Sergio: Comerciantes y tesoros de Indias: préstamos y ‘libranzas’ tras la requisa de remesas de 1538. In: *Nuevo mundo – Mundos Nuevos* [OpenEdition Journals], 2015. DOI: <https://doi.org/10.4000/nuevomundo.67787>.

2019 Sardone, Sergio: Forced Loans in the Spanish Empire: The First Requisition of American Treasures in 1523. In: *Economic History Review*, 72. (2019) 1. sz. 57–87. DOI: <https://doi.org/10.1111/ehr.12604>.

Szászdi-Borja

1997 Szászdi León-Borja, István: Gobierno e inicio de la recaudación áurea en el Nuevo Mundo. In: *Anuario de Estudios Americanos*, 54. (1997) 617–638. DOI: 10.3989/aeamer.1997.v54.i2.389.

2020 Szászdi León-Borja, István: Armadas, Consulados y la Casa de Contratación. La lucha hispana por el desarrollo de nuevos mercados y la creación de las instituciones supremas del mercantilismo (1503–1629). In: *e-Legal History Review*, 31. (2020) 1–22.

ZOLTÁN KORPÁS

MEXICAN GOLD PESOS AGAINST THE OTTOMAN EXPANSION IN HUNGARY?

Few unpublished letters in the Archivo General de las Indias (Seville, Spain) puts in global perspective the Ottoman threat and expansion in Hungary. Also demonstrate that the Habsburg rulers both in Central-Eastern Europe and Spanish Empires had a far more unlimited and unified concept about their Empire, regardless of geographical distances and boundaries. In 1529, 8 years after falling of Tenochtitlán, in a very early phase of the colonization of Mexico, prior to the foundation of Viceroyalty of New Spain (1535) and just three years after the battle of Mohács (1526), the Habsburg administration in Castile asked for aid from few preeminent personalities of the first colonial administration in Mexico, including well known conquerors like

Pedro de Alvarado, to protect Hungary against the Ottomans. This request can be considered as part of the dynastic finance system with the purpose of providing support to Ferdinand I, king of Hungary and Bohemia. Charles V persistently strived to help his younger brother using very different ad-hoc sources like funds from the Netherlands, debts of Venice or England, aids offered by the Castilian Cortes, including potential incomes from the new Colonies. The study shows the broad context of these financing steps.

A Próféta-ábrázolások európai kultúrtörténete¹

John Tolan, a Nantes-i Egyetem neves amerikai származású történésze, a középkori mediterrán történelem szakértője korábbi sikeres művei után egy újabb széles körű érdeklődésre igényt tartó könyvet jelentetett meg, amelynek égető aktualitását nem kell külön hangsúlyoznunk. A mű az európai Mohamed-ábrázolások kultúrtörténetét vázolja fel nagy vonalakban, ám számos új, saját kutatási eredménnyel megtűzdelve, így nemcsak egy enciklopédikus igényű kézikönyvet állított össze a szerző, hanem egyéni megközelítésű tudományos munkával örvendeztette meg az olvasókat.

Tolan több korábbi művének homlokterében is a kereszténység és az iszlám középkori kölcsönhatásai és ütközőpontjai álltak. Egyik kedvenc témája a nagy és különböző vallású személyiségek találkozásai és dialógusai.² Jelen kötet bevezetőjében Goethe és Napóleon 1802. október 2-i beszélgetésének témájából kiindulva mutat rá művének fő céljára, miszerint azt igyekszik írásában megragadni, hogy Mohamed próféta mi miatt jelentős az európaiak számára. Ezt frappánsan úgy fogalmazza meg, hogy nem Mohamedről – helyesebben Muhammadról –, a történelmi szereplőről kíván értekezni, hanem arról a bizonyos Mahometről, az európai közvéleményben fennmaradt, gyakran torz és elváltotatott, már-már fiktív személyiségről, akit hol ellenségesen, hol idealizáltan ábrázoltak az európai gondolkodók, írók és képzőművészek.

Mohamed személyisége az iszlám elterjedésétől napjainkig rendkívüli módon foglalkoztatja a kontinensünkön élők képzeletvilágát: hol gyűlöletet, hol gúnyos megvetést, hol pedig érdeklődést és csodálatot váltott ki az európaiakból. A kora újkorban különösen nagy érdeklődés övezte, köszönhetően a reformáció eszméi, az európai török háborúk eseményei és a modern nacionalizmusok hősképei hatásának. A sokarcú Próféta képe annál inkább zavaró, mivel az iszlám szent könyv, a Korán nagyon kevés adatot nyújt az életéről, és jobbára a mondásaiból a halála után jóval később összeállított Hadísz és néhány kivételes forrás segít élettörténete rekonstruálásában. Ezeket – mint például Ibn Ishāq száz évvel Mohamed halála után keletkezett és Ibn Hishām még későbbi művében fennmaradt írását – a szerző röviden bemutatja a kötet bevezetőjében. Ezt követően tömören felvázolja Mohamed életének a történelmi hitelesség szempontjából leginkább elfogadottabb állomásait és az iszlám térhódításának összefogott históriáját. Ennek során röviden vitatja néhány tudós civilizációs elméletét, mint például Marshall Hodgson *islamdom* teóriáját vagy Montgomery

1 Tolan, John: *Mahomet l'Européen. Histoire des représentations du Prophète en Occident*. Paris, Albin Michel, 2018. 442 p.

2 Például: Tolan, John: *Le Saint chez le Sultan. La rencontre de François d'Assise et de l'islam. Huit siècles d'interprétation*. Paris, 2007.

Watt *Euramerica* tézisé, amelyek a vallás és a civilizáció közötti bonyolult viszonyrendszert próbálják megmagyarázni.

A kötet első fejezetében a bálványimádó Mohamed képének kialakulását veszi górcső alá a szerző. A muszlimokat ekkor szaracénoknak tekintő európai krónikások, írók és költők – miként az egykori görögök és a rómaiak – bálványimádóknak tartották az iszlám követőit. Tolan Richard Johnson *Famous History of the Seven Champions of the Christendom* című regényének szimbolikus párbeszédével nyitja meg az általa vizsgált irodalmi példák sorát, amelyben megtalálható egyebek mellett Raoul de Caen *Gesta Tancredi* műve ugyanúgy, mint a híres Roland-ének. Mohamed próféta személye és szerepe csak nagyon homályos módon körvonalazódik a korabeli krónikák és geszták szövegeiben, és kibonthatatlanul összekeveredik az ókori görög-római istenek képeivel, vagy egyenesen azonosul a „bálvány” (mahommet) kifejezéssel, amint erre jó példát kaphatunk Jean Bodel *Jeu de saint Nicolas* című munkájában, de a jelenség igen elterjedt volt az angol nyelvterületen is. A képzőművészet is élt a Mohamed-bálvány toposzával, amint ez a párizsi Sainte-Chapelle egyik festett üvegablak-ábrázolásán is látható.

A második fejezetben azokat az európai ábrázolásokat elemzi a szerző, amelyek Mohamedet olyan emberként mutatják be, aki a keresztények vallását eltorzítva eretnek hitet igyekezett meggyökeresíteni. Itt jelenik meg a Próféta azon később gyakran visszatérő képe, amely a szaracénokat megtevesztő, hamis, sarlatán és csaló emberként ábrázolja Mohamedet. A témának korábban már monográfiát is szentelő Tolan itt elsősorban Laurent de Premierfait, Guibert de Nogent, valamint az iszlám tanait először teológiailag cáfolni igyekvő Pierre Alphonse műveire támaszkodik. Az eredetileg andalúziai zsidó származású Alphonse *Dialogi contra Iudaeos* című művének ötödik fejezetében – részben az arab nyelvű keresztény *Risālat al-Kindī* szövegéből merített érvekkel – támadja az iszlámot, és Mohamed prófétát csalónak állítja be. E szerző hatását mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy Mohamed-életrajzát olyan szerzők is átvették, mint Jacopo de Voragine (*Legenda Aurea*) és Vincent de Beauvais (*Miroir historial*). A Korán iránti érdeklődés fellendülésének köszönhetően született meg annak első latin fordítása is, amelyet Petrus Venerabilis, Cluny neves apátja rendelt meg az angol Kettoni Róberttől. A Korán első heves támadója, Riccoldo da Monte di Croce domonkos szerzetes szintén hozzájárult a Próféta kétes európai hírnevéhez, ami még Dante híres művében is megfigyelhető.

A Mohamed próféta életét vizsgáló első forráskutatások az Ibériai-félszigeten kezdődtek – tudjuk meg a könyv következő fejezetéből –, ahol már a 8. század óta igen jelentős térfoglalást ért el az iszlám. Tolan különösen fontosnak tartja Rodrigo Jiménez de Rada toledói érsek munkásságát, kiemelve, hogy a *Gran Reconquista* kezdetén – két évvel a Las Navas de Tolosa-i csata (1212) előtt – az ő kezdeményezésére fordította le Toledói Márk a Koránt latinra. A mű előszavában a szerző alaposan elmarasztalja a Mafometus néven nevezett prófétát és tevékenységét. Rodrigo Jiménez de Rada maga is írt egy Mohamed-életrajzt, amelyet az *Historia arabum* című művébe illesztett be, és amely kiválóan tükrözi a Korán latinra való lefordításának hatását. Tolan rámutat Rodrigo érsek tevékenységének korlátaira is. A Próféta életével kapcsolatos hispániai kutatások nem szolgáltak más célt, mint hogy elmélyültebb módon bizonyítsák: az embereket az igaz hittől eltérítő hamis prófétáról van szó, és hogy minél szilárdabb alapokra helyezték az újabb keresztes háborúkat előkészítő prédikációkat. Egyes szerzők – mint például Pedro Pascual *Sobre la seta mahometana* című művében – Mohamed életét és tanításait bírálva próbálták meggyőzni a hitüket elhagyni készülő keresztényeket. Granada 1492-es elfoglalása után a katolikus hitre tért moriszkó lakosság hagyományából keletkező apokrif iratok nyújtottak újabb forrásokat a Próféta életére.

A kötet következő fontos egységében az európai reformáció és vallásháborúk, valamint az európai oszmán hódítások közös hatásait foglalja össze a szerző. A fejezetet stílszerűen egy 1687-es francia almanach illusztrációjával vezeti be, amelyen még az utolsó budai pasát is megjelenítette a metszet készítője a Próféta és Kálvin társaságában. A nagy változások időszakában élő szerzők új szempontok alapján – az iszlámot az európai keresztény vallások bonyolult rendszerével összevetve – ítélték meg Mohamed próféta személyét. A hitvitázó irodalomban a katolikus szerzők előszeretettel hasonlították a protestánsokat a muszlimokhoz, és ugyanezt tapasztalhatjuk a protestánsok részéről is. A hivatkozások gyakorisága megtermékenyítően hatott a tudományos irodalomra is: nem véletlen, hogy éppen ebben az időszakban jelent meg Theodor Bibliander szerkesztésében a Korán Kettoni Róbert 12. századi latin nyelvű fordításán alapuló első nyomtatott kiadása, amelyhez Luther Márton írt előszót. A fejezet részletesen foglalkozik a Bibliander-féle Korán-fordításból keletkezett, egyéb európai nyelveken olvasható Korán-fordításokkal (olasz: Giovanni Battista Castrodardo, 1547; német: Salomon Schweigger, 1616; holland: a német fordítás alapján, 1641; francia: André du Ryer, 1649).

Az egyre szélesebb körben ismertté vált Korán gyakran szolgáltatott érveket a reformáció különféle irányzatai képviselőinek, mint például Szervét Mihály követőinek is. A szerző megemlékezik a Szentháromságot tagadó mozgalom erdélyi hatásáról, különösen Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata tevékenységéről. A magyar történelmi hivatkozást olvasva talán még jobban örülhettünk volna, ha a kötet bibliográfiájában a téma kiterjedt hazai irodalmából is kaphattunk volna egy kis ízelítőt. Hasonlóképpen rossz érzést kelthet a magyar olvasóban az a rész is, hogy a Thököly-felkelés történetéről szólva a szerző – nyilván a külföldi szakirodalom alapján – az anakronisztikus Bratislava elnevezést használja.

A kora újkori Angliában érzékletesen aktuálpolitikai jelleget kapott az első angol nyelvű Korán-fordítás. Az I. Károly lefejezésének évében (1649) napvilágot látott mű bevezetőjében a fordító (Thomas Ross) Mohamed prófétát Cromwellhez hasonlóan a legitim rend ellen lázadó cselszövőnek mutatja be. A párhuzam azonban pozitív értelemben is hatott: erről tanúskodik például Henry Stubbe *The Originall and Progress of Mahometism* (1671) című műve, amelyben a Próféta a babonák ellen fellépő hitújítóként jelenik meg. Mások viszont – mint a *Life of Mahomet* (1697) szerzőjeként ismertté vált Humphrey Prideaux – a keresztény hit védelmére kelve hamis prófétának és csalónak ábrázolták Mohamedet, megteremtve ezzel a felvilágosodás korának egyik erősen rögzült toposzát. Ennél jóval tovább ment a 18. század elején az ír szabadgondolkodó John Toland, amikor egy apokrif evangélium-kézirat elemzése alapján a kereszténység és az iszlám közös gyökereit kutatta.

A felvilágosodás századában a Próféta megítélése árnyaltabbá és sokszínűbbé vált. A *Traité des trois imposteurs* 1719-es megjelenésével nyíltan egyház- és vallásellenes jelleget kapott, tekintve hogy Mohamed Mózesrel és Jézussal együtt vált a szerző kritikai elemzésének tárgyává. A fény századának európai közvéleménye számára a Próféta képe azonban nem csak negatív jelzőkkel párosult. A vallásalapítónak pozitív szerepet is tulajdonító értelmezésnek is számos képviselője volt, akik jelentős mértékben árnyalták az összképet. A kor egyik neves politikai publicistája, Henri de Boulainvilliers *Vie de Mahomed* (1730) című könyvében az ősi egyház eredetét keresve Mohamed reformjait a tiszta monoteizmus érdekében tett erőfeszítésként értékelte. A kor másik nagy fegyverténye volt a Korán új, kritikai szemléletű angol nyelvű fordítása (George Sale), amely nagy hatást gyakorolt a kor irodalmára. Az arab nyelvet kiválóan ismerő Sale elsősorban Lodovico Marracci latin nyelvű kritikai Korán-fordításának (1698) hatására kezdte el a munkát, mivel a katolikus olasz fordítását elfogultnak tartotta. Sale – hasonlóan más, az iszlámról pozitívabban nyilatkozó szerzőkhöz

(Hadrian Reland, Jean Gagnier) – egy kiegyensúlyozottabb és előítéletektől mentesebb, kommentárokkal ellátott Korán-fordítást igyekezett az európai olvasók számára nyújtani.

A Próféta egyik meghatározó korabeli ábrázolása a felvilágosodás legismertebb filozófus-írója, Voltaire tollából származik (*Le Fanatisme ou Mahomet le prophète*, 1741). Voltaire cinikus csalónak mutatta be Mohamedet, de személyén keresztül elsősorban a francia katolikus egyház vallási fanatizmusát és a klérust támadta. Később, Sale fordításának elolvasása után Voltaire is sokkal pozitívabban értékelte Mohamed történelmi szerepét az *Essai sur les mœurs* című munkájában, illetve a *Catéchisme de l'honnête homme* című fiktív párbeszédében. Ziad Elmarsafy véleménye szerint Voltaire bizonyos szempontból azonosult is az általa példaképnek, sőt modellnek tekintett Prófétaival. A 18. század gazdag időszakának szentelt fejezetet két neves szerző: a jogász Emmanuel de Pastoret és a történész Edward Gibbon által felvázolt Mohamed-kép bemutatásával zárta Tolan. A kötet terjedelmi okokból nem térhetett ki a korszak gazdag irodalmának egyéb termékeire, de talán érdemes lett volna utalni néhány további neves utazó és Kelet-kutató munkásságára, vagy a témához szorosan kapcsolódó, szintén ebben a korban zajló, a keleti despotizmusról szóló filozófiai vitára.

Bonaparte Napóleonra kifejezetten nagy hatást gyakorolt Mohamed próféta történelmi jelentőségű személye. Napóleon Claude-Étienne Savary fordításában olvasta a Koránt, és egyiptomi expedíciója során igyekezett felhasználni az iszlám tanait a hódításai megtartására. A kudarc ellenére élete végéig csodálattal tekintett Mohamedre – akit példaképének tartott –, és száműzetése idején, Szent Ilona szigetén is lelkesen tanulmányozta az életét. Hozzá hasonlóan pozitívan tekintettek Mohamedre a romantika hőskultuszának szerzői, mint Thomas Carlyle, Alphonse de Lamartine vagy Johann Wolfgang von Goethe, s az ő műveik nyomán a muszlim vallásalapító egyértelműen nyertesként vonulhatott be az európai hősök előkelő panteonjába. A monográfia hetedik fejezetéből egyebek mellett azt is megtudhatjuk, hogy a romantika sokoldalúan ábrázolta a Próféta: míg Carlyle-nál az egyszerűség és nagylelkűség példaképe volt, Lamartine számára a misztikus zenit testesítette meg.

A 19. században – a Próféta nagy népszerűsége mellett – megindult a Korán tudományos igényű kutatása is, amelyben a közép-európai zsidó tudósok, mint a német Abraham Geiger, Gustav Weil vagy a magyar Goldziher Ignác kétségkívül úttörő szerepet játszottak. Egyebek mellett erről szól a könyv következő fejezete. A zsidó vallást megújítani kívánó neológ Geiger a Talmudot ismerő Mohamedet egy olyan zseniális reformernek tekintette, aki képes volt a zsidó vallást az arabok hitéhez igazítani. Hozzá hasonlóan Weil és Goldziher is az izraelita hit megújításának előképét látta meg Mohamed próféta tevékenységében.

Az utolsó fejezetben a szerző a 20. századi recepciótörténet fontosabb momentumait emeli ki. Az 1900-as évek elején – különösen az első világháború után – sok európai értelmiségi keresett spirituális alternatívát, és lelkesen fordult az iszlámhoz. Később fontos szerepet játszottak a gyarmati felszabadító mozgalmak nyomán kialakuló, vallások közötti párbeszédet szorgalmazó irányzatok is. Az új eszmék jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Mohamedet egyre szélesebb körben ismerjék el prófétaent. Vallási küldetésének keresztény szemmel történő tanulmányozásában úttörő szerepet játszott Louis Massignon francia professzor és az ökumenikus vallási párbeszéd fontosságát hirdető Giulio Basetti-Sani ferences szerzetes. A II. vatikáni zsinat iszlámot elismerő téziseinek hatása újabb lendületet adott a világvallások közötti dialógus folytatásának. A szerző kiemeli Hans Küng svájci teológus, a jezsuita Jacques Dupuis és Montgomery Watt iszlámkutató anglikán pap munkásságát.

A szerző kétségkívül nehéz feladatra vállalkozott, amikor hatalmas szaktudást igénylő és ráadásul rendkívül érzékeny témát próbált meg bemutatni a művelt nagyközönség számára is érthető módon. A könyvet elolvasva mindenképpen az az érzésünk, hogy

John Tolan – vállalva a téma iránti megnövekedett érdeklődés kihívását – sikeresen megbirkózott a kitűzött feladattal, a vallásalapító Mohamed próféta európai kultúrtörténeti változásaival kapcsolatos hatalmas ismeretanyagot tudományos alapossággal foglalta össze.

*Tóth Ferenc**

* A szerző az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., toth.ferenc@btk.mta.hu).

A Lengyel–Litván Unió kapcsolatai a Szafavida Birodalommal és az ecsmiadzini katholikoszátussal¹

A kora újkori Lengyel–Litván Unió (*Rzeczpospolita Obojga Narodow*, 1569–1795) keleti diplomáciájáról a magyar és a nemzetközi történetírás számára kevés forrás és feldolgozás áll rendelkezésre. A kérdés magyar szempontból is releváns, mivel Lengyelország, valamint a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség keleti (diplomáciai) kapcsolatai nagyon sok hasonlóságot mutattak. A hazai tudományosság számára inkább az a tény ismert, hogy a bécsi udvar – és ezáltal a Magyar Királyság – különösen a 16. században szövetségi viszonyt kívánt kialakítani az Oszmán Birodalommal konfliktusban álló keleti államokkal, így a keresztény georgiai (grúz) Kartli és Kahet’i Királyságokkal, valamint a síita Szafavida Birodalommal. A diplomáciai lépéseknek az volt a célja, hogy a Fényes Portát kétfrontos hadviselésre bírják, ami még a fénykorát élő Oszmán Birodalom számára is komoly kihívást jelentett. Az összehangolt akcióktól az oszmán-török hódoltság meggyengítését, megszüntetését remélték Szent István államának területén. A magyar történészek közül elsősorban Veress Endre (1868–1953) és Tardy Lajos (1914–1990) alkotott maradandót a korabeli Habsburg és magyar (erdélyi) diplomácia keleti kapcsolatainak a feltárásában.

A varsói Lengyel Nemzeti Levéltár (Archiwum Głównie Akt Dawnych) rengeteg keleti, elsősorban perzsa, georgiai (grúz), örmény, illetve török (korabeli türkmén) nyelvű diplomáciai iratot őrzött meg az utókor számára. Erre a hatalmas mennyiségű forrásanyagra ismereteink szerint először Eugeniusz Leonard Słuszkiewicz (1901–1981), a neves lengyel orientalista hívta fel a nemzetközi tudományosság figyelmét, és ő kezdte meg a nagyszámú levéltári dokumentum tudományos igényű feltárását. A munkafolyamat a neves kutató 1981-ben bekövetkezett halálával sajnálatos módon egy ideig abbamaradt. A most bemutatandó vaskos forráskötet összeállító Słuszkiewicz munkásságát folytatják. A könyv három kutató, az armenista-polonista-történész Piruz Mnatsakanyan (P’iruz Mnac’akanean), az oszmanista-történész Dariusz Kołodziejczyk és az iranista-történész Stanisław Jaśkowski példaértékű együttműködése révén jött lére. A kötet nagy erőssége, hogy a kiadott dokumentumokat igen aprólékos munkával, magas színvonalú történeti, illetve filológiai pontossággal tárták fel.

1 *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosatem w Eczmiadzinie w świetle dokumentów archiwalnych. The Relations of the Polish–Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents.* Red./Eds.: Jaśkowski, Stanisław – Kołodziejczyk, Dariusz – Mnatsakanyan, Piruz. Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych – Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2017. 398 p.

Dariusz Kołodziejczyk tollából hosszú és alapos angol, valamint lengyel nyelvű történeti összefoglalót kapunk a kora újkori lengyel–perzsa, illetve lengyel–örmény történeti kapcsolatokról. A neves kutató bevezetője történeti kontextusba helyezi a kötetben olvasható, felbecsülhetetlen forrásértékű dokumentumokat. A szerző rámutat: a Lengyel–Litván Unió politikai vezetése fontosnak tartotta a magas szintű diplomáciai kapcsolatok fenntartását a Szafavida Birodalommal, így kisebb-nagyobb megszakításokkal a 16. század végétől a 18. század első harmadáig – mai diplomáciai szakzsargonnal élve – állandó nagyköveti szinten képviseltette magát a Szafavida Birodalom fővárosában, Iszfahánban. A cél nem volt más, mint hogy a Lengyel–Litván Unió felé is terjeszkedő Oszmán Birodalmat, valamint csatlósát, a Krími Kánságot mind diplomáciailag, mind katonailag megállítsák és visszaszorítsák. A Szafavida Birodalomnak is érdekében állt, hogy az európai hatalmak az Oszmán Birodalmat katonailag lekössék. Mindkét felet lesújtotta és kiábrándította az 1606. évi zsitvatoroki „különbéke”, a Lengyel–Litván Unió és a Szafavida Birodalom a békekötést nemcsak aljas különalkunak, hanem a Habsburg Birodalom (benne a Magyar Királyság) árulásának is tekintette. Ettől kezdve mindkét fél hosszú ideig, nevezetesen a 17. század végéig megbízhatatlan szövetségesként tartotta számon a bécsi udvart.

A Lengyel–Litván Unió politikai vezetése attól is tartott, hogy a perzsa hatóságok a Szafavida Birodalom területén élő keresztény közösségeken torolják meg a „különbékét”. Az aggodalom azonban, néhány helyi túlkapást leszámítva, nem igazolódott be. A Lengyel–Litván Unió a Szafavida Birodalom területén élő nagyszámú keresztény kisebbség (georgiaiak, jakobiták, káldok, melkiták és örmények) védelmezőjeként igyekezett körülmények között fellépni a perzsa hatóságoknál. A – korábban nesztorianus hitű – káldok és az örmények közül sokan katolizáltak a szentszéki misszióknak köszönhetően. A Rómából érkező szentszéki misszionáriusok között számos lengyel és litván származású páter volt, aki pasztorális tevékenységet végzett Perzsiában. Többségük a kapucinus rend kötelékében szolgált.

A hosszú történeti bevezetőből megtudtuk azt is, hogy a lengyel diplomácia előszeretettel alkalmazott nem lengyel ajkú diplomatákat, akik rendszeresen szolgáltak Iszfahánban, illetve nagy kockázatokat is vállalva korántsem veszélytelen diplomáciai küldetésekből vettek részt. Számos követ került ki a Lengyel–Litván Unióból, több nyelven beszélő örmény és tatár kereskedők közül, akik szolgálatait az udvar gyakorta főnemességgel jutalmazta. A forráskiadványban olyan nagy ívű pályát befutott diplomaták életpályája ismerhető meg, mint például az örmény Sefer Muratowicz (Sep’er Muradean), a német származású Theofil Szemberg, illetve III. (Sobieski) János (1674–1696) és II. (Erős) Ágost (1697–1733) legnagyobb tekintélyű diplomatája, az ugyancsak örmény származású és unitus (katolikus) hitű Jakub Nurkiewicz (Yakob Nurikéan).

A kötet első része 14 latin, klasszikus perzsa és török (türkmén) nyelvű dokumentumot ad közre az 1608–1712 közötti időszakból, alapos filológiai és magyarázó jegyzet-apparátussal ellátva, ami Stanisław Jaśkowski munkáját dicséri. Az itt olvasható források a lengyel uralkodók, hetmanok, kancellárok – úgymint III. Zsigmond (1587–1632), IV. Ulászló (1632–1648), II. János Kázmér (1648–1668), II. (Erős) Ágost, Mikołaj Potocki (1595–1651), Jerzy Ossoliński (1595–1650) és Stefan Koryciński (1617–1651) – és a Szafavida sahok – I. (Nagy) Abbász (1587–1629), I. Szafi (1629–1642), II. Abbász (1642–1666), Husszajn (1668–1722) – közötti levelezésekből származnak. Ugyanakkor némi hiányérzetünk támadt: tudniillik nem szerepelnek III. (Sobieski) János király keleti követjárásai, noha az 1670–1680-as években az oszmán-törökökkel folytatott háborúk miatt a lengyel uralkodók igen intenzív erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy rávegyék II. Szafi (későbbi nevén I. Szulajmán, 1666/1668–1694) sahot arra, hogy perzsa csapatok betöréseikkel szüntelenül

zaklassák a keleti, határ menti oszmán-török tartományokat (vilajeteket, szandzsákokat), ezzel is lekötve az oszmán hadsereg jelentős részét. Másrészt Sobieski János a perzsa udvarnál járta ki 1684-ben, hogy az Apostoli Szentszék által kinevezett, de a perzsa területeken missziót folytató Vardan Hunanean (1644–1715) leMBERGI (Iwówi, Iwivi) örménykatolikus (unitus) érseket – a leMBERGI Collegium Armenum és a római Collegium Urbanum egykori növendékét – kiengedjék a katolikus missziókat ellenző I. Eliazár (Eliazar Ayntapc'i, 1682–1691) örmény egyházfő (katholikosz) tömlöcéből.

A kötet második része III. (Szent) Mózes (Movsēs Tat'ewac'i, 1629–1633) és I. Fülöp (P'ilippos Afbakec'i, 1633–1655) örmény katolikoszoknak a lengyel királyi udvarhoz klasszikus örmény nyelven (*grabar*) írott leveleit tartalmazza. Itt mindenekelőtt ki kell emelni a lengyel, az örmény és a perzsa történelemben is otthonosan mozgó Piruz Mnatsakanyan kutatói és filológiai jártasságát, mivel a bonyolult és olykor nehezen is olvasható eredeti, klasszikus örmény nyelvű dokumentumokat kiválóan adta ki. A négy levél azért került a kötetbe, mert az örmények mindig is kiemelt szerepet játszottak a Lengyel–Litván Unió és a Szafavida Birodalom közötti diplomáciai kapcsolatokban. Mindkét állam jelentős számú keresztény (apostoli és katolikus hitű) örmény alattvalóval rendelkezett, akiket nyelvtudásuk miatt előszeretettel alkalmaztak követként vagy „diplomataként”. I. Abbász sah az 1603–1604. évi hadjárata során számos örmények lakta tartományt foglalt el, és több ezer örményt telepített át a Szafavida Birodalom területére. Mi több, az örmény egyházfői székhelyet a pusztítások miatt az örményországi Ecsmiadzinból (Ėjmiacin) a birodalmi fővárosba, Iszfahánba költöztette át, de az örmény egyházfők 1629-ben I. Szafi sah engedélyével visszaköltöztek a régi központba. IV. Murád (1623–1640) oszmán-török szultán perzsiái hadjárata miatt azonban 1638-ban újból Iszfahán lett az örmény egyházfők székhelye.

A kötetben – ahogyan a fentiekben utaltunk rá – négy klasszikus örmény nyelven írott dokumentum szerepel az 1632–1644 közötti időszakból. Az örmény katolikoszok levelei Nikol (Mikolaj) Torosowicz (Nikołōs T'orosseanc', 1603–1681) leMBERGI apostoli örmény érsek kinevezéséről, felszenteléséről, illetve az 1630. és 1635. évi katolizálása körül kialakult feszült viszonyról szólnak. Az örmény egyházfők a katolikus lengyel uralkodók közbenjárását kérték, hogy váltsák le a leMBERGI örmény főpapot, aki az 1364-ben alapított érsekséget bitorolta, és főpappá egy olyan renitens ellenkatolikosz, Melkiset' Garneć'i (1570–1627) szentelte fel, akinek korrupciós ügyei miatt híveivel együtt el kellett menekülnie a perzsák által megszállt Örményországból a Lengyel–Litván Unió területére. Az örmény egyházfők ezenkívül leveleikben arra kérték a királyokat, hogy védjék meg a 13. század vége óta a Lengyel–Litván Unió területén élő nagyszámú és lojális örmény közösséget, és hagyják meg az örményeket szabad vallásgyakorlatukban, mint ahogyan azt elődeik is tették. A lengyel udvar azonban a katolikoszok leveleit nem vette figyelembe, és ha nem is nyíltan, de támogatta Nikol Torosowicz érsek botrányoktól sem mentes hosszú egyházi hivatalviselését. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1630-ban és 1635-ben újfent megkötött egyházi unió Rómával a lengyelországi örménység körében kiteljesedjen, valamint hogy hivatalosan is megszülessen a modern örménykatolikus (unitus) egyház.

A kötetben publikált összes iratot lefordították lengyel és angol nyelvre, így módon a nemzetközi tudományosság számára is elérhetővé tették ezeket a fontos dokumentumokat. A fordításokat magas szakmai színvonalon elkészített, igényes jegyzetapparátussal látták el. A kötet – néhány apró hiányossága ellenére – jól megszerkesztett forráskiadvány, amely nemcsak a lengyel, a perzsa (iráni) vagy az örmény, hanem az oszmán-török, a magyar

(erdélyi), a moldvai (román), a (krími) tatár és a nyugat-európai történelem művelői számára is rengeteg felbecsülhetetlen értékű, újdonságszámba menő adalékkal szolgál. Így jó szívvel ajánljuk e kötetet a korszakkal foglalkozó hazai kutatók számára.

*Nagy Kornél**

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., nagy.kornel@btk.mta.hu).

Hogyan látja az utókor az örmény genocídiumot?

Gondolatok Az emlékezet száz éve című könyv margójára¹

Joggal tehetjük fel a kérdést: hogyan szervezi át az emlékezet szerkezetét a megemlékezés, az írás, a lejegyzés, a dokumentáció? Erre az izgalmas problémára próbálnak lehetséges válaszokat adni és továbbgondolásra késztetni a *Studia Armenologica Hungarica* sorozat első kötetének rangos külföldi és hazai szerzői, akik egyaránt képesek megszólítani a szakma avatott képviselőit és a fiatal kutatókat, továbbá a téma iránt érdeklődő olvasókat, akik között minden bizonnyal vannak olyanok is, akik valamilyen szállal kötődnek az örménységhez. Szuromi Szabolcs, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektora úgy fogalmaz a *Sorozatindító előszó*ban, hogy a könyvsorozat célja, hogy hozzájáruljon a világ első keresztény népe történelmének, vallási hagyományainak és gazdag kultúrájának széles körű megismertetéséhez.

A kötet írásai jól átgondolt szerkesztői elv alapján épülnek egymásra. Ronald Grigor Suny *Megmagyarázni az örmény népiártást* című, kötetindító tanulmányában az örmény népiártást kiváltó lélektani motivációkat vizsgálja, és azt a folyamatot követi végig, ahogyan az érzelmek hatást gyakorolnak a történelemre. Találón mutat rá, hogy még mielőtt az öldöklésnek vége szakadt volna, számos beszámoló jelent meg az örmények deportálásáról és lemészárlásáról a szemtanúk vallomásai, újságírók cikkei és diplomaták memorandumai révén. A korabeli értelmezések egyik kiemelkedő példaként említi Henry Morgenthau amerikai diplomata naplóját. Morgenthau érvelését neuropszichológusok meglátásaival támasztja alá, amelyek összhangban állnak a diplomata megfigyeléseivel, aki az ifjútörökökről adott leírásában a félelmet emelte ki mint uralkodó elemet. Suny kifejti, hogy a genocídiumért a felelősség mindenképpen az eliteket terheli, mivel ők kezdeményezték a törökösített birodalom kiépítését, ők kényszerítették engedelmességre a török, valamint a kurd lakosságot, és ők legitimálták azokat a cselekedeteket, amelyek a legtöbb korban és helyszínen túllépték volna a társadalom törvényeit és normáit.

Elke Hartmann a genocídium történelmi feldolgozásának kontextusaival, valamint a feldolgozás feltételeivel és kívánalmaival foglalkozik. A szerző számára a Nagy Háború árnyékában elkövetett genocídium centenáriumi évfordulóját övező jelentős megemlékezések közül elsősorban a tudományos fórumok vitái, az ott elhangzó előadások és ülésszakok anyagai kínáltak lehetőséget arra, hogy mérleget vonjon, hogy miként halad a tudományos feldolgozás, hol tart a történetsszakma, a kutatás és az értelmezés száz évvel az események után. A szerző méltatja Johannes Lepsius német misszionárius alakját, aki a németek közül elsőként, már a háború alatt fellépett a népiártás ellen, majd közvetlenül az első világháborút

¹ Az emlékezet száz éve. *Így látja az utókor az örmény népiártást*. Szerk.: Botos Máté – Kovács Bálint. Bp., L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. 269 p. (*Studia Armenologica Hungarica*, 1.)

követő években sajtó alá rendezett egy aktagyűjteményt a genocídiumról. Hartmann megemlíti továbbá Vahakn Dadrian munkásságát, aki a genocídiumot levéltári források alapján tárta fel, illetve nagy jelentőséget tulajdonít Taner Akçamnak mint az első török tudósnak, aki az Oszmán Birodalomban élő örmények megsemmisítésére irányuló fellépést genocídiumnak nevezte. Az örmény kutatók közül Ara Sarafian munkásságát emeli ki. Sarafian az első olyan hivatásos örmény történész, aki az Oszmán Birodalom történelmének szakértőjeként ért török és oszmán nyelven is, és képes egyszerre megjeleníteni az örmény, az oszmán és az európai szempontokat, illetve azok összefüggéseit. Hartmann végkövetkeztetése, hogy a tudósok közösségére még nagy feladat vár: meg kell haladni az összeesküvés-elméleteket, a tagadás és önigazolás diskurzusát, és a tudomány szabályai szerint számos kérdést kell még feltárni, új szempontokat bevonva az elemzésbe. Sokkal inkább a török-oszmán félllel kell foglalkoznia a vizsgálatnak: például az oszmán állam struktúrájával, az oszmán-muszlim többségi társadalommal és elvárásaival vagy szorongásaival, végső soron pedig az ifjútörök elit és kormányzat jövőképevel.

Botos Máté egyetlen kérdésre fókuszál, az úgynevezett *Kék Könyv* mint történeti forrás hitelességét vizsgálja. (A Lord Bryce vezetésével összeállított, a borító színe alapján csak *Kék Könyv* néven emlegetett, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* című munka a brit külügyminisztérium megbízásából készült 1916-ban.) Az Oszmán Birodalomban 1915-ben az örmények ellen irányuló hatósági eljárások és a velük összefüggő spontán lakossági önbíráskodások dokumentációja eléggé ellentmondásos. Mivel az oszmán hatóságok hivatalosan nem indítottak megtorló eljárásokat a civil lakosság ellen, a megmozdulásoknak nincs is nyoma a levéltárakban, a korabeli feljegyzéseket pedig az oszmán, majd a török politika elutasította, és törökellenes propagandának állította be. A szerző külön fejezetet szentel az 1915. évi belgiumi német atrocitásokat vizsgáló Bryce-jelentés és a *Kék Könyv* összehasonlításának, mivel a jelentés mintául szolgált az örmények helyzetét feldolgozó kiadvány számára. A *Kék Könyv* külpolitikai jelentőségét az adta, hogy a könyv megjelentetése döntő fontosságú szerepet játszott abban, hogy az Egyesült Államok beavatkozott az első világháborúba, nem utolsósorban pedig érzékennyé tette az amerikai lakosságot az örmények ügye iránt, aminek köszönhetően mintegy 30 ezer örmény menekült telepedhetett le az Egyesült Államokban, kialakítva egy befolyásos örmény-amerikai közösséget.

Christin Pschichholz *Koloniális pragmatizmus és lakosságttranszfer. Miért nem tiltakozott jobban a Német Birodalom?* című írásában arra kérdez rá, hogy az első világháború idején az Oszmán Birodalommal szövetségi viszonyban álló Németország milyen szerepet játszott az örmény népiirtásban. Elemzésében elvont fogalmakból kiindulva, a szársz-or-szági minisztériumok konkrét példáin keresztül bontja ki a német felfogást. A kutatások azt igazolják, hogy jóllehet Németországnak széles körű információi voltak az Oszmán Birodalom örményellenes megsemmisítő akcióiról, és számos reaklási mód állt rendelkezésére, mégsem vette a tiltakozást komolyan számításba. A német-oszmán szövetség nyújtotta lehetőség pragmatikus együttműködés kialakításához vezetett, és ennek következtében Németország szemet hunyt az örmény nép ellen elkövetett bűncselekmények felett. Annak ellenére, hogy nem a német politika bujtott fel a népiirtásra, Németország olyan közönyös-séget mutatott a civil lakosság elleni agresszió iránt, ami végzetesnek bizonyult.

Y. Doğan Çetinkaya arra világít rá írásában (*„Bosszú! Bosszú! Bosszú!” „Egy nemzet felébresztése”: oszmán birodalmi propaganda a Balkán-háborúk során, 1912–1913*), hogy a késő oszmán történelem egyik legfontosabb aspektusa a nem muszlim lakosság eltüntetése a birodalom területéről. Az elűzés-megsemmisítés több indíték együttes következménye, és a folyamat megértéséhez egyaránt figyelembe kell venni a felülről jövő, hivatalos nacionalista

politika és az alulról induló társadalmi kezdeményezések szerepét. A tanulmány a háborús propaganda részeként a korabeli sajtóban megjelent „atrocitástörténetek” illusztrációit vizsgálja. A Balkán-háborúk során a leggyakrabban ismétlődő témát a keresztényeknek a muszlimok ellen elkövetett gaztettei szolgáltatták. A nem muszlimok által megkínzott muszlimokról szóló hírek és történetek feltűzték az Oszmán Birodalom muszlim lakosságát. Az atrocitásokat képi illusztrációk is alátámasztották, ezeket újságok és röplapok terjesztették. A muszlim szenvedés bemutatása azt a célt szolgálta, hogy a háborús politika mellé állítsák a hátszág népét. A képek és illusztrációk fontos szerepet játszottak egy olyan korban, amikor a társadalom nagy része nem tudott olvasni (a vizuális források elemzése ezért is fontos). A szerző azzal a következtetéssel zárja a tanulmányát, hogy a Balkán-háborúk során a társadalom különféle mozgósítása befolyásolta a modern Törökország kialakításának módját is, így ezért is lényeges, hogy a politikai elit mobilizációs kísérleteit és a társadalmi csoportok alulról jövő akcióit, valamint ezek „összeérését” továbbra is kiemelt figyelemmel vizsgálja a kutatás.

Artem Ohandjanian a törökországi osztrák–magyar diplomaták levelezésének tükrében tárgyalja az örmény népirtás kérdését. Az osztrák levéltárakban fellelhető számos első világháborús dokumentumból nemcsak a törökországi örmények ellen elkövetett rémtettek leírásai tárulnak fel apró részletességgel, hanem az iratok alátámasztják a központi hatalmak bűnrészességét is. A szerző által idézett diplomaták jegyzékeiből kiderül, hogy a németek Törökországot saját kizárólagos operatív területüknek tekintik, és mindenben Törökország urainak a szerepében tetszelegnek (Pallavicini János őrgróf, konstantinápolyi nagykövet), hogy az örmények ártalmatlanná tételének első kezdeményezése – noha nem a valóban végrehajtott módon – a német fél hozzájárulásával történt (Ernst von Kwiatkowski konzul), továbbá a német kereskedelem várt terjeszkedése Törökországban világossá tette, hogy szükség van minden potenciális konkurens eltávolítására (Arthur Nadamlenzki konzul). Zárógondolataiban a szerző két olyan k. u. k. dokumentumot is idéz, amelyek közül az egyik azt támasztja alá, hogy minden olyan népirtás, amelyet nem ítélnek el, és amelynek kezdeményezőit nem büntetik meg példásan, újabb népirtások elkövetéséhez vezethet; a másik pedig azt bizonyítja, hogy az államérdek miként kerekedik felül az emberi jogokon.

Kovács Bálint a magyarországi örmények két világháború közötti kapcsolatait és önszerveződését elemzi. Rövid, lényegre törő áttekintést ad arról a komplex viszonyrendszerről, amely egy heterogén, több migrációs hullámban érkező örmény közösség életét meghatározta. A tanulmány középpontjában annak bemutatása áll, hogy a két világháború közötti Magyarországon a „rég” és az „új” örménység miként próbálta kialakítani a maga szervezeteit, hogyan építette a kapcsolati hálóját. A magyarországi örménység – a betelepülés idejéből adódóan és a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás különböző foka miatt – meglehetősen polarizált képet mutatott. Erdélyben először a szamosújvári örmény árvaházak, amelyek a 20. század elején jöttek létre, fogadták be először a népirtás elől menekülőket. A Szamosújváron letelepedett mechitarista szerzetesek, akiknek a törökök megsemmisítették a rendházaikat, a szamosújvári letelepedésről mint a „nemzeti új virradás” lehetőségéről írtak.

Az örmények szervezetei alapvetően a már itt élő, magyarsághoz asszimilálódott örmények kezdeményezésére és munkájával jöttek létre az 1920-as években, ugyanakkor fontos segítő intézményekké váltak az örmény genocídium elől menekülő, új lakhelyet kereső örmények számára. Érdekes társadalomtörténeti adalékokkal szolgál a Magyarországi Örmények Egyesülete tagjainak vizsgálata, hasonlóképpen bőséges forrásanyagot szolgáltat

még az örmény diaszpóra társadalomtörténeti tanulmányozásához a budapesti Örmény Katolikus Egyházközség eddig feltáratlan levéltára is.

Poósz Loránd az erdélyi sajtó és az örmény népirtás témáját dolgozza fel (*Az örmény népirtás az erdélyi sajtó tükrében*). Az írás rávilágít arra a lényeges momentumra, hogy az örmények hosszú múltra visszatekintő erdélyi jelenléte miatt az erdélyi közvélemény is érintetté vált a történetben. Éppen az érintettség ténye szolgáltatta az alapot, hogy a szerző összehasonlítsa több korabeli erdélyi és külföldi sajtótermék reakcióját, és megvizsgálja a genocídiumot érintő cikkek előfordulásának gyakoriságát. A Nyugaton tapasztalható érdeklődéssel ellentétben mind a magyar szakíró társadalmat, mind pedig a közvéleményt meglehetősen érdektelenség jellemezte, és csak elszigetelten foglalkoztak a témával. Kivételként említhető Korbuly Domonkos *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben* című könyve (Budapest, 1942). A passzivitás okát a szerző a magyarság egy részének hagyományos törökbarát beállítottságában, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús részvételében, a törökökkel való szövetségében látja, nemkülönben abban a tényben, hogy a háborús cenzúra megakadályozta a hírek nyilvánosságra hozatalát. A szerző újabb kutatási irányok lehetőségeit is felvázolja tanulmánya végén: lényegesnek tartja annak vizsgálatát, hogy a vesztes központi hatalmak kormányai mikor ébredtek rá bűnrészességre. Úgy véli, hogy a sajtó hallgatásának és az írások elmaradásának okait nem a sajtótörténet, hanem a bécsi, a budapesti, leginkább pedig a berlini külügyi levéltárakban végzett kutatás tárhatja fel.

Merenics Éva a memoárirodalom, Aurora Mardiganian *Meggyalázott Örményország* című könyvének elemzésével mutatja be az örmény népirtás társadalmi következményeit. A memoár jelentőségét többek között az adja, hogy Mardiganian egyéni látásmódja révén a társadalmi nemi szerepek szempontjából is beszámolt arról a rombolásról, amit a népirtás okozott az örmény társadalom egész struktúrájában, beleértve intézményeit, a házasságot, az otthont, a családi kapcsolatokat, de még a vallás és a hit világát is. Mardiganian a női szerepek változásából kiemelte, hogy miután a férfiakat deportálták, a nőknek kellett megteremteni a közösség létfenntartásához szükséges feltételeket, eközben számos eszközzel igyekeztek megvédeni magukat (önvédelmi stratégiák). Az új, oszmán viszonyok között korlátozták a nőknek az örmény társadalomban meglévő házastárs-választási és szexuális jogait. Mardiganian memoárja igazi értékét abban látja Merenics Éva, hogy a szerző megközelítése rávilágít arra, hogy a lehetséges áldozatközösségeken belül is léteznek olyan csoportok, amelyek sokkal sebezhetőbbek a népirtások és a tömeges atrocitások esetén.

Vahé Tachjian *Az örmény identitás alakulása a népirtás és az oszmán korszak után* című tanulmánya közelebb visz a mához. A szerző bevezetőjében azokról az örményeket sújtó megpróbáltatásokról ír, amelyekkel a deportáltaknak szembe kellett nézniük. Újabb és újabb nehézségeket éltek át, mivel 1919-től kezdődően visszatelepítették őket Kilikia vidékeire és a keleti tartományokba, majd pedig a török csapatok előrenyomulása miatt onnan is menekülniük kellett Szíriába és Libanonba, ahol menekülttáborokat hoztak létre számukra. Az örmény vezetés a kultúra és ezen belül a „nemzeti kultúra” ápolásában látta az egyetlen kivezető utat a népirtás okozta sokkból való szabaduláshoz. Az örmény nyelv, az örmény oktatás és a nemzeti kultúra olyan értékévé vált, amelyet a népirtás sem vehetett el az örményektől.

A kilikiai örmények helyzetének bemutatására a szerző külön fejezetet szentel, kiemelve azt a tényt, hogy ők a századforduló után egyáltalán nem feleltek meg annak az ideálnak és hazafias elvárásnak, amelyet az örmény nemzeti vezetés igyekezett megvalósítani. Legtöbbjük törököül beszélt ugyanis, a török dalokért és a szórakozás keleties formáiért rajongott. Tachjian szerint számos dokumentum igazolja, hogy a kilikiai örménység (*giligeci*) fogalmának dekonstrukciójára tragikus körülmények között került sor. A robbanásszerű válto-

zás az 1909-es adanai vérengzésből indult ki, amelynek során mintegy 30 ezer örmény veszett oda. A tragikus esemény nagy megrázkódtatást jelentett az oszmán-örmények számára, és teljesen átformálta az adanai örményekről kialakított korábbi képet, akik immár a mártír nemzet vértanúinak a megtestesítőjévé váltak az irodalmi feldolgozásokban és a sajtócikkekben egyaránt. Végbement a régi oszmán tudat elutasítása, annak helyébe az új, rekonstruált örmény identitás került. Tanulmányában Tachjian a változás általános feltételeinek megszületéséről ír. Kiemeli, hogy az Oszmán Birodalom bukása után gyökeresen megváltozott a helyzet: az örmények és a törökök, illetve az örmények és a kurdok együttélése megszűnt. Szíria és Libanon államrendszere az Oszmán Birodalom maradványain épült fel, és továbbra is felekezeti alapokon nyugodott. E feltételek között megerősödhetek az örmény nemzeti intézmények és közvetlen hatást gyakorolhattak a helyi örménységre, előmozdítva az örménység nemzeti „rekonstrukcióját” a népiertást túlélő, menekült örmények között.

Harutyun Marutyan tanulmánya révén közelebb kerülünk a közelmúlthoz: az írás a szovjet korszakba visz (*A „központ” / Moszkva szerepe és a genocídium emlékezete. Az emlékezés ikonográfiája és a Karabah-mozgalom, 1988–1990*). Örményországban 1920. december 2-án bevezették a szovjetrendszert, ezután a népiertás témája fokozatosan kikopott a közbeszédből, a sztálini diktatúra éveiben a Metz Jeghern (a „genocídium” örmény megfelelője), valamint Nyugat-Örményország pusztá említését is a nacionalizmus megnyilvánulásának tekintették. A glasznoszttyal és peresztrojkával meginduló szovjetunióbeli demokratizálódási folyamattal párhuzamosan Örményországban 1988 és 1990 között kibontakozott a nemzeti-demokratikus Karabah-mozgalom. A mozgalom egyik célja az volt, hogy a túlnyomórészt örmények lakta azerbajdzsáni Hegyi-Karabah – amely igazságtalanul került Azerbajdzsánhoz – váljon ki az azerbajdzsán tagköztársaságból, és csatlakozzon az örményhez. Az írás azt elemzi, hogy a Karabah-mozgalom miként kapcsolódott a szovjet örökség lebontásához, és milyen módon járult hozzá a rendszerváltozáshoz és egy új nemzettudat kialakításához. Ebben a folyamatban a genocídium ténye mint erős hivatkozási pont jelentős szerepet játszott, az ikonográfiai megjelenítés pedig elősegítette a változást. A plakátok és a rajzok egyértelműen mutatták, hogy alkotóik és a transzparenszeket vivő tüntetők szakítottak a szovjet mítoszképzés hagyományával, és megteremtődött a nemzeti történelem és emlékezet új fundamentuma: a genocídiumról való megemlékezés. Mindez hozzájárult a lépésről lépésre történő társadalmi változásokhoz, amelyek során a genocídium emlékezete egy új értékrenden alapuló önazonosság-tudat kialakítójává vált.

Dickran Kouymjian *Az örmény tulajdon népiertó elkobzása és megsemmisítése. A jóvátételhez vezető ösvény* című tanulmánya egyszerre múltba tekintő és jövőbe mutató, amikor az örmény tulajdon elvételéről szól, de a jóvátétel jogi lehetőségét is felveti. 1915 áprilisában az örményeket a háborús helyzet ürügyén egyszerű kormányhatározattal száműzték városaikból és falvaikból. Vagyontárgyaikat, bankletétjeiket és biztosítási számláikat gondosan összeírták, hogy a válság lezajlása után hazatérve visszakaphassák otthonukat és ingóságait. Erre azonban nem került sor, és idővel az „elhagyott magántulajdon” visszaszerzése is lehetetlenné vált, mert azokat mások – többek között kaukázusi és balkáni muszlim menekültek – vették birtokba. A szerző áttekinti a jóvátételre irányuló, közelmúltban bekövetkezett fejleményeket, számba veszi a kárpótlásért már megtett vagy a jövőben megtehető lehetséges lépéseket, illetve elemzi a megfelelő jogi mechanizmusokat is. Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi jog alapelvei szerint az emberiség elleni bűntettek és a népiertás esetében nincs elévülés. Végül összegzésében megemlíti, hogy a népiertás pusztá elismerésének ténye helyett egyre inkább a kárpótlás érdekében tesznek jogi erőfeszítéseket.

Yair Auron tanulmánya izgalmas, új szempontok alapján vizsgálja az ikonikussá vált, *A Musza Dagh negyven napja* című könyvet és annak szerzőjét, Franz Werfelt. A regény jelentőségét nemcsak az örmény népirtás történelmi eseményeinek bemutatásában és a nemzetközi közvélemény figyelmének felhívásában látja, hanem abban is, hogy mint irodalmi mű kiemelkedő alkotás, amely olyan életbevágóan fontos kérdéseket feszeget magas művészi igénnyel és színvonalon, amelyek a mai napig sem veszítettek aktualitásukból. A könyv hatás-történeti jelentőségéről szólva a szerző többek között idézi Vartan Gregorian meglátását: „*A Musza Dagh negyven napja* óvta meg az örmény népirtást attól, hogy semmibe lehessen venni, és irodalmi szimbólumként szolgál az örmények túlélése és megújulása számára. Az örmények szemében Franz Werfel testesíti meg az európai igazságérzet és az emberi méltóság lelkiületét.” A regényt átszövő szimbolikáról szólva a szerző a személyes jellegű vallomást sem mellőzve világít rá a zsidó és az örmény sors közötti párhuzamokra, áthallásokra. Musza Dagh emlékezete és Franz Werfel emlékezete bővíthető a sajátságosan örmény emlékezettől a zsidó emlékezet, majd az univerzalista emlékezet irányába, példaként szolgálva, hogy a partikuláris emlékezet miként hozható szimbiózisba az egyetemes emlékezettel, és ennek során miként tarthatják fenn és erősíthetik egymást („összekapcsolt emlékezetek”).

A kötetet Knuth András *A jereváni Yerablur katonai temető és az örmény népirtás* című tanulmánya zárja. Az írás a jereváni Yerablur katonai temető és panteon jelentőségét mutatja be, valamint kapcsolódását a mai örmény nemzettudathoz és emlékezetpolitikához. Struktúráját tekintve a tanulmány három részből áll. Az első részben az elmélet oldaláról vizsgálja a szerző a temetőt mint az emlékezés helyét, illetve annak vetületeit (emlékezés – felejtés – gyász). A második részben áttekinti azt az emlékezeti anyagot, amely a temetőhöz kapcsolódik és indokoltá teszi, hogy a sírkert és a népirtás kapcsolata szóba kerüljön. A harmadik részben jelentéseik tükrében elemzi a panteonban használt szimbólumokat, utalva ugyanakkor a népirtás egyik legfontosabb emlékezeti helyére, a szintén Jerevánban található Cicernakaberd („Fecskevár”) emlékműre.

Végezetül elmondható, hogy a jelen tanulmánykötet gazdagsága és sokrétűsége a legjobb bizonyítéka annak, hogy az örmény népirtás története még számos nyitott kérdést tartogat. A kötet alapot szolgáltat újabb problémák felvetéséhez, és egyúttal ismereteink továbbgondolására készítet. Az emlékezetnek csak az egyik, bár fontos eleme az évfordulós megemlékezés. A könyvet illusztrációk gazdagítják, és minden egyes tanulmány végén megtaláljuk az angol nyelvű összefoglalót, amely nagy segítségül szolgálhat a téma iránt érdeklődő külföldi olvasó vagy kutató számára.

Blénesi Éva*

* A szerző Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének vendégprofesszora.

A Szabad Francia Erők a második világháborúban

Az ellenállás megszervezése
és a nemzetközi fegyveres együttműködés¹

Bene Krisztián több mint tíz éve kutatja a második világháború francia vonatkozásait, ennek során kiter olyan földrajzi területek eseményeire is, mint például az afrikai hadszíntér vagy Szíria. Eredményeit már számos tanulmányban és monográfiában közzétette.² Munkáit a második világháborús katonai kollaboráció kérdéseiről a magyar mellett a francia szakmai közösség is megismerhette,³ és e kényes téma feldolgozását a francia szakértők elismeréssel fogadták, noha Bene Krisztián több esetben szembement az addig klasszikusnak mondható „ellenállási” narratívával. Most ismertetendő monográfiájában egy, a magyar olvasók számára szinte ismeretlen témát járt körül.

A 20. század egyik, ha nem a legnagyobb erőpróbája a második világháború volt. Hatalmas embervesztéssel járt, lakhatatlan, egyben élhetetlen területek, füstölgő tankok és bombatölcsérek maradtak hátra. A világháború és később az emlékezete az egész világot összekötötte, mivel olyan globális tapasztalat volt, amely világszerte mindenkit érintett, így egyszerre emlékezhet meg róla az orosz, a német, az amerikai és a kanadai állampolgár. Az emlékezetpolitika szempontjából mérvadó francia történeti kutatások eddig főként két nagyobb területre összpontosítottak: a háború első szakaszára (1939–1940), illetve az angol-amerikai hadműveletek és a német hadsereg kiszorításának időszakára (1944–1945), amely egybeesett az ország újjáalakulásának kezdeteivel. A fennálló időbeli hézaghoz többféle-képpen viszonyultak a történészek: a háborús vereséggel járó német katonai megszállás szinte megszakította a francia történelem folyását, vagyis mintha egy sakkjátszmában lenyomták volna az órát, amely csak a szövetségesek észak-franciaországi partraszállásával indult volna meg újra. Ez azért is félrevezető, mivel egyrészt figyelmen kívül hagyja a délre menekülő és ott berendezkedő Vichy-Franciaország létezését (politikáját, tetteit), illetve az ország északi részének mindennapos eseményeit. Így jöhetett létre a francia ellenálló (*maquisard*) képe, aki általában angol (vagy zsákmányolt német) fegyverrel a kezében vasúti hidat robbantott, német tisztetektől támadott meg vagy az ellenség hadi gépezetét rombolta.

A francia történelem azonban nem állt meg a Philippe Pétain marsall által aláírt kapituláció után. Az ország északi része német megszállás alá került, a déli területeken a marsall

1 Bene Krisztián: *A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2017. 468 p.

2 Lásd például Bene Krisztián: *A Francia Antibolsevik Légión a keleti hadszíntéren*. Pécs-Bp., 2013; Bene Krisztián: *A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren*. Pécs, 2016. (MOSZT Könyvek, 9.)

3 A témáról írt francia nyelvű kötetei: Bene, Krisztián: *La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Talmont-Saint-Hilaire, 2012; Bene, Krisztián: *Les archives de la collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Talmont-Saint-Hilaire, 2015.

vezetésével megszerveződött a később bábállamként számontartott Vichy-Franciaország. A francia háborús időszak másik meghatározó tényezője – és egyben a könyv fő vizsgálati témája – a Charles de Gaulle vezette Szabad Franciaország volt. De Gaulle felhívására, amelyet a BBC közvetített Londonból, még elenyésző, szinte említésre méltó válasz sem érkezett, a történelem alakulásából végül úgy következett, hogy őt tekintik a francia történelem igazi hőségnek.

Bene Krisztián megalapozottan utal arra a sajátosságra, amely a korabeli francia történelem bemutatását jellemzi. Egységes narratíva helyett inkább három párhuzamos történetet találhatunk: az alapvetően északi részen szerveződő különböző politikai csoportosulásokét; a megszerveződő Vichy-központú államét, amelyet több állam is elismert mint szuverén államot; illetve azokét, akik De Gaulle vezetésével a szövetségesek pártjára álltak. A három entitás különböző politikai-stratégiai célokat tűzött maga elé, ezek függvényében választottak a háborús szövetségek között. A németek által megszállt északi részen alapvetően kétféle magatartás jelent meg: az egyiket a már említett „ellenállók” képviselték, a másikat pedig azok a politikai körök, amelyek a németeket segítő tevékenységükkel kívánták helyzetüket megerősíteni az országrészben. A különböző (szélső)jobboldali mozgalmak vezetői úgy érezték, hogy háborús részvételükkel növelhetik a németek irántuk mutatott szimpátiáját, s a németek segítségével ők válhatnak Franciaország vezetőivé. A gyanakvó és számító német politika azonban kiválóan alkalmazta az „oszd meg és uralkodj” elvet, kijátszva őket a nagyobb engedményekért. Különböző katonai csoportokat szerveztek az új ellenséggel – mint például a Szovjetunióval – szembeni harcokra, így a Francia Önkéntesek Bolsevizmus Elleni Légiját (Légion des volontaires français contre le bolchevisme), a Trikolór Légiját (Légion tricolore), az Afrikai Falanxot (Phalange africaine) vagy a Francia Milíciát. Egyúttal lehetővé tették a belépést a Waffen SS-be, vagyis francia katonák is szolgálhattak a Waffen SS-ben. Külön érdekesség, hogy Berlin ostroma során, 1945 tavaszán számos francia védte a birodalmi kancellária épületét, utolsóként adva vérért a német birodalomért. A különböző szervezetek között nagy volt az átfedés. Mivel a keleti front véres hadműveletei során elszenvedett veszteségek idején nem tudták újabb jelentkezőkkel feltölteni az egységeket, többször egymásba olvasztották azokat. A frontra kerülő francia katonák többsége a hátszágban, lengyel és fehérorosz területen rendvédelmi feladatokat látott el, többször összeütközésbe kerülve a partizánokkal.

A francia katonák és politikusok egy része az angolszász szövetségesek oldalán képzelte el az ország jövőjét. Az ellenálláshoz elengedhetetlen katonai szervezetet, a Szabad Francia Erőket De Gaulle azokon a területeken kezdte létrehozni, ahová ellenfelei nem értek el: Afrikában. (Az 1960-as években meginduló függetlenedési törekvések élén álló vezetők éppen ekkor, a De Gaulle-lal való együttműködés során ismerkedtek meg azokkal a politikai struktúrákkal és tárgyalási formákkal, amelyek később sikerre vezették mozgalmukat is.) Így kerülhetett például sor azokra a szíriai eseményekre, amikor is két, eredetileg francia haderő csapott össze brit, illetve német érdekekért. A testvérháború során többen megtagadták a parancsot, mivel nem kívántak harcolni honfitársaik – sőt olykor egykori bajtársaik – ellen.

A könyv egyszerre kívánja érvényesíteni a kronológiai és a tematikai megközelítést, így végigkísérhetjük a „harmadik Franciaország” történetét 1940 májusától 1943 novemberéig. Közelebbről is megismerkedhetünk a Szabad Francia Erők különböző fegyvernemeivel, a légierővel és a haditengerészettel, amit szinte a semmiből kellett felépítenie a De Gaulle vezette vezérkarnak. A dunkerque-i hídfőből kimenekített francia csapatok katonái közül a rádióban elhangzott felszólítására csak nagyon kevesen (megközelítőleg néhány ezren) álltak be a Szabad Francia Erők közé, a többiek azonnali hazaszállításukat kérték.

Az újonnan létrehozott Szabad Francia Légierő egységei kezdetben a brit Királyi Légierő (*Royal Air Force*) szolgálatába léptek, azonban a bizalmatlanság és a gépek ismeretének hiánya miatt az együttműködés nem volt felhőtlen. Voltak olyan pilóták is, akik a brit légierőnél építettek karriert, mint például Pierre Clostermann, aki a második világháború legtöbb francia légi győzelmét tudhatta magáénak, vagy például Max Guedj, aki a gyarmatokról utazott Londonba, hogy ott erősítse az „oroszlánosok” küzdelmét.

De Gaulle célja, hogy magát és szervezetét szuverénnek állítsa be, együtt járt azzal, hogy katonákat ajánlott fel az 1941-ben szorult helyzetbe került szovjet vezetésnek. A többszöri elutasítás nem törte meg a francia tábornok elszántságát, mivel 1942 nyarán szinte önhatalmúlag eldöntötte, hogy a Szabad Franciaország pilótáinak egy részét a szovjet-német háborúban fogja bevetni. Az ekkor megalapított Normandia (később Normandia-Nyeman) repülőszázad derekasán helyállt a keleti hadszíntéren, ahol a pilóták szovjet gyártmányú gépekkel teljesítettek szolgálatot, még a Szabad Francia Erők megszűnte (1943) után is, egészen a háború végéig. A nagy erőfeszítések és bizonyos kimagasló sikerek ellenére azonban látható, hogy a francia teljesítmény – a statisztikai adatok alapján – igencsak mérsékeltnek mondható. Bár jelentős erőfeszítéseket tettek a Szabad Francia Légierő megteremtésére, a nehézségek miatt ezek a kísérletek inkább a politikai törekvéseket szolgálták, mintsem sikeres katonai tevékenységnek tekinthetők (a Szabad Francia Erők nem rendelkeztek kellő számú emberrel és megfelelő felszereléssel, különösképpen repülőgépekkel és pótalkatrészekkel).

Hasonló helyzetben volt a Szabad Francia Haditengerészet is, amely nem képviselt akkora erőt, mint például a Vichy-Franciaország kezén maradt dél-franciaországi hadiflotta. A véges hajókapacitás és az emberhiány miatt a Szabad Francia Haditengerészet nem volt képes önálló hadműveletek elvégzésére, ezért a brit haditengerészet (*Royal Navy*) kötelékébe osztották be a francia alakulatokat. Hadtörténeti értelemben a francia részvétel a háborúban csak jelképes volt, azonban éppen akkor került rá sor, amikor az egyre erősödő német nyomás alatt a brit hadsereg eszközhiánnyal küzdött, szinte élet-halál harcot vívva, így az együttműködés jelentősége felértékelődött.

Ha csak a számadatokat nézzük, a francia erők nagysága eltörpült a nagy államok hadseregeihez képest, mégis nagyban hozzájárultak a háború alakulásához. Bevetésüket az észak-afrikai fronton De Gaulle állandó sürgetése ellenére a brit hadvezetés csak kényszerből engedélyezte, mivel a Német Afrika-hadtest (*Deutsches Afrikakorps*) olasz-német csapatainak együttes támadása miatt minden mozgatható erőre szükség volt. A francia egységek által védett Bir Hakeim oázisa fontos része volt a brit védelmi vonalnak: délről szinte áthatolhatatlan sivatag határolta, emellett a vízellátás miatt fontos kiindulópontul szolgálhatott egy későbbi támadás számára. A német hadtestet vezető Edwin Rommel emiatt kulcsfontosságúnak jelölte meg a Bir Hakeim-i erőd elfoglalását, megkerülése ugyanis súlyos ellátásbeli nehézségeket és – ami a legfontosabb – időbeli hátrányt jelentett volna. A brit hadvezetést váratlanul érte a német offenzíva. A kisebb elterelő akciók után a németek főbb erőikkel ostrom alá vették az erődöt. A kététes akció (1942. május 26. – június 11.) során a francia csapatok hatalmas elszántsággal vették fel a küzdelmet a túlerőben lévő német-olasz alakulatokkal (a csata egyes szakaszában megközelítőleg 32 ezer támadó katona állt szemben a körülbelül négyezer védővel), ellátás és segítség reménye nélkül. A védők – az idegenlégióban szolgáló Pierre Koenig tábornok vezetésével – kétheti védekezés után sikeres kitörést hajtottak végre, ami kivívta a világ elismerését (még az ellenfelekét is). Hitler is elismerően nyilatkozott a francia katonák bátorságáról, nem is beszélve Rommellról, aki a francia csapatok miatt nem tudta végrehajtani tervét, a brit állások elfoglalását.

A csata a franciák veresége ellenére mégsem vált a Szabad Francia Erők gyásznapijává, éppen ellenkezőleg: e fegyvertény hozzájárult ahhoz, hogy a francia katonák elismertségre tegyenek szert, De Gaulle pedig politikai tőkét kovácsolt belőle. Több fórumon hangzott, hogy az általa vezetett mozgalmat (vagy politikai csoportosulást) nem lehet megkerülni, mivel harcoló félként vesz részt a küzdelmekben.

A kötet a monográfia szövege mellett dokumentumgyűjteményt is tartalmaz. A politikai iratok közül kiemelkedik az 1940. október 27-én elfogadott *Brazzaville-i kiáltvány*, amelyben De Gaulle meghirdette a harc további folytatását, egyúttal létrehozta a Gyarmatbirodalmi Védelmi Tanácsot. Ez a szervezet irányította a Szabad Francia Erőket, illetve számos politikai ügyben is döntést hozott.

A monográfiát egy rövid életrajzi gyűjtemény teszi teljessé, amelyből megismerhetjük a korszakban szerepet játszó politikai és katonai személyek életútját. A könyv végén kiterjedt bibliográfia található, amelyben a témával és a korszakkal foglalkozó kurrens magyar, francia és angol szakirodalom szerepel. A kötetet személy- és földrajzinév-mutató zárja. Összességében elmondható, hogy Bene Krisztián monográfiája egy olyan témával foglalkozik, melyet sokáig ködösnek és ingoványosnak ítélték meg. A szerző tudományos, ugyanakkor könnyed stílusával vezeti végig az olvasókat De Gaulle 1940 utáni politikai tevékenységén – amely földrajzilag is széles teret fogott át: Új-Kaledóniától Szírián át Afrika sivatagaiig –, bemutatva azt az utat, amelynek eredményeként 1945-ben Franciaország a győztesek között fejezte be a világháborút, s győztesként tekintenek rá a mai napig. A magyar történész tollából megismerheti az érdeklődő azt az időszakot is, amelyet sokan elhallgattak vagy az „ellenállás” vizionálásával írtak le.

Kiss Márton*

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskolájának doktorandusza (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.).

HU ISSN 0083-6265

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2020-as évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap